ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΤΟΜΟΣ 2ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1982

ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΟΥ Γ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Β Υ Ζ Α Ν Τ Ι Α Κ Α

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ι.Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: Π. ΚΑΤΣΩΝΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Β. VARIA

ROMANOS, ON JUDAS: A BYZANTINE ETHOPOEIA

EVA CATAFYGIOTOU TOPPING / WASHINGTON, D. C., USA

Ever since the first edition[1] of the seventeenth kontakion of St. Romanos the Melodos critics have unanimously considered *On Judas* a masterpiece. They have admired[2] the poetic inventiveness and powerful emotions which distinguish this poem; the torrents of passionate invective; the impressive effects of alliteration, anaphora, apostrophe and antithesis; the artistry of rhyme, meter and parallel structure. Probably written sometime after 519 A.D.[3], this kontakion reveals a sacred poet already the master of a complex poetic genre.

The poem's dazzling rhetorical displays appear, however, to have obscured the basic design and intent of the poem[4], and its supreme achievement, Romanos' ethopoeia of Judas, the disciple who betrayed Christ. The brilliant rhetoric of this kontakion is in fact the means by which Romanos draws a compelling portrait of Judas. With the instrument of Greek rhetoric[5] this sixth century sacred poet[6] creates a Byzantine ethopoeia which is unique in

---

1. By *J. P. Pitra*, Analecta Sacra spicilegio Solemensi I (Paris, 1876), pp. 92-100. Pitra entitled the kontakion De Juda Proditore. *J. Grosdidier de Matons*, Romanos le Mélode: Hymnes IV (Paris, 1967), p. 69, lists the other editions. A useful bibliography is to be found in *K. Mitsakis*, Βυζαντινή ὑμνογραφία I (Thessaloniki, 1971), p. 542. For translations into Latin, French, Italian and English see Pitra, pp. 92-110; *Grosdidier de Matons*, pp. 71-97 and the freer version of *R.R. Khawam*, Romanos le Mélode: Le Christ Rédempteur (Paris, 1956), pp. 55-87: *G. Cammelli*, Romano il Melode Inni (Firenze, 1930), pp. 258-263; *M. Carpenter*, Kontakia of Romanos, Byzantine Melodist I: On the Person of Christ (Columbia, Missouri, 1970), pp. 169-177. All citations and references to the text will be to *P. Maas* and *C.A. Trypanis*, Sancti Romani Melodi Cantica: Cantica Genuina (Oxford, 1963). Henceforth these works will be cited by the authors' names.

2. See, for example, *Grosdidier de Matons*, p. 57; *Mitsakis*, p. 471; *R.J. Schork*, The Biblical and Patristic Sources of the Christological Hymns of Romanos the Melodist (Oxford *D. Phil.* thesis, 1957), p. 274; *V.G. Mandilaras* in *N.B. Tomadakis*, Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὕμνοι II (Athens, 1954), pp. 227-231.

3. *E.C. Topping*, «The Apostle Peter, Justinian and Romanos the Melodos», Byzantine and Modern Greek Studies, II (1976), pp. 3-8, connects the composition of this kontakion with the reconciliation of the churches of Constantinople and Rome at this time. Grosdidier de Matons, p. 59, assigns it to the period before «la maturité du mélode».

4. See the perceptive remarks of Mitsakis, pp. 466-470.

5. I owe much to the important work of *G.L. Kustas*, Studies in Byzantine Rhetoric (=Πατριαρχικόν ἵδρυμα πατερικῶν μελετῶν, Ἀναλέκτα Βλατάδων 17) (Thessaloniki, 1973). I am also indebted to Professor Kustas for a critical reading of this essay.

6. Romanos is thus described because his kontakia were composed fro use in the liturgy of the church. See *E.C. Topping*, «The Poet-Priest in Byzantium», Greek Orthodox Theological Review, XII (1969), pp. 31-41.

the corpus of kontakia. In no other hymn by Romanos is ethopoeia the controlling dominant purpose.

The poet's interest in ethopoeia is by no means, however, confined to the seventeenth kontakion. In a programmatic statement Romanos confessed that he was fascinated by the psychology and character of the *personae* of Christianity's sacred myths:

Τήν φρένα δέ τῆς σοφῆς ἐρευνῆσαι ἤθελον
καί γνῶναι, πῶς ἐν αὐτῇ ἔλαμψεν ὁ 'Ιησοῦς.

10, δ′ 1-2

This explicit statement occurs in the kontakion *On the Sinful Woman,* where he probes the experience and ethos of the harlot who repented. The poet's explorations of his characters' «inner climate» resulted in a series of memorable portraits in the kontakia: Christ, the God-man who gladly sacrificed his life to save the world; the Theotokos, the loving human mother of a divine child; Adam and Eve, penitent and longing for Eden; the Magi, seekers after God and truth; Symeon, an old man ecstatic that he had seen God; John the Forerunner, exalted by the theophany in the Jordan; Mary Magdalene, transported to heaven by her encounter with the Risen Lord; Thomas, embarrassed by his doubts; the fearful disciples, empowered by their teacher to evangelize the *oikoumene*[7]. To this gallery should be added the equally vivid character portrayal of Judas which is created by the rhetorical splendors of the seventeenth kontakion.

In this study I examine the kontakion from the point of view of the ethopoeia[8], the literary genre that influenced both prose and poetry in sixth century Byzantium. Romanos, like his contemporaries, studied and composed ethopoeiae in school, the progymnasmata of this form being part of the rhetorical discipline in the classical curriculum. In textbooks sophists prescribed the rules for ethopoeia and supplied examples for imitation[9]. Ethos should be revealed by the *persona* speaking in the first person, either in monologue or dialogue. Although the subject should be presented in a moment of crisis, the past as well as the future should be included in the ethopoeia. The genre required a vivid, breathless, emotional style fashioned of short sentences, antitheses and rhetorical questions. Asyndeton was appropriate to this style.

The training in the composition of ethopoeiae influenced Byzantine poets,

7. See especially Kontakia 1,2,4,5,16,19,29,30 and 32.

8. For a discussion of this genre and its importance in Byzantine literature consult *Toivo Viljamaa,* Studies in Greek Encomiastic Poetry of the Early Byzantine Period (=Commentationes Humanarum Litterarum, Societas Scientiarum Fennica, vol. 42 No. 4) (Helsinki-Helsingfors, 1968), pp. 17-18, 116-118; *Kustas,* op. cit., pp. 45-46; *H. Hunger,* «On the Imitation [ΜΙΜΗΣΙΣ] of Antiquity, *Dumbarton Oaks Papers,* XXIV (1969-70), pp. 20-21.

9. The rules may be read in the handbooks of Hermogenes, Aphthonius and Nicolaus published in Rhetores Graeci, ed. L. Spengel (Leipzig, 1854-56), II, pp. 15-16, 44-46; III, pp. 488-491.

both secular and sacred, long after their school days were over[10]. The classical ethopoeia itself survived long into the Byzantine period. Romanos, however, poured the old wine of ethopoeia into the new bottles of the kontakion. Through the elaborate ethopoeia of the seventeenth kontakion the deacon-poet discharged both the hymnic and homiletic functions of the poetic sermon. His adaptation of the old classical form to this new liturgical genre is one more demonstration[11] of Romanos' originality and poetic genius. Romanos' successful experiment in combining the old with the new is also typical of the Justinianic era to which he belongs[12].

Romanos' ethopoeic kontakion retains the formal structure of the typical kontakion[13]. It begins with a proem or *koukoulion*[14] which introduces the theme and the refrain. The refrain is repeated at the end of the twenty-three strophes of which the kontakion is composed. The initial letters of these metrically identical strophes form the acrostic τοῦ ταπινοῦ 'Ρωμανοῦ ποίημα. Within its two hundred seven verses this kontakion contains all the essential elements of this hybrid genre: prayers and exhortations; lyric and drama; sacred *personae* from the Old and New Testaments; echoes of Scriptural language; several patterns of imagery. With ingenious skill Romanos uses all these elements for the ethopoeia of Judas.

The result of his technical virtuosity and of his insights into human character is a figure far more complex[15] and interesting than the stock image of Judas. Unlike Romanos, the writers of earlier sermons[16] had not attempted to ἐρευνῆσαι καί γνῶναι Judas' soul. Chrysostom and other preachers had simply repeated that the disciple had betrayed Jesus because he was a thief and φιλάργυρος. Thus Romanos appears to be the first to consider seriously the betrayer's ethos, the implications of his fate.

Romanos composed *On Judas* for the liturgy[17] of Holy Thursday when the

10. Cf. *Kustas,* op. cit., p. 22 n. 1.

11. Kontakia 16, 54, illustrate how Romanos adapted another classic literary form to the kontakion. See *E.C. Topping,* «Romanos, On the Entry into Jerusalem: A Basilikos Logos», Byzantion, XLVII (1977), pp. 65-95; «On Earthquakes and Fires: Romanos' Encomium to Justinian, Byzantinische Zeitschrift, LXXI (1978), pp. 22-35.

12. *Gervase Mathew,* Byzantine Aesthetics (London, 1963), pp. 62-93.

13. For a brief account of the kontakion see Maas-Trypanis, pp. xi-xv. Longer accounts include those by *P. Maas,* «Der Kontakion», Byzantinische Zeitschrift, XIX (1910), pp. 285-306; *Mitsakis,* pp. 171-193; *J. Grosdidier de Matons,* Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance (Paris, 1977), pp. 37-48.

14. On Judas has two proems, both genuine. Cf. *Grosdidier de Matons,* pp. 63-65; *Mitsakis,* pp. 209-210.

15. More than any other kontakion, On Judas refutes the opinion of *Grosdidier de Matons,* p. 59, that Romanos is a «médiocre psychologue».

16. Listed by *Grosdidier de Matons,* pp. 57-58 n. 2. Consult also Schork, op. cit., pp. 279-280, and *A.K. Kominis,* «Πηγαί τοῦ εἰς τόν νιπτῆρα ὕμνου 'Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ», 'Επετηρίς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, XXVII (1957), pp. 224-231.

17. Although Romanos' masterpiece has long since disappeared from the liturgy, many later hymns bear traces of its influence. Cf. *Mandilaras,* op. cit., p. 227.

Eastern Orthodox Church commemorates three events: Christ's washing the feet of his disciples; the institution of the Lord's Supper; and the betrayal by Judas. These three episodes are described in the Gospels[18], providing the sacred poet with the text for his poetic sermon. Romanos, however, is selective. Only alluding to the Last Supper[19], he concentrates on the betrayal, and uses the *lavatio pedum* for the purpose of the ethopoeia of Judas.

Except for Gabriel's hymn and the speeches of Peter and Christ in the sacred drama[20], the entire kontakion is spoken by Romanos, whose presence, voice and emotions are everywhere immediately and directly communicated. His roles vary. As a priest he prays to God and hymns his «ineffable excellencies». At the same time he exhorts and teaches his congregation. He is, in addition, the stage manager of the sacred drama, introducing the protagonists, setting the stage and mood, and pronouncing an epilogue at the end.

In the seventeenth kontakion we are therefore exceptionally aware of the sacred poet, his emotional involvement with his subject, and of his artistic progress through the poem. The kontakion's hurried rhythms, staccato sentences, sharp imagery and dynamic verbs reflect the overflow of the poet's powerful emotions, his awe of Christ's *philanthropia*, and his horror at Judas' betrayal. Everywhere in this poem we are able to follow the poet in the act of ἠθοποιεῖν. Whether in the sacred drama, narrative, apostrophes, or in the aptness of a single adverb, we see the poet unfolding an expressionistic portrait of Judas. By following therefore the sequence of the strophes we can best see how Romanos fashioned this original Byzantine ethopoeia.

The portrayal of Judas' warped personality begins at once in the first *koukoulion*, a prelude of seven verses in the form of a litrurgical prayer[21] addressed by the poet to Christ. In the first verse Romanos introduces the two protagonists, the betrayed and the betrayer:

Δεσπότου χερσί πόδας νιπτόμενος 'Ιούδας

I Pr. 1

To stress their importance and the relation between them the poet names them in both the initial and final positions of the verse. The kontakion's first word identifies the betrayed as the divine Lord. The focus is, however, already on Judas and his character. Here the poet provides the first sketch of the

18. Matthew 26: 14-16, 47-50; Mark 14: 10-25; Luke 22: 1-23; John 13: 1-30.

19. γ΄2, ιβ΄4-5.

20. This term refers to the portion of the hymn which is expressed in direct speeches. It in no way implies that the kontakion or any part of it was actually acted. Cf. *R.J. Schork*, «Dramatic Dimension in Byzantine Hymns», Studia Patristica 8 (=Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 93) (1966), pp. 271-279.

21. Prayer constitutes an important element in this hymn. See the second proem, the refrain and κγ΄ 1-3.

betrayer's furtive and deceitful nature[22]:

ὡς κλέπτης κρυφῇ γλῶτταν ἠκόνησε δολίαν.

I Pr. 2

With δολίαν begins a major character trait of Judas that will reappear several times later[23]. Κλέπτης comes from John 12:6, the only suggestion in the Gospels for a motive of Judas' action. Romanos, however, sees in him something more evil and complex than a common thief.

In the third verse Romanos again juxtaposes the betrayer and the betrayed – ὁ παράνομος, Χριστέ ὁ Θεός. While Judas stands outside the realm of law[24], his intended victim is God himself. At the beginning, then, the poet establishes antithesis as the fundamental method of his ethopoeia. From the first proem to the penultimate strophe he will develop Judas' ethos by contrasting it first of all with Christ. The Byzantine poet thus extends the antithetical style of the classical ethopoeia into the basic structural line of his ethopoeic kontakion.

In the fourth verse occurs a one word summary of Judas' ethos - ἀπανθρωπία[25]. This noun introduces a long list of words compounded with a-privative[26] by which Romanos indicates Judas' non-humanity. As the ethopoeia proceeds, it will be revealed that the betrayer of Christ lacks all the attributes that make a person human.

In the final two verses, which constitute the refrain, the poet turns to the ethos of Judas' victim:

«Ἵλεως, ἵλεως, ἵλεως γενοῦ ἡμῖν,
ὁ πάντων ἀνεχόμενος καί πάντας ἐκδεχόμενος».

By this prayer-refrain[27], repeated at the end of each subsequent strophe and sung by the congregation, the sacred poet proclaims the *philanthropia* of Christ. Thus each tension-filled strophe will conclude with these two lines containing the image of Christ *philanthropos*, and providing temporary release from the terror of Judas' *apanthropia*.

The kontakion proper begins with a strophe addressed by the deacon-poet to his congregation. In it he describes the enormity of Judas' act of betrayal –τό

22. Cf. Psalm 140; 3. References to the Old Testament are to the Septuagint, the text used by Romanos.

23. α΄2, β΄1, δ΄5, ε΄5, ιδ΄1, κα΄1. For the d o l i a of Satan see 22 β΄1 28 κγ΄1 34 ιβ΄1, ιθ΄1.

24. In patristics p a r a n o m i a characterized not only Judas but also Satan and demons. See *G..W.H. Lampe*, A Patristic Greek Lexicon (Oxford, 1968), s.v. In κα΄ 1 Romanos calls Judas anomos.

25. Already established in the sixth century as the opposite of philanthropia. Cf. *Lampe*, s.v. Romanos' contemporary, Agapetus the Deacon (M.P.G. 86 I, 1176 C), regards apanthropia as a synonym for inhumanity.

26. Found also in δ΄ 5, ε΄1,3,7, στ΄7, ιγ΄7, ιε΄1-3, ιζ΄1, ιθ΄1, ιη΄5, κα΄1.

27. Kontakia 12, 18, 40, 42, 46, 50 also have prayer refrains. These vary in length from two words (50) to two lines (17, 46).

ἀνοσιούργημα[28] (α´5)— an impious crime committed by a man against God. With a cascade of rhetorical questions, marked by homoioteleuton[29], anaphora, asyndeton and rhyme[30], Romanos communicates directly to the congregation his response to Judas' monstrous deed:

Τίς ἀκούσας οὐκ ἐνάρκησεν ἤ τίς θεωρήσας οὐκ ἐτρόμασε
τόν 'Ιησοῦν δόλῳ φιλούμενον,
τόν Χριστόν φθόνῳ πωλούμενον,
τόν θεόν γνώμῃ κρατούμενον;
α´ 1-3

Here and throughout this ethopoeic kontakion Romanos employs this style, which is precisely the style recommended by rhetoric for the ethopoeia[31]. This style serves Romanos in two ways. It expresses his own intense emotions and reaction to the betrayal, and at the same time it depicts the betrayer's character.

Strophe α´ continues in this impassioned rhetorical style. Not only do the poet and his congregation recoil from the spectacle of God betrayed by a disciple, but inanimate nature itself also experiences revulsion[32]. With a second series of rhetorical questions Romanos implicates the entire universe in the subject of his poem. He thus invests Judas' act of betrayal with cosmic dimensions and significance:

ποία γῆ ἤνεγκε τό τόλμημα;
ποία δέ θάλασσα ὑπέφερεν ὁρῶσα τό ἀνοσιούργημα;
πῶς οὐρανός ὑπέστη, πῶς δέ αἰθήρ συνέστη,
πῶς καί ὁ κόσμος ἔστη
συμφωνουμένου, πωλουμένου τότε, προδιδομένου τοῦ κριτοῦ;
α´ 4-7

Heavy with internal and external rhyme, triadic[33] accumulations and repetition of π-sounds, these lines almost explode with the poet's indignant anguish and wonder that God voluntarily submitted to betrayal and death at the hands of a traitor. Romanos will successfully maintain the same high pitch of intensity through twenty-one more strophes.

28. A rare late Greek formation not found either in the New Testament or patristics. Cf. *K. Mitsakis*, «The Vocabulary of Romanos the Melodist», Glotta, XLIII (1966), p. 181.
29. *Pitra*, p. 92, commented on the «ὁμοιοτέλευτα fere perpetua» of this hymn.
30. *C.A. Trypanis*, Fourteen Early Byzantine Cantica (=Wiener Byzantinistische Studien, Band V) (Vienna, 1968), pp. 21-22, notes the deliberate use of rhyme in the seventeenth kontakion and Akathistos Hymnos, a poetic feature rare in early Byzantine poetry.
31. See above p. 12 and n. 9.
32. See also ιδ´6. This literary t o p o s for investing an event or deed with grandeur occupies all of the first strophe of Kontakion 20.
33. This scheme also appears in the first line of the refrain: β´2-3,6; γ´3-4,5; ε´1, 2-3; θ´2-3, 4-5; ι´4-5; ιβ´1-3; ιε´2; κ´1, 1-3. It provides striking evidence of the precision with which Romanos constructed this kontakion.

In Strophe α´ Romanos further emphasizes the horror of the betrayal by gradually revealing the full identity of the one betrayed. First he is called Jesus (α´ 2), then Christ (α´ 3). Finally, at the climax of the first series of rhetorical questions, Romanos reveals that it is God whom Judas betrays (α´ 3)[34]. A second identification is added at the climax of the second series of rhetorical questions. Jesus is also the divine judge (α´ 7). An ironic echo of κριτής will occur at the end of the kontakion. After committing the crime against God, Judas will realize what he has done. He then *judges* (κβ´ 2) himself and commits suicide[35].

Romanos next turns from the congregation and addresses Christ for the first time (Strophes β´, γ´). In this apostrophe the sacred poet establishes *philanthropia* as the principal characteristic of Christ. Indicated in the refrain, it is now made explicit. Invoked by Romanos as εὔσπλαχνε, μακρόθυμε (β´ 4), Christ extends love and humility even towards the man who he knows is plotting his death:

δεῖξαι τῷ φονευτῇ βουλόμενος τήν ἄφατον φιλανθρωπίαν σου
ἔπλησας τόν νιπτῆρα, ἔκλινας τόν αὐχένα,
γέγονας δοῦλος δούλων·[36]
καί ἐπεδίδου σοι 'Ιούδας πόδας, ἵν' ἀποπλύνῃς, λυτρωτά·[37]
β´ 5-7

The always-patient merciful Redeemer demonstrates divine love in the performance of the most humble service, even for Judas.

In these two strophes Romanos also develops the image of Jesus the generous friend. He had offered Judas not only friendship, but he had bestowed upon him rare gifts, including power over demons and diseases (γ´ 4-6). Here too the contrast between Jesus and Judas is further developed. Jesus offers friendship; Judas rejects it. A triad of dramatic antitheses exposes the fatal flaw in Judas' ethos-his inability either to accept or return love:

ὁ φιληθείς καί ἀθετήσας σε,
ὁ κληθείς καί καταλείψας σε, ὁ στεφθείς καί ἐνυβρίσας σε.
β´ 2-3

Three strong verbs in the active voice convey Judas' hostility, his completely negative response to Jesus' friendship. These verbs increase in intensity from the rejection of ἀθετήσας[38] to the overt hostility of ἐνυβρίσας.

34. Theos is first used in the liturgical formula of I Pr. 7. It is then repeated (α´3, ιε´7, ιη´5) to emphasize the impiety of Judas' deed.
35. The suicide is related in Matthew 27:3-10 and Acts 1:18.
36. A superlative modeled on Old Testament usage. Two similar superlatives are also found in I κα´ 3.
37. Repeated in στ´5, ι´7, κγ´7, emphasizing Jesus' redemptive mission.
38. See also ε´2. Cf. John 12:48.

When Judas repudiates Jesus, spurning his love and gifts, he becomes a murderer. Echoing φόνον[39] and φονευτῇ from β΄ 1, 5, φονεύς is the final word before the refrain of Strophe γ΄. Further emphasizing the contrast between Christ *philanthropos* and Judas *apanthropos*, φονεύς (γ΄ 7) occupies the same position as λυτρωτά in the previous strophe. In addition, two verbs[40] —διεσχίσθη καί οὐ κατενύγη (γ΄ 7)— are associated with *phoneus* to support the image of Judas' obstinacy and violence.

The ethopoeia of Judas continues in Strophe δ΄ in which Romanos a second time addresses his congregation. Again, as in the first strophe, he engages their attention and involves them in the subject of the kontakion by directing to them another series of highly pitched rhetorical questions:

Τίς εἶδε πόδας νιπτόμενον καί λακτίζειν ἤδη ἐπειγόμενον;
τίς ἤκουσε κτῆνος θαλπόμενον
καί βαλεῖν κατεπειγόμενον τόν αὐτῷ ἐπικαθήμενον;
δ΄ 1-3

At this time the poet introduces the central image of the strophe, the «animal»[41] metaphor by which he depicts the *apanthropia* of Judas. By rejecting Christ's love Judas strips himself of humanity and reduces himself to the level of a beast. He acts and sounds like the wild boar[42] of Psalm 79:4:

ἔτρεχεν, ἔβρυχεν ὁ δόλιος ὡς μονιός ἀνημερώτατος
δ΄ 5

Romanos heightens the psalmist's figure by changing ἄγριος into an epithet compounded with the a-privative and by using the superlative degree. Every word in this strophe supports the main image, Judas the man turned beast. Verbs suggest the violence of Judas' emotions and actions; λακτίζειν, ἐπειγόμενον, βαλεῖν, κατεπειγόμενον, ἔτρεχεν, ἔβρυχεν, φεύγει (δ΄ 1-6). An adverb ἐξαίφνης (δ΄ 6)[43] conveys the abruptness of Judas' manner. In the final line before the refrain Romanos describes the transformation of the betrayer from a human being into a beast of burden:

καί ὑποτίθησι τόν νῶτον ὄντως, ἵν' ἐπιβῇ ὁ Σατανᾶς·
δ΄ 7

At Strophe ε΄ Romanos for the first time addresses the subject of his ethopoeic kontakion. Shifting from the third person of narration and description to the second person of apostrophe, the sacred poet brings Judas into the poem's foreground. When Romanos speaks to Judas, the wretched man becomes all but visible. Romanos does not address him by name, but rather by a stream of invective, the intent of which is not mere abuse but

39. Cf. Romans 1:28.
40. Borrowed from Psalm 34:15. See also 28 ζ΄2.
41. Similar images refer to Herod (3 η΄1, ιγ΄9), another apanthropos.
42. Used figuratively by Gregory of Nyssa (M.P.G. 44. 841D) for evil thoughts.
43. See ε΄7. Judas' real character breaks through his mask.

ethopoeia. These epithets describe Judas' character:

Ἄδικε, ἄστοργε, ἄσπονδε, πειρατά, προδότα, πολυμήχανε
ε΄ 1

These six invectives fall into two distinct groups, the first triad consisting entirely of epithets compounded with the now familiar a-privative. These three underline Judas' non-humanity, which was first indicated by *apanthropia* (I Pr. 4). The betrayer possesses no sense of justice, no affection, no flexibility[44]. His ethos lacks these attributes essential to the human personality. Other negative words in this strophe likewise are used to characterize the traitor. ἠφρόνησας (ε΄ 3) suggests that he lacks mental balance[45]; ἀσυνείδητος (ε΄ 7) that he has no consci nce[46]. By this accumulation and repetition of similar words throughout the hymn the poet completely strips Judas of all the ordinary characteristics of a human being. The state of *apanthropia* is symbolized by Judas' unbroken silence[47]. He does not speak to himself or to anyone else. Nor does he answer Romanos' questions and accusations. All the other sacred *personae* in Romanos' kontakia reveal their ethos in their words, as prescribed by the classical ethopoeia. In the seventeenth kontakion Jesus and Peter both speak. It is only Judas, the central character, who remains speechless. His treachery has placed him outside society, made him unfit for communication with mankind[48].

The second triad of epithets in ε΄ 1, on the other hand, describes Judas in vividly positive terms. Romanos calls Judas a pirate[49] and devious traitor. To describe the betrayer the Byzantine poet borrows πολυμήχανος[50], a Homeric epithet for Odysseus.

After this apostrophe Romanos directs five rhetorical questions to Judas. In these (ε΄ 2-5) he reverts to the central flaw in the betrayer's ethos, his inability to accept and return love. Again the contrast appears between Judas and Christ, the one ἄστοργος (ε΄ 1), the other φιλόστοργος (II Pr. 1):

οὐκ αὐτοῦ φίλον σε ὠνόμασεν;
οὐκ αὐτός ἀδελφόν σε κέκληκε, καίτοι εἰδώς ὅτι δεδόλωσαι;
ε΄ 4-5

44. A s t o r g o s and a s p o n d o s are listed among the evil characteristics in Romans 1:29-31 and II Timothy 3:3. In contrast to the obstinate disciple, Christ bends in humility and service (β΄6, ζ΄3, ι΄2).
45. See also ιζ΄1, ιθ΄1, κα΄6.
46. Repeated in ιε΄3.
47. In Romanos' reluctance to allow Judas to speak one sees a parallel to the iconographical convention according to which the traitor is never shown in full face, but always in profile. Thus his eyes do not meet those of the viewer. This convention was already established by the sixth century. See L. von *Matt* and *G. Bovini*, Ravenna (New York, 1969), Pl. 58. Cf. P.A. Michelis, An Aesthetic Approach to Byzantine Art (London, 1955), p. 117.
48. In a letter Professor *Kustas* observes that since Christ is logos, his betrayer must be «a-logos, irrational, bestial».
49. The Greek fathers apply the epithet to Satan and demons. See Lampe, *op. cit.*, s.v.
50. Romanos uses this epithet for Satan (21 ιθ΄3, 22 ι΄1) and for Herodias (38 ιγ΄1).

The loveless disciple then turns against his teacher:

καί ἀσυνείδητος ἐν τούτοις πᾶσιν ἐφάνης ἄφνω πρός αὐτόν·
ε´ 7

ἄφνω repeating ἐξαίφνης (δ´ 6) emphasizes the roughness and instability of Judas' character.

In the first five strophes (α´-ε´) Romanos has established the kontakion's mood, its thematic lines and structure, Judas' ethos, and the fundamental antithesis between betrayer and betrayed. These strophes may indeed be considered an extended prologue to the sacred drama (στ´-ιβ´) in which the poet amplifies Judas' ethos. In the sixth strophe Romanos introduces a second major contrast to Judas, this time in the person of another disciple, Peter. The ethopoeia of Peter is traditional in form. This disciple's own words reveal his ethos. Thus Peter and Judas offer a contrast in ethos which is further symbolized by the difference in the forms of the two ethopoeiae.

In seven strophes (στ´-ιβ´) is reenacted the episode of Christ's washing his disciples' feet the night he was betrayed by one of them. John 13: 4-16, the only Scriptural account of this event, furnishes Romanos with the text for the dramatic representation in this kontakion. As in the Gospel, the protagonists are Jesus and the disciple Peter. In the first part of the kontakion Romanos had already alluded to the *lavatio pedum*[51].

In these seven strophes the poem moves from ethopoeia by ψόγος to ethopoeia by ὕμνος and ἐγκώμιον. Consequently the tone, mood and style move into another register. The first scene (στ´ 5- η´ 9) of the sacred drama is set in heaven, as the angels watch from above the washing of the feet, and are astounded at the sight[52]. In the manner of an ancient coryphaeus the Archangel Gabriel expresses the collective astonishment and awe of his συνόμιλοι (ζ´ 5). Although he addresses his lyrical speech (ζ´5 - η´9) to the other angels, it is nevertheless a celestrial hymn to Christ's humility and *philanthropia*. In elevated and figurative language Gabriel praises the Redeemer who performs the menial service of a ἀργυρώνητος (στ´ 5). The abstract vocabulary and the images of fire and infinity in the hymn convey the mystery of Christ's cosmic grandeur and his compassionate encounter with humanity:

Νίπτει τήν πλίνθον ἡ θάλασσα, ἀποπλύνει τήν πηλόν ἡ ἄβυσσος·
ἴδετε, ποταπή τοῦ πλάσαντος διάθεσις περί τά πλάσματα·
κέκλινται καί είστήκει, τρέφονται καί παρέχει, νίπτονται καί ἀποσμήχει,
καί οὐ χωνεύονται γηΐνων πόδες ἐν ταῖς παλάμαις τοῦ πυρός·
η´ 1, 5-7

51. I Pr. 1, β´6-7, γ´1, δ´1.

52. For another instance of angelic witness and reaction to events on earth see 4 α´1-9, discussed by *E.C. Topping*, «A Byzantine Song for Symeon: The Fourth Kontakion of St. Romanos», Traditio, XXIV (1968), pp. 412-413. With this device Romanos endows the hymn with a second spatial dimension.

In this ecstatic song by Gabriel Romanos identifies Christ *philanthropos* with the Creator[53] of the universe, thus proclaiming another aspect of his divinity and power.

Immediately following Gabriel's speech Romanos himself invokes Christ a second time. In Strophe θ´ the poet elaborates the meaning of τρέφονται in the angel's speech (η´ 6). Continuing in the lyric style of Gabriel's song the sacred poet exalts Christ the mystical vine:[54]

Οὕτω μέν ἔφη ὁ ἄγγελος, ὅτε καί κατεῖδεν σέ τήν ἄμπελον
τά ἑαυτῆς κλήματα τρέφουσαν
καί εἰς γῆν πᾶσαν ἐκτείνουσαν καί εἰς ὕψος ἐπανάγουσαν·
θ´ 1-3

Thus the poet adds his own hymn to that of the archangel to form a lyric prelude to the dramatic action.

Next Romanos in his role as stage manager introduces Peter[55], the protagonist of the sacred drama, and the subject of the third ethopoeia in this kontakion. Consisting of a triad of honorific titles, this introduction is exceptionally formal and encomiastic:

Πέτρος δέ, ἡ ἀρχή τῶν φίλων σου,
ὁ κανών τῶν ἀκολουθούντων σοι, ὁ στρατηγός τῆς φαμιλίας σου.
θ´ 4-5

In contrast to the infrequent mention of Judas' name, Peter's name appears prominently. The sacred drama begins with his name (στ´ 1). It is the first word of θ´ 4. Gabriel mentions him by name twice (ζ´ 6, 7).

Romanos unfolds Peter's ethos in three speeches, varying in length from the single line of the first speech (στ´ 3) to the thirteen verses of the second and longest speech (θ´6 - ι´9). Peter's brief speech recorded in John 13: 8 is expanded into a long, emotional speech[56]. Intense, personal[57] and impassioned, it reveals the ethos of the disciple who was Jesus' true φίλος[58]. In everything,

53. In contrast to Judas' negative, life-denying impulse, Christ embodies the positive creative spirit at work in the universe. See also θ´7, ι´6, ια´4, ιη´7, ιγ´5, κγ´6.

54. This familiar symbol derives from John 15: 1-2. In 40 κ´8-10 Romanos refers to Judas' abandonment of the «true vine». Other references to Judas may be found in 18 θ´6, 21 ε´2, 23 ιε´5, 31 κα´1,4, 43 ζ´3,5.

55. For the unusual prominence of Peter in this and several other kontakia see *E.C. Topping*, «The Apostle Peter, Justinian and Romanos the Melodos», Byzantine and Modern Greek Studies, II (1976), pp. 1-15.

56. An invention of Romanos for which there is no model either in Scriptures or earlier sermons. The long speech, whether monologue or in dialogue, is the poet's prefered method for portraying character. See also 1 β´4-γ´10, 2 α´3-β´11, 4ε´7-η´9, 10 δ´8-η´11.

57. Note the conspicuous recurrence of the first person singular pronoun: θ´6,7 (bis), ι´1,2,3 (bis), 7, ια´6 (bis), 7.

58. The repetition of this noun (ε´4, θ´4, ι´5, ιβ´1) and the verb φιλέω (α´2, β´1, κα´1) form a major motif in this kontakion which is inspired by Christ's «new commandment» of love which was announced at the Last Supper (John 13:3-4).

therefore, Peter presents a contrast to Judas the ἐχθρός[59]. Unlike Judas, Peter acknowledges Christ's divinity, knowing him also to be his Creator –ἡ χείρ ἡ πλάσασα ἐμέ (θ´ 7)—and his Redeemer– λυτρωτά[60] (ι´ 7). The traitor had accepted the feetwashing, but Peter fervently protested it:

Ὕπνος μοι ἔλθοι εἰς θάνατον, ἐάν σε ἐάσω ἀθάνατον
καμφθῆναι μοι τῷ ὑπό θάνατον.
ι´ 1-2

Peter also recognizes his own mortality, the distance separating creature from God.

Unlike Judas, Peter values Jesus' friendship:

οὐκ ἀρκεῖ ὅτι σός νενόμισμαι;
οὐ πολύ ὅτι σοι λελόγισμαι
καί πρῶτος τῶν φίλων σου κέκλημαι;
ι´ 4-5

When Jesus tells Peter that refusal to accept the service of the feetwashing means the end of their friendship (ια´ 3)[61], Peter yields at once. The portrait of Peter that emerges from the sacred drama thus provides a second major contrast to Judas. Both disciples had experienced Jesus' friendship; both had been offered the same gifts. But the one had accepted Christ's *philia* and the other had rejected it. In the statement which immediately follows Peter's last speech (ια´ 6-7), Romanos makes explicit the contrast between Judas and Peter. With a triad of negative clauses the poet laments Judas' refusal of Christ's friendship:

Ὢ πόσοις πόσα συνήπτετο, καί Ἰούδας φίλος οὐκ ἐγίνετο·
ὢ ποταποί λόγοι καί πράγματα
καί ὁ ἐχθρός οὐ κατηλλάσσετο· ὁ σκληρός οὐχ ἡπαλύνετο·
ιβ´ 1-3

Hard and unbending, the betrayer persisted in his hostility and enmity toward his divine teacher and friend.

At the end of this strophe of epilogue to the sacred drama the poet resumes the use of «animal» imagery for Judas:

καί ἐξελθών τῆς μάνδρας ὥρμησε πρός τούς θῆρας.
ιβ´ 6

The verb ὥρμησε[62] suggests the wild movements of the animal which Judas had become.

In Strophe ιγ´ Romanos turns once more to direct ethopoeia of Judas. In it he incorporates a theme of the traditional ethopoeia, a reference to the

59. Used alike of Judas (γ´3, ιβ´3) and of Satan (ι´3, κα´7).

60. See n. 37. Romanos' first apostrophe, Peter's long speech and the final strophe all end (β´7, ι´7, κγ´7) with the same word. It gains emphasis from the correspondence and from the position.

61. Romanos' version of Christ's words in John 13:7-8 is a stern ultimatum.

62. Applied to d r a k o n in 22 ι´2. It is characteristic of the a p a n t h r o p o s Judas that he never «walks»; he «runs» (γ´1, δ´5, κα´1).

subject's past[63]. The Byzantine poet expresses the theme in a detailed contrast between Judas' past and present. There are three contrasts, each introduced by μάτην (ιγ´ 1,4,6). The first (ιγ´ 1-3) is the longest and most significant. Formerly Satan had been afraid to approach Judas; but now the disciple goes of his own accord to Satan. Thereby he is transformed into evil – καί ἐστίν ὅλως διάβολος (ιγ´ 3). This dramatic change is underlined by a triad of temporal adverbs – πρώην, νῦν, πρίν. Such adverbs are absent from the other two contrasts.

Three epithets – φοβερός, φθονερός[64], τολμηρός[65] – express the second contrast between Judas' past and present (ιγ´ 4-5). Formerly the disciple had inspired crowds with fear. Now, driven by envy, he acts with insolence towards God himself. Finally, in the past Judas had been a healer with power over demons and disease (ιγ´ 6). But now he is fatally stricken by two illnesses, ἀθεΐα and φιλαργυρία (ιγ´ 7). The negative noun ἀθεΐα coupled with the earlier one, ἀπανθρωπία (I Pr. 4), summarizes Judas' condition, a man without God, without humanity. Thus Romanos describes the ethos of a hollow man, the godless, friendless betrayer of Christ.

In Strophe ιδ´ the poet returns to the present, narrating the actual deed of betrayal, Judas' offer to sell Christ to his enemies. The main verbs are all appropriately in the present tense: γίνεται, λέγει, συμφωνεῖται, λαλεῖται (ιδ´ 3,5,6,7,). By betraying Christ'to the φατρίαν φονευτρίαν (ιδ´ 2), Judas becomes his teacher's murderer. Aroused by the horror of Judas' treachery, the poet invokes nature's witness:

ἄκουσον, γῆ, καί φρῖξον· θάλασσα, φεύγειν σπεῦσον·
φόνος γάρ συμφωνεῖται.
ιδ´ 6

Romanos is appalled not only by Judas' act, but also by the painful death awaiting Christ. Φόνος[66] and σφαγή[67] both suggest a brutal painful dying.

After the narration of Strophe ιδ´ Romanos addresses Judas (ιε´ - ιζ´). Like the first address, the second also begins with a stream of invectives. These define another trait of Judas' his lack of selfcontrol:

Νῦν σου ἐφάνη τό ἄπληστον, νῦν ἐφανερώθη τό ἀκόρεστον,
ἀχόρταστε, ἄσωτε, ἄσπονδε,
ἀναιδέστατε καί λαίμαργε, ἀσυνείδητε, φιλάργυρε.
ιε´ 1-3

Again Romanos accumulates superlatives and epithets compounded with a-privative to describe the extremes of Judas' personality, a man constitutionally unable to control or moderate his emotions and actions.

63. See n 3.

64. Repeating p h t h o n o s (α´3). Cf. 3 ζ´7-8, 20 ε´2-4.

65. A second motif introduced in the first strophe (α´4), it is continued in ιζ´2,6.

66. Repeated from β´1. See also β´5, γ´7, ιδ´2. Cf. 19 γ´1.

67. Cf. 19 α´2, ιζ´6.

In this address to Judas Romanos reverts a second time to the traitor's past, reminding him of the spiritual wealth he once had and which he now sells for a few coins:

"Ολον τόν πλοῦτον ἐβάσταζες, θησαυρός ὑπῆρχες ἀδαπάνητος·
πάντοθεν ἧς πάντοτε πλούσιος.

ιστ΄ 1-2

From this brief reference to the past the poet once again returns to the present, asking Judas seven rhetorical questions (ιε΄ 6-7, ιστ΄ 4-7). At the end of this second address, Romanos implores Judas to restrain his madness before it is too late.

"Υπαγε, ἄφρον, ἀνάνηψον, τήν αὐθάδειάν σου ἀναχαίτισον,
τήν τολμηράν γνώμην σου κώλυσον.

ιζ΄ 1-2

By means of this appeal Romanos emphasizes another of Judas' traits, his insolence.

In Strophe ιη΄ Romanos interrupts his apostrophe to Judas and introduces the figure of the Prophet Elijah. With the Old Testament prophet the poet presents a third contrast to Judas. Unlike the disciple who chooses poverty in place of true wealth[68], Elijah who was materially poor nevertheless proved to be εὔπορος (ιη΄1) because he honored God[69].

In the next strophe (ιθ΄) the poet resumes his address to Judas, begging him to realize the madness of his treachery. ἐμέθυες, οὐκ ἐνόησας, γνωρίση, ψήφισον, νόησον (ιθ΄ 1,3,5) all stress the fact that Judas is ἄφρων (ιζ΄1, ιθ΄1, κα΄6), not in his right mind[70].

In the nineteen strophes (α΄-ιθ΄) which have now been analyzed we have seen how Romanos composed an ethopoeia, a psychological portrait of the disciple who betrayed Christ for a few pieces of silver[71]. In an expressionistic manner the Byzantine poet-priest has probed and unfolded the «desert places» of a soul bent on self-destruction and death. The main traits of his ethos are clear. Romanos' Judas is a jealous and furtive man, loveless and inflexible, uncontrolled and insolent. Violating all the norms of human behavior and rejecting the love offered him by God, Judas becomes *apanthropos*, reduced to bestiality.

Romanos neither vilifies nor curses Judas[72]. Nor is the betrayer presented

68. Introduced in γ΄4-5, the «wealth-poverty» figure reappears in ιδ΄3, ιστ΄1-5.

69. The episode to which Romanos alludes is related in II Kings 1:2-17. *R. Reichmuth*, Typology in the Genuine Kontakia of Romanos the Melodist (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan, 1977), pp. 162-163, discusses the typological relation of Judas to Elijah.

70. The emphasis throughout the hymn is on Judas' psychology, his φρένες (ιστ΄3, ιζ΄3). See n. 45.

71. Departing from Matthew 26:15, Romanos refers to thirty pieces of gold (ιθ΄4), not silver. Cf. Reichmuth, op. cit., p. 153 and *Grosdidier de Matons*, pp. 92-93, n. 1.

72. It is difficult to accept the conclusion of *Grosdidier de Matons*, pp. 58-59, that Romanos is principally interested in anathemas and condemnation.

in caricature. Rather the Byzantine poet sees in Judas a tragic figure who destroyed himself by refusing to accept God's love. In the seventeenth kontakion there is both pity and terror, as the poet contemplates Judas' ethos and his fate.

In the final four strophes (κ΄-κγ΄) the intensity of the first nineteen strophes gradually diminishes. The dénouement begins with Strophe κ΄ in which Romanos laments the fate of Judas. Employing «vertical» imagery of height and depth, he traces the tragic consequences of Judas' betrayal of Christ. From ὕψους in the second verse to βαράθρῳ in the seventh the strophe itself seems to parallel the course of Judas' last days, from the betrayal to his suicide. Alliteration[73] supports the images of doom:

καί ποταποῦ ὕψους ἀπέτυχε·
ποταπόν πτῶμα κατέπεσε, ποταπόν κτύπον ἐποίησε

κ΄ 2-3

The strophe includes also a comparison. Judas and Satan shared a common fate, a fall from grace:

πρώην μέν ἔπεσε διάβολος
ἀστραπήν δείξας τήν κατάπτωσιν· αὐτόν καί 'Ιούδας ἐζήλωσε.

κ΄ 4-5

In this epitaph occurs the last of the six mentions of Judas' name[74] in the kontakion in which he is the dominant figure.

The ἀνοσιούργημα committed by Judas is narrated in Strophe κα΄. With words echoing the opening verses of the kontakion the poet describes how the treacherous disciple betrayed his teacher:

Ἦλθεν οὖν τρέχων ὁ ἄνομος
καί φιλεῖ ἐν δόλῳ τόν φιλάνθρωπον.

κα΄ 1

Falsely assuming the mask of a friend, Judas betrayed Jesus with a kiss.

Here for the last time the poet contrasts the betrayer and the betrayed, the *apanthropos* Judas and the *philanthropos* Christ. Teacher[75] and disciple[76] both act according to deliberate choices: Judas to kill – καί ἀναιρεῖ κατά διάνοιαν (κα΄ 2); Jesus to die – τόν βουλῇ πάθος ἑλόμενον καί ζωήν πᾶσιν δωρούμενον (κα΄ 3). Thereby Judas becomes an agent of death, Christ the giver of life[77]. By his own choice Judas separates himself from human society and condition, a separation which Romanos again symbolizes with an «animal» figure:

λύκος δέ τῷ ποιμένι γέγονεν ὡς ἄγριος θήρ ἐπερχόμενος.

κα΄ 5

73. Alliteration with Π also occurs in α΄6 and ιστ΄2.

74. I Pr. 1, β΄7, ζ΄7, ιβ΄1, ιγ΄1. Being less important than his character, Judas' name occurs infrequently.

75. Romanos repeatedly (α΄3, ζ΄3, ιζ΄6, ιθ΄2) stresses Christ's voluntary submission to betrayal and death.

76. Although in the Gospels (Luke 22:3, John 13:2) it is Satan who seeks out Judas, Romanos consistently emphasizes that the betrayal is initiated by Judas (δ΄6-7, ιβ΄6, ιγ΄2, ιδ΄1).

77. See θ΄1-3, ιδ΄5,7, ιε΄5.

This is the final haunting image of Judas in the poem.

From κα´6-κβ´9 the poet addresses his subject for the last time. Like the previous apostrophes this too opens with rhetorical questions. In Strophe κβ´ Romanos tells Judas what lies ahead, his tardy repentance and suicide. At the end of the ethopoeic kontakion the poet thus includes mention of the future, as prescribed for the classical ethopoeia in the rhetorical handbooks[78].

Tragic ironies mark this concluding strophe of Romanos' ethopoeia of Judas. The ἀσυνείδητος (ε´7, ιε´3) disciple will shortly be condemned by his own conscience – τό συνειδός σοῦ κατακρίνει σε (κβ´ 2). In the end the betrayer of the divine judge becomes his own judge. He who was ἄφρων (ιζ´1, ιθ´1, κα´6) will finally recover his senses. γνῶς (κβ´ 3) comments ironically on οὐκ ἐνόησας (ιθ´ 1). Repentance, however, will come too late to save Judas. By betraying Jesus Judas had in fact betrayed his own humanity and soul. Confronted by this truth he has no alternative to death by his own hand. Romanos' last words to Judas summarize his tragedy:

ὅτι παρέδωκας ὅν εἶχες πλοῦτον
τόν ψυχικόν σου, τόν Χριστόν.
κβ´ 7

Romanos' ethopoeic kontakion ends with a strophe in which the poet performs his liturgical functions of prayer and exhortation. In the final strophe Romanos makes explicit the protreptic purpose of his ethopoeic kontakion. The poet-priest of the Church of the Theotokos in Kyrou[79] petitions God a second time that he and his congregation might be delivered from a fate like that of Judas:

῞Αγιε, ἅγιε, ἅγιε, ὁ Θεός τῶν πάντων ὁ τρισάγιος,
τούς δούλους σου ῥῦσαι τοῦ πτώματος,
καί τό πλάσμα σου ἀνάστησον
τοῦ φυγεῖν τοιοῦτον κίνδυνον.
κγ´ 1-3

Judas is not named. πτώματος, repeated from κ´ 3, sufficiently identifies him. His *apanthropia* has deprived him of even his name.

The poet's final message to his congregation is a warning and lesson. Through his ethopoeia of Judas they have witnessed the traitor's tragic fall and learned how to avoid Judas' road to death:

ταῦτα οὖν, ἀδελφοί, γινώσκοντες
καί τήν τοῦ πράτου πτῶσιν βλέποντες
τούς ἑαυτῶν πόδας στηρίξωμεν·
στήσωμεν οὖν τάς βάσεις ἐπί τάς ἀναβάσεις
τῶν ἐντολῶν τοῦ κτίστου
κγ´ 4-6

78. See n. 3.

79. In I Pr. 4 Romanos refers to this church in which according to the hagiographical legend he received the charisma of poetry.

Romanos' brilliant kontakion *On Judas* is, however, more than a warning against *apanthropia*. It is also his hymnic ethopoeia of Christ *philanthropos* and of the new world order initiated by him. The kontakion ends with the image of Christ the λυτρωτής (κγ´ 7). After the terror of Judas' hate and self-destruction comes the healing generosity of divine *philanthropia*, proclaimed in the refrain:

«῞Ιλεως, ἵλεως, ἵλεως γενοῦ ἡμῖν,
ὁ πάντων ἀνεχόμενος, καί πάντας ἐκδεχόμενος».

ΕΚΒΟΛΟΣ - ΕΚΒΟΛΗ

(ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ Ι)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ/ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1. Όταν ο Καμενιάτης περιέγραφε στο Χρονικό του με την άλωση της Θεσσαλονίκης του 904 το στεριανό περίγυρό της, για να ορίσει από πού άρχιζε ο δυτικός της κάμπος, μεταχειρίστηκε τον όρο «Το τείχος της Εκβολής»[1]. Τί ήταν όμως αυτό το τείχος της Ε κ β ο λ ή ς δεν εξήγησε. Είπε μόνο πως «Έστιν έτερον πεδίον, απ' αυτού του τείχους της Εκβολής απαρχόμενον τη λαιά δε τη θαλάσση συνομορούν»[2]. Μιλώντας ωστόσο, λίγο πιο πριν απ' το τείχος της *Εκβολής*, για τον *Έκβολο*, είπε: «Ο δε δη κόλπος εκ της μεγάλης θαλάσσης αποτμηθείς διά τινος αυχένος, αγκώνος δίκην προβεβλημένου και επί μήκιστον τοις ύδασι διικνουμένου, ον οι κατά χώρας Έ κ β ο λ ο ν ονομάζουσι διά το πόρρω που τοις ύδασιν εκβεβλήσθαι, στενούμενός τε προς την ετέραν εξ εναντίας χέρσον τη του αυχένος τούτου καινοτομία, έτερος λιμήν πελάγιος γίνεται[3].

Τον ίδιο όρο μεταχειρίστηκε ο Καμενιάτης και όταν μάς πληροφορεί πως απ' τον Έ κ β ο λ ο ξεμύτισαν τη μοιραία εκείνη Κυριακή, στις 29 του Ιούλη του 904, τα καράβια των Σαρακηνών κουρσάρων που μέσα σε τρείς μέρες θα πάρουν τη Θεσσαλονίκη[4]. Μια τρίτη φορά, τέλος, τον μεταχειρίστηκε, όταν οί κουρσάροι, αφού πήραν τη Θεσσαλονίκη, ξεκίνησαν για τα δικά τους και τον προσπέρασαν τα χαράματα της δεύτερης μέρας από τότε που ξεκίνησαν[5]. Ώστε, όταν ο Καμενιάτης μεταχειριζόταν τρεις φορές τον όρο Έ κ β ο λ ο ς για την ίδια θέση, δε μένει καμιάν αμφιβολία πως ήξερε πολύ καλά τη θέση του Έ κ β ο λ ο υ. Δεν υπήρχε ακόμα κανένας φόβος πως θα μπορούσε να ταυτίσει τον όρο Έ κ β ο λ ο ς με τον όρο Ε κ β ο λ ή που συναντούμε λίγο παρακάτω στο κείμενό του[6]. Έπειτα,

---

1) *Ιωάννου κληρικού και κουβουκλεισίου του Καμινιάτου* εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης, έκδ. *G. Böhlig*, Βερολίνο 1973, 7, 65.

2) Καμινιάτης, έκδ. *Böhlig*, 7,64-66

3) *Καμινιάτης*, έκδ. *Böhlig*, 6,7-12

4) *Καμινιάτης*, έκδ. Böhlig, 22,72-73

5) *Καμινιάτης*, έκδ. Böhlig, 56, 74-75

6) *Καμινιάτης*, έκδ. Böhlig, 7, 65. Και οι δυό αυτοί όροι, Έ κ β ο λ ο ς και Ε κ β ο λ ή, είναι λόγιοι. Ο λαός, οι ψαράδες, οι ναυτικοί και οι άλλοι ξωμάχοι της περιοχής θα πρέπει να είχαν τις δικές τους λέξεις για τα τοπωνύμια αυτά. Μα ο Καμενιάτης, που περιφρονούσε τη λαϊκή τη γλώσσα -μέσα στο Χρονικό του δε συναντούμε ούτε μια λαϊκή λέξη- τις μετάφρασε στη λόγια γλώσσα της εποχής του και τις μεταχειρίστηκε, όπως τις συναντούμε στο Χρονικό του. Κι αυτό είναι πολύ πιθανό. Για τη λέξη Ε κ β ο λ ή κιόλας θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως ο Καμενιάτης, επειδή σαν παπάς είχε να κάμει συχνά με τον όρο

όπως μαθαίνουμε απ' τη διήγησή του, μα και ξέρουμε κι εμείς σήμερα, ο ˙Ε κ β ο λ ο ς είναι στα ΝΑ της Θεσσαλονίκης. Είναι το σημερινό Μεγάλο Καραμπουρνού, με το τούρκικο όνομά του.

2. Τί ήτανε λοιπόν αυτή η Ε κ β ο λ ή; Στην τελευταία έκδοση του Καμενιάτη της Böhlig, στον πίνακα με τα κύρια ονόματα, διαβάζουμε την εξήγηση: Εκβολή: sinus prope Thessalonicam situs. Την εξήγηση αυτή τη μεταχειρίζεται για τον *˙Ε κ β ο λ ο*, μα την εννοεί και για την Εκβολή. Την ίδια εξήγηση για τον όρο αυτόν μεταχειρίζεται και η έκδοση της Βόννης[7]. Μα η *Εκβολή* εδώ δεν είναι λιμάνι. Η Θεσσαλονίκη είχε ανέκαθεν ένα λιμάνι και δίχως κανένα ειδικό όνομα. Ο Καθηγητής Απ. Βακαλόπουλος που θέλησε να εξηγήσει κι αυτός τον όρο Ε κ β ο λ ή βάζει το ρώτημα: τί ήταν αυτή η «*Ε κ β ο λ ή*» ή ο *˙Ε κ β ο λ ο ς* ...» Και δίνει την απάντηση: «κατά τη γνώμη μου, δηλώνει το σημείο, όπου καταλήγει προς Ν το δυτικό τείχος και απ' εκεί αρχίζει η προέκταση, η γλώσσα της γης που προχωρεί μέσα στη θάλασσα και η οποία είχε σχηματιστεί φαίνεται από τους δυνατούς βόρειους ανέμους, κυρίως από τον Βαρδάρη. Αυτή η Εκβολή που φαίνεται να ήταν τειχισμένη, αν πάρουμε κατά λέξη την έννοια «τείχος της Εκβολής», πρέπει να ήταν το λεγόμενο αργότερα Τζερέμπουλον»[8]. Μα κι αυτή η εξήγηση, όπως βλέπουμε, ταυτίζει τον ˙Ε κ β ο λ ο με την Ε κ β ο λ ή, ενώ, όπως είπαμε κιόλας, ο ˙Ε κ β ο λ ο ς είναι στα ΝΑ της Θεσσαλονίκης και η Ε κ β ο λ ή στα Δ-της. Ακόμα, σύμφωνα πάλι με την ίδια εξήγηση, Ε κ β ο λ ή ήταν και «η προέκταση, η γλώσσα της γης που προχωρεί μέσα στη θάλασσα» και «που φαίνεται να ήταν τειχισμένη». Απ' τη στιγμή όμως που η Ε κ β ο λ ή «δηλώνει το σημείο, όπου καταλήγει προς Ν το δυτικό τείχος», δε μπορεί νά 'ναι Ε κ β ο λ ή και η τειχισμένη προέκταση της γης, γιατί η Ε κ β ο λ ή ήτανε μια, όπως δείχνει και η σχετική έκφραση στο κείμενο του Καμενιάτη[9].

Ε κ β ο λ ή, (εκβολή της προσευχής, εκβολή του τροπαρίου κτλ) μεταχειρίστηκε τον όρο
Ε κ β ο λ ή και για το μέρος, όπου σταματούσε, όπου ε ξ έ β α λ λ ε το δυτικό το τείχος
στη θάλασσα. ˙Αν πάλι ήθελε να μιλήσει ο Καμενιάτης μόνο για το σημείο αυτό του τείχους,
τότε θα 'λεγε όχι το Τ ε ί χ ο ς της Ε κ β ο λ ή ς, μα η Ε κ β ο λ ή του
Τ ε ί χ ο υ ς, όπως λέμε η ε κ β ο λ ή του π ο τ α μ ο ύ.

7) Η έκδοση της Βόννης, ενώ στον πίνακα με τα κύρια ονόματα μεταχειρίζεται τη λέξη
Ecboli, στα σχετικά χωρία του κειμένου παραπέμπει στη λέξη ˙Ε κ β ο λ ο ς (σ. 492, 14· 492,
16· 579, 9-10).

8) *Βακαλόπουλος,* Απ. Ιστορικές έρευνες έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, «Μακεδονι-
κά» τ. 17, 1977, 2. *Ο ίδιος,* Παγκαρπία Μακεδονικής Γης, Θεσσαλονίκη 1980, 280.

9) Ακόμα και να φανταστούμε μια Τ ε ι χ ι σ μ έ ν η Ε κ β ο λ ή, ένα δηλαδή
Τ ε ί χ ο ς της Ε κ β ο λ ή ς σαν προέκταση του δυτικού τείχους μέσα στη θάλασσα,
το τείχος αυτό δε θα μπορούσε να 'ναι ένα αμυντικό έργο για το λιμάνι, που θα 'πρεπε να 'ναι κι
ο σκοπός του. Μια τέτοια δηλαδή Ε κ β ο λ ή μπορούσε να το φυλάγει ως ένα βαθμό απ' τις
κατεβασιές των ποταμιών ή κάπως και απ' τους βοριάδες, όχι όμως και απ' τους νοτιάδες που
είναι πάντα πιο δυνατοί και πιο επικίνδυνοι απ' τους βοριάδες και χωρίς άλλο δε θα μπορούσε
να το φυλάγει και απ' τους άλλους εχτρούς.

Μελετώντας τον όρο Τ ε ί χ ο ς τ η ς Ε κ β ο λ ή ς, ο νους μας πάει αμέσως στο τείχος που είναι στο μέρος της Ε κ β ο λ ή ς, εκεί που είναι η Ε κ β ο λ ή.

˙Οπως διηγιέται ο Καμενιάτης, όταν οι Σαρακηνοί κουρσάροι πήραν τη Θεσσαλονίκη και τους έπιασαν σκλάβους, τους μάζεψαν και τους φύλαγαν στο λιμάνι, στο σημείο όπου χύνουνταν τ' ακάθαρτα νερά της πολιτείας[10]. Τά κατέβαζε αυτού το Κεντρικό Λαγούμι της, ο Τσερέμπουλος[11]. Τα ερείπια του λαγουμιού αυτού στα δυτικά της Θεσσαλονίκης, κοντά στο Βαρδάρι, τα βρήκε ο Χατζηιωάννου λίγο πριν απ' τα 1880[12]. ˙Ητανε λοιπόν πολύ φυσικό το μέρος του λιμανιού, όπου χύνουνταν αυτά τα νερά, να το νοματίσουν Ε κ β ο λ ή και τ' όνομ' αυτό να περάσει με τον καιρό σ' όλη τη γύρω περιοχή. Και λίγο δυτικότερα ακόμα οί ξερόλακκοι και τα ξεροπόταμα, που βλέπουμε ακόμα και σήμερα στα δυτικά της Θεσσαλονίκης, στην περιοχή αυτή κατέβαζαν τα νερά της βροχής. ˙Ετσι ολο αυτό το μέρος, απ' τα δυτικά του λιμανιού ώς το δυτικό το κάστρο, κοντά στη θάλασσα, είχε γίνει μιαν απέραντη Ε κ β ο λ ή.

Οι Θεσσαλονικιοί ήξεραν πως το δυτικό τείχος στη θάλασσα σταματούσε στην Ε κ β ο λ ή. ˙Ηξεραν ακόμα πως Ε κ β ο λ ή ήτανε όλο το παραθαλάσσιο μέρος απ' τα δυτικά του λιμανιού ώς το δυτικό το τείχος, και μέσα κι έξω απ' αυτό. Γιαυτό και όταν ο Καμενιάτης χρειάστηκε να ορίσει από πού άρχιζε ο δυτικός κάμπος της Θεσσαλονίκης που απλώνεται ώς τη Βέροια, μεταχειρίστηκε για σημάδι αναφοράς το Τ ε ί χ ο ς της Ε κ β ο λ ή ς.

Αν ωστόσο υπήρχε μιαν εκβολή, μια προέκταση της στεριάς μέσα στη θάλασσα, από κει που σταματούσε το δυτικό το τείχος, αυτή θα μπορούσε να

---

10) «˙Οτι το ύδωρ εκείνο της πόλεως ον απάσης των αφέδρων απόρροια», *Καμενιάτης, έκδ.*
Böhlig, 50, 21.

11) *Χατζηιωάννου, Μ.* Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1881, 67 πβ και 65. Τη
λέξη Τ σ ε ρ έ μ π ο υ λ ο ς ο *Ευστάθιος* την ετυμολογεί απ' το σ ύ ρ ι γ ξ και
έ μ β ο λ ο ς (συριγγέμβολος, συρέμβολος, τζυρέμβολος), ενώ οι λέξεις υ π ό ν ο μ ο ς
και ο χ ε τ ό ς που μεταχειρίζεται, για να εξηγήσει το νόημά της, μαρτυρούν πως πήρε
αφορμή απ' το Κεντρικό Λαγούμι της Θεσσαλονίκης. Φαίνεται πως, όταν έχτιζε η Κοινότητα
το τείχος του λιμανιού, ο λαός νόμισε πως μέσα στη θάλασσα προεκτείνουν τον Τ σ ε ρ έ-
μ π ο υ λ ο, το Κεντρικό Λαγούμι δηλαδή, και το νομάτισε κι αυτό Τ σ ε ρ έ μ π ο υ λ ο.
Μόνο έτσι πρέπει να εξηγήσουμε την πληροφορία του Αναγνώστη πως «το κατά θάλατταν
προβεβλημένον διατείχισμα» συνήθιζαν να το λένε όλοι Τ σ ε ρ έ μ π ο υ λ ο ν. *(Ιωάννου
Αναγνώστου,* Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης Μονωδία επί τη αλώσει
της Θεσσαλονίκης, Εισαγωγή, Κείμενο, Μετάφραση, Σχόλια *Γιάννη Τσάρα,* Θεσσαλονίκη 1958,
38, 30-32). Ο Κουγέας, απ' όπου και η πληροφορία για την ετυμολογία του Ευστάθιου, προτι-
μάει την ετυμολογία απ' το σ ύ ρ ω και έ μ β ο λ ο ς. *(Κουγέας, Φαίδ.* Θεσσαλονίκης
Ευστάθιου, Τα Λαογραφικά, τ. Α΄ Αθήνα 1950, 385. *Ο ίδιος, Θεσσαλονίκης Ευσταθίου,* Τα Γραμ-
ματικά, Αθήνα 1953, 127. Ωστόσο και οι δυό αυτές ετυμολογίες της λέξης δείχνουν ακόμα πως
το γραμματικό της γένος είναι το αρσενικό: *ο Τσερέμπουλος.*

12) *Χατζηιωάννου,* Αστυγραφία, 65 και 67.

'ναι μιαν ή περισσότερες ξ έ ρ ε ς απ' τα ξεροπόταμα ή απ' τα ποτάμια του δυτικού κάμπου της Θεσσαλονίκης. Ανάλογες ξ έ ρ ε ς υπήρχαν ανέκαθεν ώς πριν λίγα χρόνια, όπως θα θυμούνται οι παλιοί Θεσσαλονικιοί, και στην ανατολική παραλία της Θεσσαλονίκης. Μα δε μιλήσαμε για έναν σχετικό 'Ε κ β ο λ ο . Και κάτι τέτοιο καμιάν ιστορική πηγή δεν το βεβαιώνει.

3. Μέσα στην ίδια εξήγηση για την Ε κ β ο λ ή υπάρχει ακόμα, όπως είδαμε, η γνώμη πως «Αυτή η Εκβολή (δηλαδή η προέκταση, η γλώσσα της γης που προχωρούσε μέσα στη θάλασσα) που φαίνεται να ήταν τειχισμένη... πρέπει να ήταν το λεγόμενο αργότερα Τζερέμπουλο»[13].

Το πρόβλημα της άμυνας του λιμανιού ενάντια στα στοιχεία της φύσης πρέπει να το αντιμετώπισαν πρώτοι οι οικιστές της Θέρμης. Με την πλούσια πείρα τους και με τη βοήθεια της τεχνικής της εποχής τους θα φρόντισαν να προστατέψουν, όσο γινότανε καλύτερα, αυτό το νέο εμπορικό τους κέντρο. Μα και η παράδοση που αναφέρνει ο Καμενιάτης απ' την εποχή του Ξέρξη πως «ο των Ρωμαίων τα σκήπτρα κατ' εκείνους τους καιρούς ιθύνων μικρόν τινα και ως εκ του παρατυχόντος φραγμόν τω τήδε περιέθηκε μέρει»[14], κάτι θα πρέπει να λέει κι αυτή. Ξεχωριστό ενδιαφέρο για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης πρέπει να έχουν δείξει και οι Μακεδόνες και οι Ρωμαίοι και οι Βυζαντινοί.

'Η πρώτη πληροφορία που έχουμε για κάποιο σημαντικό αμυντικό έργο στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης είναι αυτή που συναντούμε στο Β΄ Βιβλίο με τα Θαύματα. Η πληροφορία αυτή λέει, κοντά στα άλλα, πως οι Θεσσαλονικιοί στις κρίσιμες ώρες της πολιτείας, έκλειναν το έμπα του λιμανιού με μιαν αλυσίδα[15]. Αν λοιπόν, σε κρίσιμες ώρες, μόνο με την αλυσίδα στο έμπατου εξασφάλιζε καλά τη σιγουριά του το λιμάνι, θα πει πως, όσο πρωτόγονο κι αν ήταν το έργο αυτό, ήτανε ωστόσο σημαντικό. Παρατηρούμε κιόλας πως, ενώ το Βιβλίο με τα Θαύματα μίλησε για το έμπα του λιμανιού σαν για ένα σημαντικό αμυντικό του τμήμα, δε μίλησε για Τ ε ι χ ι σ μ έ ν η Ε κ β ο λ ή που θα πρέπει να ήτανε κι αυτή ένα τμήμα του πρωτόγονου αυτού αμυντικού του έργου, το ίδιο σημαντικό.

Ο Καμενιάτης πάλι περιγράφοντας το λιμάνι, αναφέρνει για βασικό οχυρωματικό του έργο το Τ ε ί χ ο ς ή το Δ ι ά φ ρ α γ μ α , δηλαδή τον Τ σ ε ρ έ μ π ο υ λ ο[16]. Το έργο αυτό περιόρισε και απομόνωσε το λιμάνι απ' τον κόλπο και το προφύλαγε απ' τις μπόρες και

13) *Βακαλόπουλος,* Ιστορικές έρευνες, «Μακεδονικά» 17, 1977, 2. Ο ίδιος, Παγκαρπία, 280.

14) *Καμινιάτης,* έκδ. Böhlig, 10, 39-41.

15) *Lemerle,* P. Les plus anciens recuils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I, Texte, Paris 1979, 179, 19-26.

16) *Καμινιάτης,* έκδ. Böhlig: 6 1 και 3-4.

τους ανέμους.

Τέλος, τη γενική αυτή πληροφορία του Καμενιάτη (904) έρχεται να τη συμπληρώσει αργότερα (1430) ο Αναγνώστης. Αυτός λέει πως, όταν πήραν οι Τούρκοι τη Θεσσαλονίκη στα 1430, οι επίσημοι Βενετσιάνοι που είχαν κλειστεί στο λιμάνι, στον πύργο Σαμαρία, μόλις οι τρεις γαλέρες τους πήγαν απ' το λιμάνι στον Τσερέμπουλο, αυτοί πέρασαν απ' το Σαμαρία στον Τσερέμπουλο, μπήκαν στις γαλέρες τους κι έφυγαν[17]. Απ' την πληροφορία αυτή του Αναγνώστη βλέπουμε πως ο Τ σ ε ρ έ μ π ο υ λ ο ς ήταν ένα σοβαρό οχυρωματικό έργο του λιμανιού, προγραμματισμένο και σχεδιασμένο για την άμυνα όλου του λιμανιού, και για κάθε περίσταση. Το γεγονός ακόμα πως οι επίσημοι Βενετσιάνοι που κλείστηκαν στο Σαμαρία μπήκαν στις γαλέρες τους απ' τον Τσερέμπουλο, σημαίνει πως Σαμαρίας και Τσερέμπουλος είχαν κάποια κρυφή συγκοινωνία μεταξύ τους. Από ένα λοιπόν οχυρωματικό έργο του λιμανιού τόσο σημαντικό, όπως ήταν ο Τσερέμπουλος, δε μπορούμε ν' αναζητήσουμε σχέση με την Εκβολή που ήτανε μια στεριανή περιοχή, έξω απ' τα νερά του λιμανιού.

'Ωστε ο 'Εκβολος των Βυζαντινών είναι το σημερινό Μεγάλο Καραμπουρνού στα ΝΑ της Θεσσαλονίκης. Η Ε κ β ο λ ή είναι η παραθαλάσσια περιοχή απ' το δυτικό τμήμα του λιμανιού ώς το δυτικό το τείχος. Η Ε κ β ο λ ή δηλαδή είναι στα Δ της Θεσσαλονίκης. Τ ε ί χ ο ς της Ε κ β ο λ ή ς δεν είναι παρά το τμήμα του δυτικού τείχους που σταματούσε στην Ε κ β ο λ ή απ' όπου και τ' όνομά του. Για Τ ε ι χ ι σ μ έ ν η Ε κ β ο λ ή, όπως φαίνεται, δὲ μπορούμε να μιλήσουμε.

17) Πβ και «Διά τούτου του τσυρεμβόλου, ως λέγει ο Αναγνώστης, ότε εάλω η Θεσσαλονίκη, εδραπέτευσεν η φρουρά του λιμένος, εις τας προ μικρού προσορμισθείσας τρεις ενετικάς τριήρεις». (*Χατζηιωάννου,* Αστυγραφία, 67).

LA REPRESSION DE L' HERESIE AU BAS—EMPIRE PENDANT LE REGNE DE JUSTINIEN 1er (527-565)[1]

GHEORGHE CRONT / BUCAREST

1. Article posthume de notre regretté collaborateur décédé le 31.8.1976.

La personnalité et le règne de l' empereur Justinien Ier demeurent toujours dans l' attention des historiens, dont les recherches s'avèrent captivantes parfois, par leurs nouvelles interprétations concernant la biographie et la politique de ce souverain de l' Empire Byzantin du VIe siècle. Tout dernièrement, l' historiographie consacrée à cet empereur s' est enrichie par la monographie de G.G. Archi[2] et par l'ouvrage de R. Browning[3]. Il y a des auteurs qui, dans leurs études sur la politique sociale de Justinien, insistent sur «le caractère cruel et hypocrite» de cet empereur[4]. En 1969, un byzantiniste croyait être original par des appréciations, selon lesquelles Justinien aurait été «un dur Latin à la pensée étroite» dans sa politique à l' égard des hérétiques et des sectes opposées à l'ortodoxie[5].

Quand on examine donc l' historiographie consacrée à Justinien, on constate que, comme personnalité historique, cet empereur constitue sans cesse l' objet de jugements contradictoires. Pour beaucoup d' historiens, Justinien fut un homme politique capable, réorganisateur de l' Empire Romain, législateur méritant. Pour bien des théologiens, il fut le protecteur providentiel du clergé, «christianissimus» fidèle aux préceptes inaltérés de l' Eglise. Mais selon l' opinion exprimée par d' autres historiens, Justinien fut un personnage ambitieux, avide de gloire, caractère influençable, semeur de haine et de discordes. Ainsi, dans l' historiographie, comme au temps même de sa vie, cet empereur eut part non seulement d' admiration, mais aussi de blâme.

Intelligent et actif, instruit dès sa jeunesse aux disciplines philosophiques, juridiques et théologiques, passsionné pour les problèmes de la vie publique et nullement adonné aux plaisirs vulgaires, Justinien fut aussi un méditatif qui manifesta pour les questions religieuses une passion aux formes bigotes. Mais juger l' activité publique et la législation de Justinien uniquement au point de vue du rôle personnel de l' empereur c' est ne pas tenir compte du conditionnement social et politique de ses actes. Le monde byzantin du temps

---

2. Giustiniano legislatore, Bologna 1970, 236 p.
3. Justinien and Theodora, London 1971, 272 p.
4. *Z.V. Udal'cova*, dans le IIIe volume de l' ouvrage collectif en russe, Vsemirnaja Istorija (Histoire Universelle), tome III, Moscou 1957, chapitre IV, paragraphe 4.
5. *R. Ciocan-Ivănescu*, Sur le rôle d' Antioche au point de vue économique, social et culturel au VIe siècle, dans la revue Byzantion, tome XXXIX (1969), p. 70.

de Justinien fut un monde profondement éprouvé par de graves contradictions sociales, ainsi que par les dissensions ethniques des populations aux habitudes et aux traditions différentes. Le haut clergé, les dignitaires de l' Etat, les chefs militaires et les grands propriétaires fonciers ont exercé toutes sortes d' influences sur l' esprit méditatif de cet empereur. Dans un tel monde et sous la pression des intrigants et des manifestants contre ses mesures gouvernamentales, Justinien a eu raison de considérer son épouse Théodora comme son providentiel conseiller[6].

I. LES MOBILES DE LA RÉPRESSION DE L' HÉRÉSIE

Au Bas-Empire, la répression de l' hérésie et la défense de l' unité dogmatique de l' Eglise par les édits de l' Etat devinrent un instrument usuel de la politique impériale à partir du premier concile oecuménique de l' an 325. Les récits de l' époque ont consigné les mesures répressives à l' égard des hérétiques, adoptées par l' empereur Constantin, qui, dans son discours d' ouverture au concile de Nicée, déclara: «les divisions intestines de l' Eglise me paraissent plus graves et plus dangereuses que les guerres et les autres conflits»[7]. De Constantin en conserve plusieurs ordonnances répressives contre les hérétiques[8]. Une législation antihérétique ferme et diversifiée fut adoptée par les successeurs de Constantin jusqu' à l' avènement de Justinien au trône de l' Empire[9]. Mais Justinien ne s' en tint pas à ce qu' il avait reçu de ses prédécesseurs comme législation concernant la répression de l' hérésie. Et les facteurs sociaux qui ont exercé leurs influences sur la politique antihérétique de cet empereur ont été plus puissants que ceux de l' époque antérieure.

A la base de la législation de Justinien contre l' hérésie il y a la conception de cet empereur concernant l' unité religieuse de l' Empire. Justinien était pieux et très passionné de la théologie. C' est d' abord par la théologie qu' il voulait lutter contre les hérétiques, pour gagner les dissidents et pour assurer, du point de vue politique et ecclésiastique, l' unité de l' Etat. Nous anvos de lui

6. Novella VIII: «... et hic quoque participem consilii sumentes eam quae a Deo data est nobis reverendissimam conjugem». (Nous utilisons la collection Novellae Justiniani, ed. Schoell-Kroll, Berlin, 1895).

7. Pour certaines sources grecques et latines nous utilisons les collections de *Jacques Paul Migne*, Patrologiae cursus completus, series graeca, Paris 1857-1866, que nous citons *P.G.*, et Patrologiae cursus completus, series latina, Paris 1844-1855, que nous citons P. L. Voir *Eusèbe de Césarée*, De vita Constantini, III, 12 *(P.G.*, 19); *Sozomène*, Histoire ecclésiastique, I, 17; II, 31*(P.G.*. 67).

8. Voir Codex Theodosianus (éd. Mommsen-Meyer, Berlin 1905), XVI, 1-2; aussi *Eusèbe de Césarée*, op. cit., III, 64-65.

9. Beaucoup de textes législatifs à l' égard des hérétiques se conservent dans le Codex Theodosianus, XVI, 5, 3-65.

beaucoup de lettres à caractère théologique[10] et plusieurs traités polémiques contre les hérétiques, dont certains sont des édits rédigés comme ordonnances impériales[11]. Un certain caractère de littérature théologique et polémique à l' égard des hérétiques se retrouve aussi dans les recueils législatifs de cet empereur[12]. Justinien a fait sans doute appel aux théologiens et aux juristes pour composer les ouvrages qui lui sont attribués et les édits antihérétiques. Ses collaborateurs ne sont pas restés tous anonymes, mais l' empereur eut toujours un rôle actif dans l' élaboration de sa politique religieuse[13]. S' il entreprend la réfutation de l' hérésie, c' est parce qu' il se croyait appelé, en fidèle dévot qu' il était, à veiller, dans l' intérêt de tous les habitants de l' Empire, «à cette chose essentielle, nécessaire entre toutes, le salut des âmes»[14].

Envers les hérétiques il se reconnait des devoirs: il doit les amener à la foi orthodoxe, «car le plus grand bien pour les hommes c' est de posséder la vraie et la pure foi chrétienne»[15]. C' est donc en premier lieu par une profonde conviction religieuse que cet empereur prit position contre les hérétiques. L' empereur considéra comme de son premier devoir «de conserver intacte la pur foi chrétienne et de défendre contre toute perturbation l' Etat de la très sainte Eglise catholique et apostolique»[16].

10. Pour les textes des lettres, voir l' édition publiée par *Otto Guenther*, Epistolae imperatorum, pontificum aliorum inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae. Avelana quae dicitur Collectio, I-II, Pragae - Vindobonae - Lipsiae 1865 et 1898, dans Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum editum consilio et impensis Academiae Litterarum Caesareae Vindobonensis, XXXV. D' autres lettres, dans la collection P.L., 63, 430-526; 69, 119-120. Voir encore: *A. Thiel*, Epistolae Romanorum pontificum, I, fasc. 1-2, Braunsbergae 1867.

11. En grec ou en latin ont été conservés ces écrits: un traitéédit par lequel Justinien condamna les conceptions d' Origène pour leur contenu inspiré de la philosophie payenne (P.G., 86, 1, 945-989); un traité dogmatique contre les monophysites (P.G., 86, 1, 1096-1145); deux traités-édits par lesquels l' empereur condamna les écrits de Théodore de Mopsueste, de Théodoret et d' Ibas, accusés de nestorianisme, dont les adhérents furent traités comme agitateurs, - querelle dite des Trois Chapitres (P.L., 67, 566-567 fragments; P.G., 86, 1, 993-1035) un traité dogmatique pour la justification de la condamnation des Trois Chapitres (P.G., 86, 1, 1041-1095).

12. Ce sont les édits des années 527 et 533 (Codex, I, 1, 5-6. Nous utilisons les textes du Codex Justiniani d' après l' édition de P. Krueger, Berlin, 1915) et la Novella XLII. (Pour cet édit nous citons la collection de *Zachariae a Lingenthal*, Imperatoris Justiniani Novellae quae vocantur, I, Lipsiae 1881, pp. 367-374).

13. Cf. à ce sujet: *G. Glaizole*, Un empereur théologien: Justinien, son rôle dans les controverses, sa doctrine christologique, Lyon 1905. Selo *A. Harnack*, cet empereur aurait été «in seiner Zeit und in seinem Lande der beste Dogmatiker» (Lehrbuch der Dogmengeschichte, II, Fünfte Auflage, Tübingen 1931, p. 422). Voir aussi *Gerhard Rauschen*, Grundriss der Patrologie, Freiburg im Breisgau 1926, p. 445.

14. Codex, I, 5, 18: «Πάντων ποιούντων πρόνοιαν τῶν συμφερόντων τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις ἐκείνου μάλιστα πάντων ὡς πρώτου καί τῶν ἄλλων ἀναγκαιοτάτου πεφροντίκαμεν τοῦ τάς αὐτῶν σώζειν ψυχάς».

15. Novella CXXXII: «Πρῶτον εἶναι καί μέγιστον ἀγαθόν πᾶσιν ἀνθρώποις τήν τῆς ἀληθοῦς καί ἀμωμήτου τῶν χριστιανῶν πίστεως ὀρθήν ὁμολογίαν».

16. Adversus Originem (P.G., 86, 1, 946-947): «῾Ημῖν μέν ἀεί σπουδή γέγονέ τε καί ἔστι τό τήν ὀρθήν καί ἀμώμητον πίστιν τῶν Χριστιανῶν καί τήν κατάστασιν τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ

Avec une égale conviction religieuse, Justinien pensa au salut de la monarchie et de l' empire. Selon lui, l' empire est sous la garde de la Providence[17]. Pour rendre hommage à Dieu, ainsi que pour définir la vraie foi, Justinien dogmatisa beaucoup dans sa législation.

En présence de nombreuses hérésies, Justinien détermina d' abord quel était le christianisme officiel. Au moyen des formules législatives[18], il adopta et imposa à ses sujets les principes de la dogmatique chrétienne, telle qu' elle existait à la suite des quatre premiers conciles oecuméniques. Puis il s' appliqua à défendre cette doctrine, et à la faire accepter par tous ses sujets.

A côté de ces raisons religieuses, Justinien trouva dans son rôle d' empereur des motifs politiques pour proscrire l' hérésie. Les querelles religieuses affaiblissaient l' unité de l' empire et troublaient l' ordre social. Et cela faisait baisser le prestige monarchique. L' unité de l' Etat se trouvait liée étroitement à l' unité de l' Eglise. Justinien avait raison de répéter que «le bon ordre de l' Eglise est le soutien de l' empire»[19]. Ainsi donc, les révoltés religieux présentaient pour le bon ordre de l' empire le même danger que les révoltés politiques.

Ce pendant, les uns et les autres n' étaient pas traités de la même manière. Toute la législation de Justinien contre l' hérésie tend à faire rentrer les récalcitrants dans l' Eglise. Et avant de proscrire telle ou telle secte, l' empereur essaie de ramener les dissidents à l' Eglise et d' écarter par toutes sortes de moyens les questions irritantes[20]. C' est parce que, dans la lutte contre les hérétiques, les mobiles religieux priment les mobiles politiques.

II. LA NOTION D' HÉRÉSIE ET LES VARIATIONS DE LA RÉPRESSION

Chez Justinien, la généralité de la notion d' hérésie apparait nettement. Bien qu' il désigne et proscrit, à l' exemple de ses prédécesseurs, telle ou telle secte déterminée, Justinien s' occupe souvent de l' hérésie en général[21]. A deux reprises, il nous en donne la définition.

καθολικῆς καί ἀποστολικῆς ἐκκλησίας ἀτάραχον διά πάντων φυλάττεσθαι».

17. Novella CIX, praef.: «Μίαν ἡμῖν εἶναι βοήθειαν ἐπί παντί τῷ τῆς ἡμετέρας πολιτείας τε καί βασιλείας βίῳ τήν εἰς Θεόν ἐλπίδα πιστεύομεν, εἰδότες ὅτι τοῦτο ἡμῖν καί τήν τῆς ψυχῆς καί τήν τῆς βασιλείας δίδωσι σωτηρίαν».

18. Cf. *Fr. G. Savagnone*, Studi sul Diritto Romano Ecclesiastico, Cortona 1929, pp. 36-40.

19. Codex, I, 4, 34: «Σφόδρα πιστεύομεν ὡς ἡ τῶν ἱερέων καθαρότης τε καί εὐκοσμία... πολλήν εὐμένειαν τῇ καθ' ἡμᾶς πολιτείᾳ καί αὔξησιν παρέχονται». Cf. aussi ibid. I, 3, 41 (42).

20. Voir dans ce sens l' opinion de *A. Knecht*, Die Religionspolitik Kaisers Justinians I, Würzbourg 1896, pp. 7-53.

21. La gradation des dispositions existant dans une loi du Code Théodosien (XVI, 5, 65) et visant des sectes déterminées fut supprimée déjà par Justin dans une loi admise par *Justinien* dans son Code (I, 5, 12-4).

«Nous appelons hérésie, dit-il, tout ce qui est cru et vénéré, en dehors de l' Eglise catholique et apostolique et de la foi orthodoxe»[22]. «Nous appelons hérétique, dit-il autre part, ceux qui ne sont pas en sainte communion avec l' Eglise catholique par le moyen de ses prêtres très chers à Dieu»[23]. Comme on le voit, ces définitions englobent aussi bien les hérétiques que les schismatiques. En effet, pour un empereur si soucieux de l' unité religieuse, l' hérésie ne pouvait être seulement l' altération de la foi, mais aussi le désordre et la désobéissance à la discipline de l' Eglise.

Malgré la généralité de sa notion d' hérésie, Justinien ne traite pas toutes les sectes de la même manière. Il prescrit, sans doute, des mesures générales contre toutes les sectes. Mais dans sa législation, ainsi que dans toute sa lutte contre les hérétiques, il y a des degrés et des tempéraments qu' on doit mentionner pour saisir le vrai caractère de ses lois contre l' hérésie. Les variations lui furent dictées par les circonstances. Quelles sont ces variations?

Contre les manichéens, Justinien fut sans pitié. Son oncle Justin, à l' exemple de ses prédécesseurs, avait prescrit la mort contre les manichéens[24]. Justinien va plus loin. Il traite en criminels, passibles de la peine de mort, même ceux qui accueilleraient les manichéens et ne les livreraient pas immédiatement aux juges[25]. Il décide ainsi que ceux qui conservent ou dissimulent des écrits manichéans seront punis sans pitié. Pour prendre des mesures si sévères contre cette secte, Justinien eut un motif spécial. En 529, une révolte des Juifs éclata en Palastine, les insurgés ayant même proclamé un empereur. A cette révolte juive, les manichéens prirent part en massacrant des chrétiens et en incendiant des églises. C' est pourquoi Justinien les proscrivit si sévèrement. Mais ses dispositions ne furent pas appliquées à la lettre. L' empereur lui-même l' avoua à l' occasion d' une loi promulguée contre les Juifs[26].

Quant aux montanistes et eux sectes dérivées, Justinien ordonna la fermeture de leurs lieux de culte[27], l' expulsion de leurs clercs de la capitale[28] et il leur interdit de témoigner en justice[29]. Les montanistes, dit-on, se sont

22. Codex, I, 5, 18.4: «... αἱρέσεις δέ καλοῦμεν τάς παρά τήν καθολικήν καί ἀποστολικήν ἐκκλησίαν καί τήν ὀρθόδοξον πίστιν φρονούσας τε καί θρησκευούσας».

23. Novella CIX, praef: «... τούς τοίνυν τῆς ἀχράντου κοινωνίας κατά τήν καθολικήν ἐκκλησίαν οὐ μεταλαμβάνοντας παρά τῶν ταύτης θεοφιλεστάτων ἱερέων αἱρετικούς δικαίως καλοῦμεν».

24. Codex, I, 5, 12.3: «... ἀλλά καί ταῖς εἰς ἔσχατον τιμωρίαις ὑπάγεσθαι τόν ὅπου δή γῆς φαινόμενον Μανιχαῖον».

25. Codex, I, 5, 16.5: «... καί τοῖς πρωτοτύπως ἠσεβηκόσι δικαίως ἐπενεχθείσας ποινάς ὑφέξουσιν».

26. Novella CXXIX: «Περί τῶν Σαμαρειτῶν».

27. Codex, I, 5, 18.3: «... ὥστε μήτε συναγωγήν τινα τολμᾶν αὐτούς ἔχειν».

28. Codex, I, 5, 20.3: «... θεσπίζομεν ὥστε μηδένα συγχωρεῖσθαι... κατά ταύτην διατρίβειν τήν εὐδαίμονα πόλιν».

29. Codex, I, 5, 21.2: «... omne testimonium... esse interdictum».

révoltés contre des rigueurs. Ils y ont répondu par des soulèvements. En Phrygie ils se sont enfermés dans leurs églises en y mettant le feu pour mourir ainsi, plutôt que de se soumettre[30].

A l' égard des ariens, Justinien fut d' abord bienveillant pour les mêmes raisons que Justin. Les Goths, presque tous ariens, étaint maîtres de l' Italie. L' empereur, craignant leurs représailles, ne proscirivit pas l' arianisme. Il accorda même aux ariens une église à Constantinople. Plus tard, il ordonna la confiscation des biens du clergé arien [31]. Ce n' est qu' en 545 que les ariens furent expressément nommés dans la loi parmi les hérétiques[32]. Mais à cette date, le royaume goth était déjà détruit dans la péninsule italique.

Les monophysites, eux aussi, furent traités avec beaucoup de bienveillance par Justinien. On l' explique ordinairement par l' influence de sa femme, Théodora. En effet, Théodora travailla sans cesse pour l' hérésie monophysite. Mais ce n' était pas un motif déterminant pour le traitement de faveur, dont jouirent longtemps les monophysites. Ces hérétiques étaient très nombreux dans l' empire. Grâce à la protection de Zénon et Anastase 1er, ils étaient devenus influents. En adoptant une attitude conciliante envers eux, Justinien croyait pouvoir les faire rentrer dans l' Eglise.

D' autre part, «les proscrire, c' était aliéner à l' empire des provinces importantes, et le sens politique du basileus percevait nettement les dangers qui en résulteraient pour la monarchie»[33]. C' est pourquoi l' empereur ne les traita pas en hérétiques, du moins au commencement de son règne. Il chercha toutes sortes de compromis pour satisfaire «ces hésitants».

Tout d' abord il rappela de l' exil les évêques et les moines monophysites proscrits par Justin. Puis il les invita à discuter, dans une conférence avec les orthodoxes, les points litigieux. Mais, à la suite de l' intransigeance des uns et des autres, la tentative impériale échoua. Alors l' empereur anathémisa Eutychès, promoteur du monophysisme, et Nestorius, contre lesquels il proclama la foi orthodoxe[34].

En réalité, ce n' était qu' une disposition à effet moral, car longtemps après, les lois ont été indulgentes avec les monophysites. Justinien continuait à croire possible une réconciliation. Une telle bienveillance ne les encourageait pas moins que l' appui secret de Théodora. Ils en profitèrent. Ce fut à cette époque que Jacques Baradai fonda en Syrie une église monophysite, début de l' église jacobite, existant encore aujourd' hui.

30. Cf. *J. Pargoire,* L' Eglise byzantine de 527 à 847, Paris 1905, p. 24.

31. *Procopii Caesariensis,* Historia Arcana, éd. H. Mihaescu, Bucureşti 1972, XI, 20, p. 102: «... τούτων μέν τῶν ἱερῶν πρῶτον τάς οὐσίας δημοσιώσας Ἰουστινιανός βασιλεύς ἀφείλετο ἐξαπιναίως τά χρήματα πάντα».

32. Novella CXXXI, 14.

33. *Ch. Diehl,* Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901, p. 332.

34. Codex, I, 5, 8: «... Nestorii error expulsus est... Eutychetis dogmata funesta condemnans...».

Mais les orthodoxes réagirent et l' empereur en fut influencé. En 536, un concile réuni à Constantinople, anathématisa les chefs monophysites et condamna leurs écrits. Justinien s' empressa de confirmer cette sentence[35]. Par une novelle, il interdit aux chefs monophysites, parmi lesquels se trouvait Sévère, expatriarche d' Alexandrie, de séjourner à Constantinople et dans les grandes villes de l' empire. La novelle interdit à tous de donner asile à ces hérétiques[36]. Elle ordonna encore de brûler les écrits proscrits. Mais bien que l' empereur considérât ainsi la paix comme rétablie dans l' Eglise, les monophysites continuèrent leur activité. Ils reconstituèrent leur hiérarchie. C' est pourquoi une persécution des monophysites fut ordonnée en 537. Cette répression fut violente[37]. Mais un an après, l' empereur manifesta de nouveau son souci de conciliation. Et jusqu' à la fin de sa vie, il oscilla à l' égard de monophysites.

En somme, son zèle pour l' orthodoxie fut tempéré par la prudence politique, qui lui demandait de tenir compte de beaucoup de circonstances et d' avoir ainsi des attitudes inconstantes. Comme on le voit, Justinien procéda souvent par voie de dispositions spéciales. Mais dans toutes ses lois contre les hérétiques, il y a des éléments communs.

III. LE SYSTÈME JURIDIQUE DE LA RÉPRESSION

Le principe de la législation de Justinien est que les hérétiques sont hors la loi. Interdisant à ses sujets de professeur une autre religion que la religion orthodoxe, Justinien déclare que c' est assez pour les dissidents d' avoir la liberté de vivre[38]. Encore, pour les manichéens, cette liberté n' aurait pas existé si la peine de mort leur avait été appliquée conformément aux prescriptions de la loi. Mais la peine de mort, semple-t-il, eut un caractère comminatoire, et il n' y a pas de preuves qu' elle eût été appliquée sous Justinien. Pratiquement, l' application aurait été impossible. Les manichéens étaient fort nombreux, surtout en Asie-Mineure, et on ne conçoit pas une exécution en masse, faite par l' empereur qui chercha toute sa vie à ramener les hérétiques à l' Eglise.

Justinien se contenta de châtier les hérétiques par d' autres peines. Des peines qu' il fit appliquer, l' exil fut la plus sévère. La forme d' exil qu' il prescrivit contre les hérétiques fut la relégation. En droit Justinien, la relégation consistait soit dans l' assignation au condamné d' une île, soit dans l' interdiction d' un lieu déterminé ou d' un certain territoire. Elle se distinguait

35. Codex, I, 1, 7: «Εὑρόντες γάρ τινας ἀλλοτρίους τῆς ἁγίας καθολικῆς καί ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, τῇ τῶν ἀσεβῶν Νεστορίου καί Εὐτυχέος ἀκολουθοῦντας πλάνῃ καί ταῖς τούτων βλασφημίαις κεχρημένους, θεῖον προεθήκαμεν ἤδικτον».

36. Novella XLII, 3.

37. *Ch. Diehl,* Justinien..., p. 340.

38. Novella XXXVII.

de la déportation en ce qu' elle n' entraînait ni la confiscation des biens ni la perte de la cité[39].

Les hérétiques ont été parfois relégués dans leur localité d' origine. Cette forme de relégation, prescrite déjà par Théodose Ier[40], semple être, dans le droit de Justinien, la plus fréquente forme de restriction du droit de séjour, prescrite contre les hérétiques[41].

Une autre peine, que Justinien fit aussi appliquer, est la confiscation. Elle porte le plus souvent sur les églises et les oratoires des hérétiques[42]. Elle est prescrite surtout au profit des églises orthodoxes[43]. On ne prescrit la confiscation au profit du fisc que rarement. Elle vise alors les successions des hérétiques[44]. Mais, parait-il, Justinien pratiqua la confiscation des biens des hérétiques même en dehors des prescriptions légales[45]. Il aurait pu le faire surtout lorsque le trésor impérial était en pénurie.

Cependant l' empereur dut s' apercevoir plus tard combien la confiscation avait des résultats contraires à la justice. Et alors il donna à ses magistrats cet ordre: «Vous mettrez la plus grande attention à ce que les peines prononcées n' atteignent pas les biens des coupables et à ce que ces biens restent intacts aux familles; ce n' est pas, en effet, les biens qui sont coupables; jusqu' ici on a suivi l' ordre inverse, on a laissé les coupables et pris les biens»[46]. Et plus tard, il interdit la confiscation quand le condamné a des descendants ou ascendants jusqu' au 3e degré, le cas de lèse-majesté excepté[47].

Quant aux condamnations pécuniaires, elles ne visent que les fonctionnaires qui ne seraient pas vigilants à l' application des lois contre les hérétiques[48].

De la mutilation corporelle, Justinien ne parle qu' une seule fois. Il menaça notamment de l' ablation de la main le copiste d' écrits hérétiques[49]. Et il précise, autre part, que la mutilation corporelle est interdite «toutes les fois que les lois ne la prescrivent pas»[50].

39. *D.* XLVIII, 22, 7 et 14; XLVIII, 19, 4. Pour le recueil du Digeste, que nous citons *D.*, nous utilisons Digesta Justiniani, éd. Mommsen-Krueger, Berlin 1928.

40. Codex Theodosianus, XVI, 5, 10, 12.

41. Codex, I, 5, 8, 6-7. *Th. Mommsen,* Le droit pénal romain, trad. de l' allemand par J. Duquesne, II, Paris 1907, p. 31, dit que c' est la seule forme de relégation que Justinien ait prescrite contre les hérétiques. Preuves contraires: Novella XLII, 1; Codex, I, 5, 20, 3.

42. Codex, I, 5, 19 et 20.

43. Novellae XLII et CXXXII.

44. Codex, I, 5, 19.1: «... ceteris liberis eorum, qui non dei omnipotentis amorem, sed paternam vel maternam impiam adfectionem secuti sunt, ab omni beneficio repellandis».

45. *M. Isambert,* Histoire de Justinien, II, Paris 1856, pp. 411-412 et 711.

46. Novella XVII, 12.

47. Novella CXXIII, 13; cf. aussi Novella CXXXIV.

48. Codex, I, 3, 45; I, 5, 18.

49. Novella XLII, 1-2.

50. Novella CXXXVI, 13.

Outre ces peines, l' hérésie entraîne la restriction des droits civiques. Justinien y tint beaucoup. Pour marquer l' infériorité totale des hérétiques dans la société, Justinien, plus que ses prédécesseurs, mit les hérétiques hors la loi. Son principe est que seuls les chrétiens orthodoxes auront la complète jouissance des droits civiques[51]. Ces droits sont retirés aux hérétiques. Ainsi, les hérétiques n' on pas accès aux fonctions publiques[52]. On n' admet au service de l' Etat que ceux qui certifient leur ortbodoxie par trois témoins jurant sur les Evangiles[53].

Même certaines professions libérales sont interdites aux hérétiques. Ainsi la loi leur défenda d' être professeurs afin qu' ils ne puissent pas entraîner les simples dans leurs erreurs[54]. Ils sont exclus du barreau[55]. Le orthodoxes eux-mêmes sont expulsés de leurs professions s' ils ne peuvent pas convertir leurs épouses ou leurs enfants hérétiques[56]. Mais les hérétiques sont astreints aux fonctions onéreuses sans en avoir cepandant les honneurs et les privilèges[57].

Au surplus, ils ne peuvent pas témoigner en justice. La restriction du témoignage en justice préocupa particulièrement Justinien. Il avait voué à l' infamie tous les hérétiques[58]. Or, en droit romain, tous les infâmes étaient *intestabiles.* Cela s' averat très incommode pour l' exercice de la justice. Il arrivait que des orthodoxes invoquassent en vain le témoignage des hérétiques. C' est pourquoi Justinien admit des exceptions à l' intestabilité des hérétiques. Il réglementa minutieusement cette question en 531, par une loi qui se trouve dans son code.

Cette loi distingue deux categories d' hétérodoxes: l' une comprend, à côté des paiens, les samaritains, les manichéens et les montanistes, ainsi que les sectes dérivées du manichéisme et du montanisme; l' autre comprend toutes les autres sectes et les Juifs. La loi enlève aux hérétiques de la première catégorie le droit de témoigner en justice dans tous les cas, même quand les personnes en cause sont aussi hérétiques. Il ne peuvent participer à aucun acte judiciaire.

51. Ce principe a été formulé en 527 par l' empereur Justin conjointement avec son neveu Justinien, associé au trône. Codex, I, 5, 12, 5: «... τοῖς μή τόν Θεόν ὀρθῶς προσκυνοῦσι καί τά τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν ἐπέχεται».

52. Codex, I, 5, 12, 9: «... τούς ὄντας μέν αἱρετικούς... ἐκβληθῆναι τῆς πρός ταῦτα μετουσίας παραχρῆμα παρακελευόμεθα». Novella XXXVII: «...ne videantur haeretici constituti orthodoxi imperare, cum sufficit eis vivere, non etiam aliquam auctoritatem vindicare».

53. Codex, I, 4, 20: «Οὐδεῖς στατεύεται, εἰ μή ἐν ὑπομνήμασι μαρτυρηθῇ ἐπί τριῶν ἐπί τῶν ἁγίων εὐαγγελίων χριστιανός ὀρθόδοξος».

54. Codex, I, 5, 18, 4: «... μόνοις δέ ἐκείνοις διδάσκειν καί σιτήσεως δημοσίας τυγχάνειν ἐφίεμεν τοῖς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως οὖσιν».

55. Codex, I, 4, 15; I, 5, 18, 5.

56. Codex, I, 5, 18, 5: «... Εἰ δέ τις... μή προσαγάγοι τούτους εἰς ἐπίγνωσιν τῶν ἀληθῶν, κελεύομεν αὐτόν πάντως μέν ἐκβάλλεσθαι τῆς συνηγορίας ἤ στρατείας ἤ ἀξιώματος ἤ δημοσίου φροντίσματος».

57. Novella XLV.

58. Codex, I, 5, 19.

Les hérétiques de la seconde catégorie peuvent témoigner, mais seulement dans les procès entre hérétiques ou entre Juifs. Lorsque l' une des parties est orthodoxe, le témoignage hérétique n' est admis que s' il est en sa faveur. Les mêmes nécessités pratiques ont encore déterminé l' empereur à accorder à tous les hérétiques le droit de figurer comme témoins dans les actes extrajudiciaires: contrats et testaments[59].

Si nous analysons maintenant les restrictions du droit privé que Justinien a prescrites contre les hérétiques, nous y voyons aussi du nouveau. L' empereur exclut les enfants hérétiques de la succession. Il déclare que les parents hérétiques ne pourront diminuer par aucune libéralité les parts de leurs enfants orthodoxes. Méme quand ceux-ci sont coupables à l' égard de leurs parents hérétiques, ils ne peuvent pas être exhérédés. On leur réserve alors le quart de leur part[60].

A défaut d' enfants orthodoxes, la succession passe aux parents orthodoxes même très éloignés. En absence de parents orthodoxes: ascendants ou collatéraux ayant le *jus capiendi,* c' est le fisc qui reçoit l' héritage[61]. Cependant, lorsque le *de cujus* est prêtre, l' eglise de son domicile prime le fisc et peut réclamer la succession pendant un an.

Mais l' empereur n' oublie pas de donner une prime à la conversion. Si les hérétiques exclus de la succession paternelle reviennent à la foi orthodoxe, leurs frères orthodoxes sont tenus de leur restituer la part des biens qui leur revenait. La propriété des héritiers orthodoxes se trouve ainsi soumise à une condition résolutoire: la persistance de leurs cohéritiers dans l' hérésie. Toutefois si ceux-ci se repentent et s' ils recouvrent leur part de succession, ils ne peuvent pas demander aussi les fruits[62]. Autoriser la restitution des fruits, cela aurait troublé les choses. Et c' est aussi pourquoi l' héritier orthodoxe d' un hérétique ne peut revendiquer un héritage dont cet hérétique aurait été évincé.

Auparavant, certains empereurs avaient rendu nul le testament qui instituait héritier un hérétique. Justinien va plus loin: il interdit aux hérétiques de recevoir, même *«ex testamento militis»*[63]. Le testament militaire était valide sans aucune condition de forme et même quand les institués étaient privés de la *testamenti factio.* Justinien, en annulant les testaments même militaires faits en leur faveur, rend la condition des hérétiques inférieure à celle des déportés qui, bien que n' ayant pas le *jus capiendi,* pouvaient recevoir un fidéicommis d' un soldat[64].

59. Codex, I, 5, 21: «Ceterum testamentaria testimonia eorum et quae in ultimis elogiis vel in contractibus consistunt, propter utilitatem necessarii usus sine ulla distinctione permittimus».

60. Codex, I, 5, 13: «... Οἱ ὀρθόδοξοι παῖδες τῶν αἱρετικῶν... Λαμβάνουσι τό ἐξ ἀδιαθέτου αὐτοῖς ἁρμόζον».

61. Codex, I, 5, 19, 2: «Quod si nec agnatio nec cognatio recta inveniatur, tunc easdem res fisci nostri viribus vindicari».

62. Novella CXV, 3, 14.

63. Codex, I, 5, 22.

64. D. XXXII, 1, 7, 1.

En ce domaine du droit privé, la législation de Justinien contient encore d' autres innovations. Dans une novelle[65] qui vise les hérétiques à côté des Juifs, Justinien leur interdit d' acquérir la propriété ou même de posséder à titre d' emphytéotes ou de locataires, des biens appartenant aux églises. Il défend encore aux hérétiques d' avoir des esclaves chrétiens, sous peine d' en perdre la propriété. En effet, les esclaves chrétiens qui se trouvent au service des hérétiques sont par là même émancipés[66].

Il est à signaler aussi que Justinien prive la femme hérétique des faveurs accordées à la femme mariée, notamment de l' hypothèque tacite transformés plus tard en privilège[67], grevant les biens du mari et garantissant la restitution de la dot. La femme hérétique ne peut, non plus, jouir des autres faveurs accordées à la femme mariée par les constitutions impériales. Elle ne jouira de toutes ces faveurs que lorsqu' elle reviendra à la foi orthodoxe.

La système de Justinien concernant la répression de l' hérésie renferme des contradictions, et des répétitions. Là est la preuve de son inapplication. Si la loi punissant de mort les manichéens avait été appliquée, il aurait été inutile de promulguer plus tard une autre loi leur enlevant le droit de témoigner en justice. C' est pourquoi il faut admettre que les lois de Justinien, –les plus sévères au moins– avaient un caractère comminatoire. Promulguées pour faire peur, elles n' étaient pas appliquées à la lettre.

IV. LE CARACTÈRE DE LA RÉPRESSION DE L' HÉRÉSIE

Les lois contre les hérétiques furent, dans une grande mesure, menaçantes. L' empereur tint souvent compte de l' autorité de l' Eglise; c' était par son inclination pour les questions religieuses, pour lesquelles il oubliait parfois les intérêts les plus pressants de l' Etat[68].

Justinien demandait l' avis des évêques pour les questions touchant strictement à la théologie. Son premier édit anathémisant les Trois Chapitres en 543, ne nous est pas parvenu[69]. Mais on en fait mention au Ve concile oecuménique. Cet édit aurait été signé par tous les prélats. L' empereur avait donc consulté les évêques «pour savoir ce qu' ils pensaient des Trois Chapitres»[70].

65. Novella CXXXI, 14.

66. Codex, I, 3, 56: «... quod si inventi in tali reatu fuerint, sancimus servos modis omnibus liberos esse...».

67. Novella CIX. L' hypothèque tacite, crée par Justinien en 530 (Codex, VIII, 18, 42, pr.), fut transformée l' année suivante en privilège.

68. Cf. *Ch. Diehl,* Justinien..., p. 417 et suiv.

69. L' édit par lequel Justinien confirma le Ve concile oecuménique ne nous est pas, non plus, conservé.

70. Lettre de Justinien lue à la première session du Ve concile oecuménique. Voir *Ch.J.*

Son second édit contre les Trois Chapitres ne fut promulgué qu' après un concile convoqué au même sujet en 550 à Mopsueste. Cet édit contient un symbole antimonophysite et antinestorien. L' empereur y donne des formules d' anathème et termine ainsi: «Quiconque donc, après la présente profession de foi orthodoxe et condamnation des hérétiques... se sépare de l' Eglise... aura à rendre compte de ce qu' il aura cru et de ceux qu' il aura trompés, au jour du jugement, à notre grand Dieu et à Notre Seigneur Jésus-Christ. Amen»[71].

On remarque combien cet édit ressemble plutôt à une condamnation conciliaire qu' à une disposition impériale. En ce qui concerne la lutte doctrinale contre les hérétiques, Justinien consultait donc l' Eglise. Et l' on peut remarquer que les édits promulgués avec le consentement de l' Eglise ne prononcent contre les hérétiques que des sanctions d' ordre spirituel.

Pour le reste, Justinien, tout en déclarant suivre les canons et les Pères qui les avaient rédigés, ne procéda pas toujours conformément aux dispositions canoniques. Ce fut un empereur trop autoritaire, un esprit trop dogmatique, un politique trop ambitieux pour s' en tenir aux recommandations des Pères et des conciles sur la répression de l' hérésie. Aussi sa législation contre l' hérésie est une oeuvre de circonstance. Elle est faite pour intimider.

Quels furent les résultats de cette législation? Il faut admettre que, -d' après les données de l' histoire,- elle n' eut aucun résultat heureux. Les hérésies ont continué à vivre et quelques-unes même à s' étendre. La première cause de cet insuccès fut la dureté même de ses lois. Cette dureté aurait provoqué l' entêtement et l' obstination des hérétiques. Nous croyons que l' insuccès tient en premier lieu à l' inobservation de ces lois. Faites pour menacer, ces lois étaient tenues en réserve. En fait, les hérétiques étaient tolérés. Et l' empereur travaillait toujours pour les gagner. De temps à autre, il répétait certaines dispositions pour maintenir les hérétiques sous le coup de la menace.

Du reste, même quand il demendait l' application des lois, ses agents n' étaient pas tous empressés à lui obéir. Il y en avait qui prévariquaient et qui transmettaient à l' empereur de faux rapports.

Entrainées dans les luttes religieuses par toutes sortes d' agitateurs, les populations de l' Empire devinrent souvent tumultueuses et violentes. Sans compréhension et sans intérêt pour les querelles théologiques, les gens du peuple pouvaient utiliser les manifestations religieuses pour exprimer leur proteste social et politique. Et la répression provoquait l' obstination des dissidents. C' est pourquoi, pénétré de la raison d' Etat plus que de la légitimité du fanatisme religieux, Justinien a cherché bien des fois le compromis avec les dissidents, se donnant la peine d' en obtenir non seulement l' assentiment des

---

Hefele, Histoire des conciles d' après les documents originaux, trad. franç. par H. Leclercq, III, Paris 1907, p. 78.

71. Pour le texte de cet édit, voir *J.D. Mansi,* Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, réédition Welter, IX, Paris et Leipzig 1901, col. 537-582.

chefs de l' Eglise, mais aussi l' adhésion des meneurs des hérétiques. Pour s' assurer l' unité de l' Empire sous ses ordres, l' empereur essaya donc à l' égard des hérétiques, en même temps, la démonstration théologique par des écrits dogmatiques et polémiques, la conciliation par la voie des discussions personnelles, la répression par sa législation et par son appareil judiciaire. Dans bien des cas, il préféra le compromis aux mesures dures qu' il avait adoptées par ses propres lois antihérétiques. Au fond de sa pensée, Justinien croyait que la condamnation morale des hérétiques pouvait suffire. Ce fut la leçon essentielle de sa politique religieuse, qui n' a pas été comprise par tous les gouvernants des peuples du moyen âge.

Le droit de Justinien, concernant l' hérésie, réapparait -d' ailleurs avec modifications- dans la législation postérieure de l' Empire Byzantin, dans le Prochiron, l' Epanogogue et les Basiliques[72]. Les empereurs invoquèrent contre l' hérésie surtout les droits de l' Etat et très rarement les droits de l' Eglise. Tantôt proscrites, tantôt tolérées, les sectes s' habituèrent à ne plus obéir aux lois impériales.

Il ne faut donc pas s' étonner, lorsqu' on regarde l' ensemble de la législation impériale, qu' elle n' ait pas réussi à faire cesser l' hérésie.

Et les croyances religieuses, opposées à l' Etat, ont pu être par la suite un facteur de progès dans l' histoire du monde byzantin.

---

72. Voir *Zachariae von Lingenthal,* Geschichte des griechischrömischen Rechts, Berlin 1892, pp. 338-339.

ΤΟ ΑΞΙΟΠΙΣΤΟΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΔΑΒΙΔ Α΄ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΕΓΚΩΜΙΟΝ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

Εἰς τό πλαίσιον τῶν προσπαθειῶν Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνοῦ πρός ἀντιμετώπισιν τοῦ Μεχμέτ Β΄ καί πρός σύστασιν συμμαχίας κατ᾽ αὐτοῦ διά δυνάμεων τῆς Δύσεως καί τῆς ᾽Ανατολῆς τοποθετεῖται καί ἡ ἐπιστολή τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ τῆς 22ας ᾽Απριλίου 1459 πρός τόν Δοῦκα τῆς Βουργουνδίας Φίλιππον τόν ᾽Αγαθόν. ᾽Εν αὐτῇ ὁ Δαβίδ, «imperator Trapessundarum», μεταξύ ἄλλων ἀναγράφει καί τάς στρατιωτικάς δυνάμεις τῶν κρατῶν τῆς ᾽Ανατολῆς, τά ὁποῖα θά συγκροτήσουν τό μέτωπον τῆς ᾽Ανατολῆς κατά τῶν ᾽Οθωμανῶν, καί, εἰδικώτερον διά τό κράτος αὐτοῦ, ἀναφέρει 30 διήρεις καί 20.000 ἄνδρας, «ego cum xxx biremibus et cum xx milibus hominum».

῾Η ἐπιστολή εἰς λατινικήν γλῶσσαν, δημοσιευθεῖσα ἐν Aeneae Silvii Epistulae Nuremburg 1496, ἐπιστολή ccxci (παραπομπή κατά A. Bryer, Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460— 1461, Revue de Kartvélologie, xix–xx (1965) σ. 196) καί ἐν Pii Secundi, Commentarii, Francfort 1514, σ. 127 (παραπομπή κατά E. Janssens, Trébi-zonde en Colchide, 1969, σ. 147) ἀνεδημοσιεύθη μετά ταῦτα πολλάκις καί ἰδιαιτέρως ὑπό C. Baronius (Annales ecclesiastici... διά τό ἔτος 1459), ὑπό J. Ph. Fallmerayer (Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt, Μόναχον 1827, σ. 266—267) καί ἐσχάτως ὑπό E. Janssens (ἔνθ. ἀν. σ. 147—149). ᾽Εκ τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσίευσεν ἑλληνικήν μετάφρασιν ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης (῾Ιστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος..., ᾽Οδησσός 1898, σ. 149—150. ῾Η μετάφρασις αὔτη περιέχει σφάλματά τινα, μεταξύ τῶν ὁποίων σημειοῦμεν: σ. 266 (τῆς ἐκδόσεως Fallmerayer) στίχ. 1 salutem/ ὑγείαν· στίχ. 2 libenter/ἐλευθέρως· στίχ. 12 pugnando/διά τῆς πολιορκίας· στίχ. 13 itaque/ἄνευ μεταφράσεως· σ. 267 στίχ. 1 distrahatur ἀπασχολήσητε· στίχ. 3 intendere/ἄνευ μεταφράσεως· στίχ. 20 impraesentiarum/ἄνευ μετα-φράσεως· στίχ. 24 iterum/λοιπόν) καί ὁ A. Bryer ἀγγλικήν ἀπόδοσιν (ἔνθ. ἀν. σ. 197—198. Λαβόντες ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ὁ ἐρευνητής δέν ἐδημοσίευσεν μετάφρασιν, ἀλλά ἀπόδοσιν τοῦ λατινικοῦ κειμένου δέν σημειοῦμεν ἐνταῦθα ἐνίας ἀποκλίσεις τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου ἀπό τοῦ λατινικοῦ τοιούτου).

Μή δυνηθέντες νά συμβουλευθῶμεν τήν πρώτην λατινικήν ἔκδοσιν τῆς ἐπιστολῆς εἴμεθα ὑποχρεωμένοι πρός τό παρόν νά συνταχθῶμεν πρός τήν γνώμην τοῦ J.Ph. Fallmerayer (ἔνθ. ἀν. σ. 265) ὅτι τό λατινικόν κείμενον ἔχει πολλά σφάλματα, γεωγραφικά, ἱστορικά καί γραμματικά. ῾Ο Γερμανός ἱστοριοδίφης εἰς πέντε περιπτώσεις ἐν ὑποσημειώσει ἀνέγραψε τό κατ᾽ αὐτόν ὀρθόν. Εἰς τήν πρώτην τῶν περιπτώσεων τούτων διορθοῦται ἡ φράσις

«...principes, qui in istis *summis* regionibus, foedus atque/ligam injecimus inter nos bellum gerendi contra turcos,» εἰς «...principes, qui in istis *sumus* regionibus, foedus....» δηλαδή ἀντί τοῦ ἐπιθέτου summis γράφεται ὁ ρηματικός τύπος sumus. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως εἶναι ὀρθόν. Τό summis ἀποδίδει εἰς τήν λατινικήν τό ἑλληνικόν ἐπίθετον «ἀνώτερος» ἤ τό ἐπίρρημα «ἀνωτέρω», τό σημεῖον τό κείμενον εἰς ὀρεινήν, εἰς βόρειον, εἰς μεσόγειον περιοχήν. Τοῦτο ἀπεδείξαμεν σχολιάζοντες τήν φράσιν Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς (ἔκδοσις B. Leib) II, 1943, σ. 151, στ. 22—23, «ὥρμητο... ἐκ Χαλδίας καί τῶν ἀνωτέρω μερῶν» (ἰδέ Ὀδ. Λαμψίδη, Ἡ ἐκ τῶν «ἀνωτέρω μερῶν» καταγωγή Γρηγορίου Γαβρᾶ, Ἀρχεῖον Πόντου 33 (1975—76) σ. 51—53). Τήν διόρθωσιν τοῦ Fallmerayer ἀκολουθοῦν ὁ A. Bryer (σ. 197 «who are in these parts»), ὁ E. Janssens (σ. 148), οὐχί ὅμως ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, ὁ ὁποῖος μεταφράζει (σ. 149) «οἵτινες εἰς τάς ἀνατολικάς χώρας».

Ἡ πατρότης καί τό αὐθεντικόν τῆς ἐπιστολῆς Δαβίδ δέν γίνονται ὑφ' ὅλων τῶν ἐρευνητῶν παραδεκτά (ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης δέν θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ σ. 148, ὡς καί ὁ W. Miller, Trebizond, The last Greek Empire, 1926, σ. 97—99, ὁ E. Janssens, ἔνθ. ἀν. σ. 147, ὁ N. Oikonomides, The chancery of the Grand Komnenoi, Ἀρχεῖον Πόντου 35 (1979) σ. 310 καί ὁ Ὀ. Λαμψίδης, Ἡ Τουρκοκρατία στόν Μικρασιατικό Πόντο 1463-1922, Ἀρχεῖον Πόντου 33 (1975—76) σ. 133—135). Ἔνιοι κρίνουν τούς ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἀριθμούς, καί δή ἐκείνους τοῦ Κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ὡς λίαν ὑπερβολικούς (Ὀδ. Λαμψίδη, ἔνθ. ἀν. σ. 134) ἤ καί λίαν αἰσιοδόξους (E. Janssens, ἔνθ. ἀν. σ. 147), ἄλλοι τέλος ἀθετοῦν πλήρως τήν πατρότητα τῆς ἐπιστολῆς καί ὁ μέν J. Ph. Fallmerayer (σ. 265) συμπεραίνει ὅτι ἡ ἐπιστολή ἐγράφη ὑπό ἀτόμου τινός ἀπ' εὐθείας εἰς λατινικήν γλῶσσαν, ὁ δέ A. Bryer (σ. 197) θεωρεῖ ὡς συντάκτην τῆς ἐπιστολῆς τόν ἐν τῇ Δύσει σταλέντα ἀντιπρόσωπον Δαβίδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ, τόν ἐκ Φλωρεντίας Michael Alighieri.

Ποῖοι λόγοι ὡδήγησαν τούς ἐρευνητάς εἰς τούς ἐνδοιασμούς ἤ καί τήν ἀθέτησιν ὡς πρός τό αὐθεντικόν τῆς ἐπιστολῆς; Καί εἰς ἄλλο δημοσίευμα (ἔνθ. ἀν. σ. 133—135) ἐδώκαμεν ἀπάντησιν εἰς αὐτούς, ἀλλά σκόπιμον νά ἐπαναλάβωμεν διά βραχυτάτων καί πάλιν τήν ὅλην συζήτησιν.

Ὁ A. Bryer, ἀκολουθῶν τῇ ἀπόψει τοῦ Fallmerayer καί συγκεκριμενοποιῶν αὐτήν διά τά Τραπεζουντιακά πράγματα, παρέχει τούς ἑξῆς δύο βασικούς λόγους: Ἡ ἐπιστολή δέν ἐγράφη ὑπό Δαβίδ εἰς ἑλληνικήν γλῶσσαν, ἀλλά ἀπ' εὐθείας εἰς λατινικήν ὑπό M. Alighieri, διότι ἐν αὐτῇ:

1) α) Ὁ Δαβίδ ἀναφέρεται ὡς «imperator Trapessundarum», τίτλον τόν ὁποῖον ἀποδίδουν εἰς τόν Μεγάλον Κομνηνόν οἱ Δυτικοί —πάπας καί ἰταλικά ἔγγραφα— καί οὐδέποτε ὁ ἴδιος ἔγραψεν δι' ἑαυτόν (ἔνθ. ἀν. σ. 196), β) ὁ Δαβίδ ὑπόσχεται εἰς τόν Δοῦκα τό βασίλειον τῶν Ἱεροσολύμων, ὑπόσχεσις ἀδιανόητος δι' ἕνα Βυζαντινόν ἡγεμόνα (ἔνθ. ἀν. σ. 196).

2) Ἀναγράφονται α) ὅτι ὁ Μέγας Κομνηνός διαθέτει 30 πλοῖα-γαλέρες ὅταν καί ἀκόμη εἰς τήν περίοδον Ἀλεξίου Γ΄ ἡ Τραπεζοῦς δέν διέθετε εἰμή δύο πλοῖα καί 40 πλοιάρια (ἔνθ. ἀν. σ. 196) καί

β) ὅτι ὁ Μέγας Κομνηνός εἶχεν εἰς τήν διάθεσιν τῆς συμμαχίας 20.000 στρατιώτας —σχεδόν τό σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως τῆς Τραπεζοῦντος— ἐν ᾧ κατά τήν ἐποχήν Ἀλεξίου Γ΄, περίοδον ἀκμῆς τοῦ Κράτους, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἦτο 600 ἄνδρες καί ὀλίγον περισσότεροι ἐκ τῶν βάνδων (ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν) (ἔνθ. ἀν. 196—197).

Αἱ παρατηρήσεις ἐπί τῶν ἀνωτέρω:

1) Ἡ ἐπιστολή ἐγράφη ἀπ' εὐθείας εἰς τήν λατινικήν ἤ εἶναι μετάφρασις ἑλληνικοῦ κειμένου;

Δέν ἐπιθυμοῦμεν, ἀλλά οὔτε καί εἶναι δυνατόν εἰς τό παρόν μελέτημα νά προσαγάγωμεν πάσας τάς ἐνδείξεις —καί ἀποδείξεις— ὅτι ἡ ἐπιστολή μετεφράσθη ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Ἐνταῦθα σημειοῦμεν τά ἑξῆς:

α) Ἡ εἰς προηγουμένην σελίδα γραφεῖσα παρατήρησις ἐπί τῆς λέξεως summis τοῦ λατινικοῦ κειμένου ἐμφαίνει ἑλληνικόν πρότυπον.

β) Ὡρισμέναι χρησιμοποιούμεναι ἐκφράσεις ἦσαν ἐν χρήσει μᾶλλον εἰς ἑλληνικά παρόμοια κείμενα. Π.χ. σελ. 266, στίχ. 1 «post plurimam salutem», στίχ. 22 «dominationem», σελ. 267,2 «dominatio tua», στίχ. 29 «vale in Christo», στίχ. 29—30 «data...in palatio nostro residentiae».

γ) Ἡ πλοκή τοῦ λόγου καί τό ὅλον τῆς ἐκφράσεως τοῦ λατινικοῦ κειμένου προδίδει μετάφρασιν καί οὐχί ἐξ ὑπαρχῆς σύνταξιν τῆς ἐπιστολῆς εἰς λατινικήν.

Τά ὀλίγα ἀνωτέρω μετ' ἄλλων πολλῶν ἐνδείξεων, τά ὁποῖα θά προέλθουν ἐκ τῆς γλωσσικῆς καί διπλωματικῆς ἐρεύνης τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς, ἐφ' ὅσον ἡ δημοσιευομένη μορφή τοῦ κειμένου ἀποδίδει τήν ἀρχικήν τοιαύτην, θά πιστοποιήσουν ὅτι ἡ ἐπιστολή ἐγράφη τό πρῶτον εἰς ἑλληνικήν γλῶσσαν καί μετά ταῦτα μετεφράσθη εἰς τήν λατινικήν (ἰδέ N. Oikonomides, ἔνθ. ἀν. σ. 320-321).

2) Ὁ τίτλος «imperator Trapessundarum»

Ὁ αὐτός τίτλος ὑπάρχει καί εἰς τήν ἐπιστολήν Ἰωάννου Δ΄ Μεγάλου Κομνηνοῦ πρός τόν Πάπαν Εὐγένιον Δ΄ τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1434, ἡ ὁποία διεσώθη εἰς τήν λατινικήν, ἀλλά ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμφιβολίας συνετέθη εἰς τήν ἑλληνικήν. Οὐδείς νομίζομεν, ἕνεκα τοῦ χρησιμοποιουμένου τίτλου, δύναται νά ἀθετήσῃ τήν ἐπιστολήν Ἰωάννου Δ΄. Τό αὐτό ἰσχύει καί διά τήν ἐπιστολήν Δαβίδ Μεγάλου Κομνηνοῦ πρός τόν Δοῦκα τῆς Βουργουνδίας. (Διά τήν χρῆσιν τοῦ τίτλου «imperator Trapessundarum» ἰδέ τά ὅσα γράφει ὁ N. Oikonomides, ἔνθ. ἀν. σ. 326—327. Διά τήν ὑπό τῶν Δυτικῶν χρησιμοποίησιν τοῦ τίτλου τούτου ἰδέ Fallmerayer, ἔνθ. ἀν. σ. 165, ἐπιστολήν Ἰωάννου ΚΒ΄ Πάπα Ρώμης πρός Ἀλέξιον Β΄ Μέγαν Κομνηνόν καί O. Lampsidis, Alexis ii, empereur de Trébizonde (1297—1330) et l' Église de Rome, Byzantinische Zeitschrift 36 (1936) σ. 327—329.)

3) Ἡ ὑπόσχεσις διά τό βασίλειον τῶν Ἱεροσολύμων

Ἐν τῇ ἐπιστολῇ δίδεται ἡ ὑπόσχεσις ὅτι θέλει δοθῇ εἰς τόν Δοῦκα τῆς Βουργουνδίας πᾶσα βοήθεια, ἐάν ἀποφασίσῃ τήν ἀνακατάληψιν τῶν Ἱεροσολύμων, τῶν ὁποίων θέλει οὗτος χρισθῇ βασιλεύς. Δέν πρέπει νά

ἐκπλήττη ἡ ἐκ μέρους τοῦ Δαβίδ Μεγάλου Κομνηνοῦ ὑπόσχεσις. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν ὅτι, διά τήν κατά τῶν Τούρκων σύστασιν συμμαχίας, ὁ Ἰωάννης Δ΄ Μέγας Κομνηνός καί μετά ταῦτα ὁ Δαβίδ, ὅστις τόν διεδέχθη, ἔδωκεν ὡς σύζυγον εἰς τόν Οὐζούν Χασάν τήν θυγατέρα Ἰωάννου Δ΄ καί προσέτι τήν περιοχήν τῆς Καππαδοκίας, περιοχήν συνορεύουσαν ἀμέσως πρός τό κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (ἰδέ E. Janssens ἔνθ. ἀν. σ. 143—144), καί τότε ἐλεγχομένην ὑπό τῶν Ὀθωμανικῶν δυνάμεων. Ἄλλωστε ὁ Δαβίδ ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ἐν τῇ ἐπιστολῇ τόν πολιτικόν σκοπόν τοῦ συναφθέντος γάμου (ἰδέ Fallmerayer ἔνθ. ἀν. σ. 266 στίχ. 8—13). Ἡ ἀπειλή τοῦ Ὀθωμανικοῦ ἀμέσου κινδύνου δέν ἐπέτρεπε διάφορον πολιτικήν.

4) Ἡ ἀναγραφή περί διαθέσεως 30 πλοίων

Βεβαίως ὁ κ. A. Bryer γνωρίζει καλῶς τά τοῦ στόλου τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ἀφ᾽ οὗ ἔχει καί εἰδικόν μελέτημα συγγράψει περί τοῦ θέματος τούτου (A. Bryer, Shipping in the Empire of Trebizond, The Mariner's Mirror, 52 (1966) No 1 σ. 3—12), ἀλλά πρέπει ἐπίσης νά γνωρίζῃ ὅτι ὡς εἰς τό Βυζαντινόν κράτος οὕτω καί εἰς τό κράτος τῆς Τραπεζοῦντος δέν ὑπῆρχε μέγας ἀριθμός πλοίων διαθεσίμων ἀνά πᾶσαν στιγμήν. Εἰς τό κράτος ὅμως τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἡ ἐνδοχώρα ἠδύνατο ἀνά πᾶσαν περίστασιν νά παράσχῃ τά μέσα πρός ναυπήγησιν τῶν ἀπαραιτήτων πλοίων. Γράφει ὁ Τραπεζούντιος Βησσαρίων τό 1436—1437 εἰς τό Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος (ἔκδοσις Σ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, 13 (1916) σ. 145—204) «... καί στόλον δεῆσαν συγκροτῆσαι πάντων μάλιστα ῥᾶστα καί ἀπό τοῦ καταστρώματος διαμάχεσθαι καί λαίφεσι καί κώπαις καί πνεύμασι πιστεύειν εἰσπλέοντας, ἐκπλέοντας, διαπλέοντας καί πάντοθεν ἰσχυροῖς εἶναι καί τῶν ἐχθρῶν περιγίνεσθαι» (161, 28—32). Καί εἰς ἄλλον σημεῖον τοῦ Ἐγκωμίου «Τά δ᾽ ἄλσεσιν ἀνεῖται καί δένδρεσι, τοῖς μέν καρποφόροις, τοῖς δ᾽ ἄλλην οὐκ ἐλάττω συντέλειαν χορηγοῦσιν ἡμῖν οἷς ὑλοτομεῖν καί δρυτομεῖν τοῖς ἐνταῦθα παρέχουσιν, ἐξ ὧν... καί πήγνυμεν ναῦς μακράς τε καί φορτηγούς, ἔς τε πόλεμον καί εἰρήνην ὁμοίως τά μέγιστά τε καί ἀναγκαιότατα συντελούσας...» (σ. 165, 7—13).

Οἱ λόγοι οὗτοι τοῦ Βησσαρίωνος τεκμηριοῦν τήν εἴδησιν τοῦ M. Sanuto (Vitae Ducum Venetiorum, R.I.S. τόμος XXII (Muratori) 1733 στ. 797—8), καθ᾽ ἥν ὁ Ταμερλᾶνος εἶχεν ἀπαιτήσει ἀπό τό κράτος τῆς Τραπεζοῦντος νά θέσῃ εἰς τήν διάθεσίν του 20 πλοῖα. Ἡ ἀπαίτησις αὕτη δέν ἔπρεπε νά ἦτο τυχαία, διότι ὁ σύμβουλός του, ὁ ἐν Καφφᾷ γεννηθείς Γενουάτης Ascala, ἐγνώριζε καλῶς τά πράγματα εἰς τόν Εὔξεινον Πόντον καί δή εἰς τό κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν (τήν μελέτην M. Alexandrescu-Dersa, La campagne de Timur en Anatolie (1402), Bucarest 1942, ἡ ὁποία γράφει ἐν σ. 123—4 περί τούτου, γνωρίζω ἐκ τῆς μελέτης A. Bryer, Shipping... ἔνθ. ἀν. σ. 5, σημ. 4. Διά τό ἐπεισόδιον τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν πρός τόν Μογγόλον Ταμερλᾶνον ἰδέ ὅσα ἐν λεπτομερείᾳ γράφει ὁ Fallmerayer, ἔνθ. ἀν. 222—233).

5) Ἡ διάθεσις εἰς τήν ὑπό σύστασιν συμμαχίαν δυνάμεως 20.000 στρατιωτῶν

α) Ἡ πληροφορία τοῦ χρονικογράφου Παναρέτου διά τόν στρατόν Ἀλεξίου Γ΄. Οὗτος (ἔκδοσις Ὀ. Λαμψίδη, Μ. Παναρέτου Περί τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, 1958 σ. 79) γράφει «... ἐκίνησεν ὁ βασιλεύς διά τε ξηρᾶς καί διά θαλάσσης κατά τῶν Τζιαπνίδων... ἐποίησεν τό φωσσᾶτον μερίδας β΄. Τούς μέν πεζούς ὡσεί χ΄ ἔστειλεν ἀπό τό Πέτρωμαν, ὁ δέ βασιλεύς παραλαβών τό καβαλλαρικόν καί ἑτέρους πεζούς παμπόλλους ἐπέρνιξέν τους ὅλον τόν Φιλαβωνίτην ποταμόν...» Ἡ δύναμις τοῦ στρατοῦ ἦτο διῃρημένη εἰς δύο τμήματα. Τό ἕν τμῆμα πεζοί 600 ἐπορεύθησαν ἄνευ τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος παρέλαβε τό ἄλλο τμῆμα, τούς ἱππεῖς καί ἄλλους «πεζούς παμπόλλους». Πόσος ἦτο ὁ ἀριθμός τῶν ἱππέων καί τῶν πεζῶν; Ὁ Πανάρετος δέν ἀναγράφει τοῦτο, ἀλλά γράφει ἱππεῖς καί ἄλλους «πεζούς παμπόλλους», οἱ ὁποῖοι διά τόν ἀναγνώστην ὀφείλουν νά ὑπερβαίνουν τούς 600 τοῦ ἄλλου τμήματος. Τοιουτοτρόπως εἰς μίαν πολεμικήν ἐπιδρομήν ἐν καιρῷ εἰρήνης τό κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν διέθετεν ἕν σύνολον τοὐλάχιστον 1500 ἀνδρῶν. Ἑπομένως δέν πρέπει νά προκαλῇ πάρα πολλούς ἐνδοιασμούς ἡ ἐν Βενετίᾳ τό 1450 γνώμη ὅτι τό κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἠδύνατο νά παρατάξῃ 25.000 ἱππεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων 15.000 ἦτο δυνατόν νά ἐκστρατεύσουν μακράν τῆς χώρας των. (Ἡ πληροφορία ὠφείλετο εἰς M. Sanuto, R.I.S. τόμος XXII, στ. 962 καί σημ. εἰς στ. 960. Ἡ παραπομπή παρά A. Bryer, Ludovico... ἔνθ. ἀν. 197, σημ. 2.)

β) Οἱ 20.000 ἄνδρες τοῦ Τραπεζουντιακοῦ στρατοῦ

Ἡ γνώμη ἐν Βενετίᾳ περί τοῦ δυναμικοῦ τοῦ στρατοῦ εἰς τό κράτος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ὡς πρός τόν ἀριθμόν τῶν 15.000—25.000 ἀνδρῶν τό 1450 δυνατόν νά προκαλῇ ἐνδοιασμούς, ἡ πληροφορία ὅμως ἐν τῇ ἐπιστολῇ Δαβίδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ περί τῆς δυνατότητος στρατολογήσεως 20.000 δέν πρέπει νά θεωρηθῇ λίαν ὑπερβολική, ἀλλά μᾶλλον προσεγγίζουσα τήν πραγματικότητα κατά τάς τελευταίας δεκαετίας τοῦ κράτους τῆς Τραπεζοῦντος.

Πράγματι αἱ εἰδήσεις, αἱ περιεχόμεναι εἰς ἕν κείμενον περιγράφον τήν κατάστασιν τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τό 1436—37, ἐνισχύουν τήν ἄποψιν ὅτι ἡ στρατολόγησις 20.000 ἀνδρῶν εἰς περίπτωσιν πανστρατιᾶς δέν ἦτο ἀνέφικτος. Τό κείμενον τοῦτο εἶναι τό Ἐγκώμιον Τραπεζοῦντος τοῦ Βησσαρίωνος, τοῦ ὁποίου ἕν ἀπόσπασμα περιγράφει τήν συγκρότησιν Μεγαλοκομνηνικοῦ στρατοῦ καί τήν ἐξάσκησιν τούτου ἐν καιρῷ εἰρήνης καί εἰς τάς πολεμικάς ἐπιχειρήσεις. Παραθέτομεν κατωτέρω τό σχετικόν ἀπόσπασμα, λέγοντες ὅτι τοῦτο δέν ἐκίνησεν μέχρι σήμερον τήν προσοχήν τῶν μελετητῶν καί ὅτι διά τοῦ κειμένου τοῦ Βησσαρίωνος δέν δύναται πλέον νά ἀμφισβητηθῇ ἡ ὀρθότης τῶν ἐν τῇ ἐπιστολῇ Δαβίδ παρεχομένων ἀριθμῶν καί συνεπῶς καί ἡ αὐθεντικότης τῆς ἐπιστολῆς. Ἡ στρατολόγησις εἰς τό κράτος τῆς Τραπεζοῦντος ἐγένετο δι᾽ ὅλους τούς κατοίκους καί τῆς πρωτευούσης καί τῶν ἐπαρχιῶν καί ὡς γνωστόν ἡ περιοχή τοῦ κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν ἐκ λόγων γεωγραφικῶν παρέμενε ἐλευθέρα μέχρι τῆς

ἐκστρατείας τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ τό 1461[1].

Τό κείμενον (190_{26}-191_{17}):

«Τό γε μέν αὐτῆς μάχιμον καί τά κατά στρατείας καί πόλεμον θαυμαστήν ὅσην σοφίαν τε καί ἀνδρείαν αὐτῇ μαρτυρεῖ. Ἀποκέκρινται μέν γάρ τοῦ λοιποῦ πλήθους οἱ προβεβλημένοι τῆς πόλεως καί τεταγμένοι στρατεύεσθαι, μόνον ἔχοντες ἔργον καί ἕν ἐπιτήδευμα, τήν τῶν τακτικῶν γυμνασίαν καί τό κατά πολέμους εὐδοκιμεῖν, οὐδέν δ᾿ ἧττον καί σύμπας ὁ δῆμος καί τό πᾶν τῆς πόλεως πλήρωμα οὐ μᾶλλον ὑφ᾿ ἑτέρων φυλάττεσθαι ἤ φυλάκων ἀξιοῦντες αὐτοί σχῆμα σώζειν τοῖς ἄλλοις διαχειρίζονται μέν καί ἥν ἕκαστος ἔτυχεν ἠσκηκώς τέχνην καί ἐπιτήδευμα, γυμνάζονται δέ καί τά ἐς πολέμους καί μάχας καί στρατιωτικήν ἐμπειρίαν, ὡς ἄν ῥώμης τε ἱκανῶς ἔχοντες καί ἀνδρείας ἥκοντες ἐπί πλεῖστον, τῆς γῆς ὥσπερ ἐπιτηδεύεσθαι ἀνείσης καί τόλμαν τοῖς ἐξ αὐτῆς ἔμφρονα καί ῥώμην σωμάτων, ὥστ᾿ οὐ μᾶλλον ἄν τις αὐτῶν τήν καρτερίαν θαυμάσαι ἤ τό τοῦ σώματος ἐν τοῖς πόνοις ἀνάλωτον. Γενναιότητι μέν γάρ τούς ἀνδρείους, ῥώμῃ δέ νικῶντες τούς ἰσχύι προέχοντας ἤ μᾶλλον τούς μέν ῥωμαλέους ἀνδρείᾳ, ῥώμῃ δέ τούς τήν ψυχήν ἀηττήτους, ἐν πᾶσι δι᾿ ἀμφοῖν εὐδοκιμεῖν ἔχουσι καί τό κατά πάντων ἀποφέρεσθαι κράτος. Πρόσεστι δέ καί ἡ ἄσκησις, πρᾶγμα τοσοῦτον οὐκ ἐν τοῖς κυνηγεσίοις γυμναζομένων μόνοις καί τῇ πρός τά τῶν θηρίων ἀνυπόστατα μάχῃ, ἅ τῶν πολεμικῶν ἀγώνων εἰσί πάντως προτέλειαι, ἀλλά μάλιστα μέν αὐτοί κατά τῶν πολεμίων συνεχῶς καί τῆς ἐκείνων χώρας εἰσβάλλοντες καί τούς ἀληθινούς ἐν τούτοις μελετῶντες ἀγῶνας, σχολῆς δ᾿ οὔσης ἐκεῖθεν καί εἰρήνης πολέμων αὐτοί τε ἐφ᾿ ἑαυτῶν ἔν τισι συγκειμέναις ἡμέραις παμπληθεί τά τῶν πολεμούντων ἐπιδεικνύμενοι καί τά τακτικά γυμναζόμενοι καί ὅλως τοῦθ᾿ ἕν τε καί προὔργου διά βίου μετιόντες ἐπιτήδευμα, εὖ τε καί καλῶς παρεσκευάσθαι πρός πόλεμον, ὡς ἐπιόντα τε πολέμιον ὑποστῆναι καί, δεῆσαν κατ᾿ ἄλλων αὐτούς ἐπιέναι, δυνηθῆναι λυπῆσαι. Ὅπλοις τε γοῦν ἀγχεμάχοις κεχρῆσθαι καί συστάδην ἀγωνίζεσθαι τίνος οὐκ ἀκριβέστερον ἤσκηνται πάλλειν τε δόρυ καί τόξοις λυπεῖν τίς ἄν ἐς ἴσον αὐτοῖς ἔλθοι ποτέ;»

Ἡ μαρτυρία τοῦ Βησσαρίωνος τεκμηριοῖ, κατ᾿ ἐμέ, τό ἀξιόπιστον τῆς ἐπιστολῆς Δαβίδ Α΄ Μεγάλου Κομνηνοῦ.

1. Τήν οἰκονομικήν ἄποψιν τῆς στρατολογήσεως τῶν 20.000 ἀνδρῶν ἐθίξαμεν ἐν *Ὀδ. Λαμψίδη, Ἡ Τουρκοκρατία..., ἔνθ. ἀν. σ. 135.*

ΟΙ «ΝΕΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ» ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ

Τ. Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

Στά τέλη τοῦ ἕβδομου αἰώνα, ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία -παλεύοντας ταυτόχρονα σέ τρία, ἄν ὄχι σέ τέσσερα πολεμικά μέτωπα καί χάνοντας συνεχῶς ἐδάφη- βρίσκεται σέ καθεστώς σχεδόν μόνιμου ἐμφύλιου πολέμου[1]. Ἄν αὐτές οἱ συνεχεῖς ἀπώλειες ἐδαφῶν καί ἐπαρχιῶν δέν εἶναι ἀρκετές γιά νά φέρουν τό κράτος στό χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, τό κοινωνικό χάος ἀναδείχνει τό στρατό μόνιμο ρυθμιστή τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων[2]. Μόνο ἡ δύναμη πού προστατεύει τήν κρατική ὑπόσταση ἀπό τόν ἐξωτερικό ἐχθρό εἶναι ἱκανή νά ἀναλάβει τήν ἐξουσία. Ἀπό τό 717 πού οἱ Ἴσαυροι διοικοῦν στήν Κωνσταντινούπολη, ἀπό τά βασικότερα χαρακτηριστικά τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ σχεδόν ὁλοκληρωτική ἐξαφάνιση τῶν δήμων πού ἦσαν ἐνεργοί ὀργανισμοί ἀκόμα ἐπί Ἰουστινιανοῦ Β΄ τοῦ Ρινότμητου καί ὁ περιορισμός τῆς ἀνάμιξης τῆς Συγκλήτου στήν πολιτική ζωή[3].

Ἀλλά ὁλόκληρος ὁ ἕβδομος αἰώνας πού εἶχε προηγηθεῖ, χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ὀξύτατη κοινωνική κρίση πού ὁδηγεῖ κατευθεῖαν σ᾽ αὐτό πού ὁ G. Ostrogorsky ὀνόμασε Thronwirren[4], περιορίζοντας ἔτσι ἀρκετά τό κοινωνικό του περιεχόμενο. Στήν πραγματικότητα, οἱ βίαιες μεταβολές τῶν

1. Βλέπε γιά τή γενική κατάσταση M. Ja. Siuziumov, Dofeodalnyi Period, ADSV 8, 1972, σελ. 3-41. Τοῦ ἴδιου, στό Istorija Vizantii, τόμ. Α΄ Μόσχα 1967, κεφ. 9, τόμ. Β΄, Μόσχα 1967, κεφ. I. Γιά τή στρωματογραφία τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, βλ. P. A. Yannopoulos, La société profane dans l' empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles, Louvain 1975, καθώς καί τίς κριτικές παρατηρήσεις τῶν A. P. Kazdan-I.S. Čičurov στά Vizantiiskie očerki 4, 1977, σελ. 37-70. Ἐπίσης J. F. Haldon, Some Remarks on the Background of the Iconoclast Controversy, BSL 38, 1977, σελ. 161-184.

2. Πρβλ. Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ἱστορία, Β΄, Ἀθήνα 1981, σελ. 82 κ.ἑ. Πρβλ. ἐπίσης E. Darco, La militarizzazione dell' impero Bizantino, Atti del V. Congresso internazionale di studi Bizantini, τόμ. Α΄, Ρώμη 1939, σελ. 88-99. Ju. Kulakovsky, Istorija Vizantii, τόμ. Γ΄, Κίεβο 1915, σελ. 275 κἑ.

3. M. Ja. Siuziumov, Problemy ikonoborcestva v Vizantii, UZ sverdlovskogo PI, 4, 1948, σελ. 81 κἑ. Byzanz im VII. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus (Fr. Winkelmann, Helga Köpstein, H. Ditten, Ilse Rochow), Βερολίνο 1978 (BBA 48), σελ. 180, 185. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ Σύγκλητος εἰς τό Βυζαντινόν κράτος, Ἀθήνα 1949. Fr. Winkelmann, Zur politischen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels von der nachjustinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreites, στό Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz; Probleme der Herausbildung des Feudalismus (BBA 47), Βερολίνο 1976, σελ. 101-120, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ παλιότερη ἄποψη τοῦ G. Bratianu, La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite au VIIe siècle, Revue historique du Sud-Est européen 18, 1941, σελ. 49-67, κάτι πού ἀρνεῖται ὁ A. Cameron, Demes and Factions, BZ 67, 1974, σελ. 91-92.

4. G. Ostrogorsky, Geschichte[3], σελ. 127-130.

χρόνων 695-717 κάθε ἄλλο παρά ἁπλές ἐναλλαγές προσώπων στό θρόνο εἶναι καί, παρόλες του τίς μυθιστορηματικές προσωπικές περιπέτειες, ὁ Λέων ἀπό τή Γερμανίκεια ἀνεβαίνει στό θρόνο μόνο σάν ἐκπρόσωπος μιᾶς συγκεκριμένης πολιτικῆς παράταξης: τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀνατολικῶν[5].

Ἡ στροφή ἀπό τόν ἕβδομο στόν ὄγδοο αἰώνα δέ φέρνει μόνο τή διάσπαση τοῦ στρατοῦ καί τήν ἐπέμβασή του στά δημόσια πράγματα κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τῶν ἐπικεφαλῆς του. Πρόκειται γιά μιά σχεδόν ἀνοιχτή διαμάχη ἀνάμεσα στούς διαφόρους θεματικούς στρατούς πού ἐμφανίζονται ἀκόμα ἑνωμένοι (γιά τελευταία φορά;) στήν περίφημη jussio πρός τόν πάπα Ἰωάννη Ε΄ (687)[6], ἐνῶ τό γεγονός τῆς διάσπασης εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητό στή δεύτερη βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ (705-711)[7]. Ὁ Ἰουστινιανός πού στηρίζεται κύρια στούς Ὀψικιανούς ὑπό τόν πρωτοπατρίκιο καί κόμητα Βαρασβακούριο[8], ἔχει κάθε λόγο νά ἐχθρεύεται καί νά ὑποψιάζεται τούς Ἀνατολικούς, πού πρέπει νά εἶχαν συμβάλει στήν ἐκθρόνισή του τό 695[9]. Ὁ Ἰουστινιανός βρίσκεται συχνά στά ἐδάφη τοῦ Ὀψικίου κι ἐκεῖ ὑποδέχεται τόν πάπα Κωνσταντῖνο[10], ἐκεῖ καταφεύγει (στή Δαματρύ), ὅταν πληροφορεῖται τήν ἐναντίον του ἐξέγερση ὑπό τόν Βαρδάνη-Φιλιππικό[11], ἐνῶ ἀντίθετα, ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ὅτι δέν ἐλέγχει ἀρκετές πολιτικές ἤ στρατιωτικές δυνάμεις καί στέλνει στρατούς καί στόλους σέ ὑπερπόντιες ἐκστρατεῖες καταστολῆς, ὅπως στή Χερσῶνα[12], στή Ραβέννα[13], ἴσως ἀκόμα καί τίς Βαλεαρίδες καί τήν Ἱσπανία[14].

5. Αὐτό τουλάχιστον λέγεται ἐπίσημα. Πρβλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ἱστορία, Β΄, 99. Δ.Α. Ζακυθηνοῦ, Βυζαντινή Ἱστορία Α΄, Ἀθήνα 1972, σελ. 160. J. B. Bury, History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Eirene (395-800), Λονδίνο 1889, Β΄ 378/379 καί 408, 409.

6. Ἡ Jussio τοῦ 687, στό Mansi XI, 737. Πρβ. H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Λιψία 1899, σελ. 33. T. K. Λουγγῆ, Διπλωματία καί Διπλωματική. Τό παράδειγμα τῆς Jussio..., Σύμμεικτα KBE 3, 1979, σελ. 78, ἀρ. 3.

7. Πρβλ. Τό ἐκλαϊκευτικό ἔργο τῆς Constance Head, Justinian II of Byzantium, σελ. 80-92, 112 κἑ. F. Görres, Justinan II und das römische Papsttum, BZ 17, 1908, σελ. 432-454.

8. Π. Γιαννόπουλος, Σπουδαί βυζαντινῶν προσωπικοτήτων: Βαρασβακούριος, κόμις τοῦ Ὀψικίου, Βυζαντινά 4, 1972, σελ. 288-297.

9. Σχετικά μέ τήν πρώτη ἐκθρόνιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄, βλ. Θεοφάνη σελ. 368/369, De Boor. Πρβλ. C. Head, στό ἴδιο, σελ. 92 κἑ.

10. Στή Νικομήδεια, πρωτεύουσα τοῦ Ὀψικίου, ὅπως καί στή Νίκαια. Πρβλ. Liber Pontificalis 1, 390/391 ἐκδ. Duchesne.

11. C. Head, στό ἴδιο, σελ. 146-148 ἀπό τό Θεοφάνη σελ. 380. Ἐπίσης Kulakovsky, Istorija, Γ΄, 275 κἑ.

12. Πρβλ. Ἀ. Στράτου, Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰώνα, τόμ. ΣΤ΄: Ἰουστινιανός Β΄, 685-695 καί 705-711, Ἀθήνα 1977.

13. Γιά τήν «τιμωρία» τῆς Ραβέννας ἀπό τόν Ἰουστινιανό Β΄, βλ. A. Guillou,Régionalisme et indépendance dans l' empire Byzantin au VIIIe siècle; l' exemple de l' exarchat et de la Pentapole d' Italie, Ρώμη 1969, σελ. 216-218.

14. Γιά τίς ἀποστολές τοῦ στόλου στή Δύση ἐπί Ἰουστινιανοῦ Β΄, πρβλ./ P. Goubert, Byzance et l' Espagne wisigothique (554-711), (R) EB 2, 1944, σελ. 5-77, ἐδῶ 76.

Ἔτσι λοιπόν, ἐκεῖνος πού, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, φέρνει τήν τυπική εὐθύνη γιά τή διάσπαση τῆς ἑνότητας τοῦ στρατοῦ τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι - ποιός ἄλλος;- ὁ αἰώνιος ὑπαίτιος ὅλων τῶν συμφορῶν Ἰουστινιανός Β΄, ὁ πρῶτος προστάτης τοῦ Λέοντα Ἴσαυρου, αὐτός πού τόν ὀνόμασε σπαθάριο στή διάρκεια τῆς μοιραίας περιόδου 705-711[15]. Ὁ στρατός τοῦ Ὀψικίου πού ὑποστηρίζει τόν Ἰουστινιανό καί πού ταπεινώνεται ἀπό τό Βαρδάνη-Φιλιππικό, ἐπανέρχεται στά πράγματα τό 713 ὑπό τόν πατρίκιο Γεώργιο Βούραφο καί ἀναδείχνει αὐτοκράτορα τόν πρωτοασηκρήτη Ἀρτέμιο ἤ Ἀναστάσιο Β΄[16]. Ἡ τιμωρία τοῦ Βούραφου ἀπ' αὐτόν πού εἶχε εὐεργετήσει καθώς καί ἡ ἀνάδειξη ἀπό τόν Ἀναστάσιο Β΄ τοῦ Λέοντα Ἴσαυρου σέ στρατηγό τῶν Ἀνατολικῶν ἴσως νά σημαίνει τόν ὁριστικό παραμερισμό τοῦ Ὀψικίου ἀπό τό πολιτικό προσκήνιο καί νά ὑποδηλώνει τούς λόγους γιά τούς ὁποίους ὁ Ἀναστάσιος Β΄ ἔμεινε χωρίς ὑποστηρικτές στή διάρκεια τῆς ἐξέγερσης ἐναντίον του τό 715.

Αὐτή ἡ κοινότητα χαρακτηριστικῶν ἀνάμεσα στόν Ἰουστινιανό Β΄ καί στόν Ἀναστάσιο Β΄ δέν ἐπαρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τό βασικό γεγονός πού συνοψίζεται ἔτσι: ὁ Ἀναστάσιος Β΄, ἀναδεικνυόμενος ἀπό τίς ἴδιες δυνάμεις πού ὑποστήριζαν τόν Ἰουστινιανό Β΄, δέ θέλει ἤ δέ μπορεῖ πιά νά στηριχτεῖ σ' αὐτές. Τό γεγονός ἐξάλλου ὅτι τό σῶμα τῶν Ὀψικιανῶν παύει νά εἶναι στό ἑξῆς ρυθμιστικός παράγοντας τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ζωῆς[17], ἀκολουθώντας κατά κάποιον τρόπο τίς τύχες τῆς Συγκλήτου καί τῶν δήμων ἐπί Ἰσαύρων, συνηγορεῖ γιά τήν ὑποστήριξη τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς, ὅτι δηλαδή ὁ Ἀναστάσιος Β΄ μᾶλλον δέ μποροῦσε πιά νά στηριχτεῖ στούς Ὀψικιανούς. Σύμφωνα μέ τήν τακτική αὐτή, τοποθετεῖ ἕναν παλιό ἔμπιστο ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, τό Λέοντα ἀπό τή Γερμανίκεια, ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀνατολικῶν καί προσπαθεῖ νά ἐλέγχει αὐτή τήν ἐπικίνδυνη δύναμη, γνωστή ἀπό τίς δυναμικές της ἐπεμβάσεις τό 681[18] καί τό 695[19].

Στό σημεῖο αὐτό ὅμως, ἐπεμβαίνει μιά τρίτη στρατιωτική παράταξη, τό ἴδιο γνωστή καί ἐπίφοβη, ὅπως εἶναι οἱ Ὀψικιανοί καί οἱ Ἀνατολικοί. Εἶναι ὁ στόλος[20], πού ἀνατρέπει τόν Ἀναστάσιο Β΄, τή στιγμή πού αὐτός προσπαθεῖ νά προσεταιριστεῖ τούς Ἀνατολικούς. Νωρίτερα, τό 698, ὁ στόλος, ἐπιστρέφοντας ἀπό τή χαμένη πιά Καρχηδόνα, εἶχε ἐκθρονίσει

15. Πρβλ. C. Head, στό ἴδιο σελ. 128/129. Kulakovsky, στό ἴδιο, Γ΄, 319.

16. Θεοφάνης, σελ. 383. Νικηφόρος, σελ. 49. Πρβλ. (Τ.Κ. Λουγγῆς), ἄρθρο «Ἀναστάσιος Β΄» στή ΜΓΕ ΥΔΡΙΑ, τόμ. 9.

17. Βλ. R. J. Lilie, Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber (miscellanea byzantina monacensia 22), Μόναχο 1976, σελ. 367 κἑ.

18. Γιά τήν ἐπέμβαση τοῦ ἔτους 681, βλ. E. W. Brooks, The Succesors of Heraclius to 717, CMH II, 405. Τοῦ ἴδιου, The Brothers of the Emperor Constantine IV, EHR 30, 1915. Πρβλ. Ἀ. Στράτου, Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰώνα, τόμ. Ε΄. Ἀθήνα 1974, σελ. 135 κἑ.

19. Γιά τό Λεόντιο, βλ. Byzanz im 7. Jahrhundert, σελ. 205, 217/218 (Fr. Winkelmann).

20 Ch. Diehl, L' origine du régime des thémes dans l' empire byzantin, Études byzantines, Παρίσι 1905, σελ. 276-292, καί τό ἔργο τοῦ H. Gelzer, πιό πάνω σημ. 6.

ἕναν ἄλλο ἐκπρόσωπο τοῦ στρατοῦ τῶν 'Ανατολικῶν, τόν πατρίκιο Λεόντιο, ἀνταγωνιστή καί ἀντίπαλο, ὅπως φαίνεται, τῶν 'Οψικιανῶν[21]. 'Ο στόλος θά ἐπέμβει καί ἀργότερα, τό 727, προσπαθώντας νά καταλύσει τήν ἐξουσία αὐτοῦ τοῦ κατεξοχήν ἐκλεκτοῦ τοῦ στρατοῦ τῶν 'Ανατολικῶν, ὅπως πιστεύεται ὅτι εἶναι ὁ Λέων Γ΄, ἀλλά αὐτή ἡ προσπάθεια θά ἔχει οἰκτρό τέλος[22]. 'Ο Λέων Γ΄ ἀπό τήν πλευρά του θά καταφέρει στόν ἐπικίνδυνο στόλο τῶν Καραβησιάνων ἕνα ἀποφασιστικό πλῆγμα, ἱδρύοντας τό 732 τό θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν[23], κατεξοχήν δυναστικό στόλο, πού θά παραμείνει πιστός καί στόν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο Ε΄.

Μέ τήν προοδευτική ἐξουδετέρωση τῶν 'Οψικιανῶν καί τῶν Καραβησιάνων, θά ἔλεγε κανείς ὅτι, ἀπό τή διάσπαση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας στό σημεῖο τομῆς τοῦ ἕβδομου μέ τόν ὄγδοο αἰώνα, νικητής ἀναδείχνεται ὁ στρατός τῶν 'Ανατολικῶν, ἀλλά αὐτό θά κρατήσει πολύ λίγο χρόνο. Οἱ Ἴσαυροι αὐτοκράτορες θά φροντίσουν νά περικόψουν τήν ἀνησυχητική ἰσχύ του δημιουργώντας τό 741/742 (μετά τήν ἀνταρσία τοῦ 'Αρτάβασδου ἤ ἀκόμα στή διάρκειά της) τό θέμα Θρακησίων[24], πού θά ἔχει κυρίαρχο ρόλο ἐπί στρατηγίας Μιχαήλ τοῦ Λαχανοδράκοντα[25], ἐνῶ, τότε περίπου ἐπίσης, τό 767, θά ἱδρυθεῖ τό θέμα Βουκελλαρίων σέ βάρος τῶν 'Οψικιανῶν[26]. Τήν ἴδια ἐποχή (771), ὁ ὅρος *θέμα* θά ἀποκτήσει τήν ἑνότητα τοῦ πολιτικοῦ-στρατιωτικοῦ περιεχομένου πού τοῦ ἀποδίδεται συνήθως[27]. 'Υπάρχει λοιπόν κάθε λόγος γιά νά ἀποδώσουμε στούς Ἴσαυρους αὐτοκράτορες τήν ἀποκρυστάλλωση τῆς θεματικῆς διοίκησης, ἀλλά καί τούς λόγους γιά τούς ὁποίους υἱοθετήθηκε αὐτό τό εἶδος διοίκησης καί ὄχι κάποιο ἄλλο.

Τό ὅτι οἱ Ἴσαυροι αὐτοκράτορες ἀπέφυγαν νά στηριχτοῦν στούς 'Ανατολικούς πού τούς ἔφεραν στήν ἐξουσία, ἑρμηνεύει ὥς ἕνα βαθμό γιά

21. Γιά τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό στόλο (πού ὑποστηρίζει τόν 'Αψίμαρο) καί τούς 'Ανατολικούς (πού ὑποστηρίζουν τό Λεόντιο), ἀντίθεση πού ἀντανακλᾶται στούς δήμους, ὅπου οἱ Πράσινοι ὑποστηρίζουν 'Αψίμαρο, οἱ Βένετοι Λεόντιο, βλ. Fr. Cumont, Anecdota Bruxellensia, Α΄ Βρυξέλλες 1874, σελ. 30 καί τίς σχετικές παρατηρήσεις τῆς Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή 'Ιστορία Β΄, 81-83.

22. Βλ. Θεοφάνη σελ. 405 καί Νικηφόρο σελ. 58. Γιά μιά προγενέστερη ἀνταρσία τοῦ Σικελικοῦ στόλου τό 718, βλ. Θεοφάνη σελ. 398.

23. Βλ. 'Ελένης 'Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, A propos du «thème des Caravisiens» στό Études d' histoire maritime de Byzance σελ. 63-98, ἄριστη ἀνάλυση τοῦ ζητήματος γιά τό λεγόμενο «Θέμα τῶν Καραβησιάνων». Hélène Ahrweiler, Byzance et la mer, Παρίσι 1966, σελ. 22-31 καί P. Charanis, A Note on the Origin of the Theme of Carabisiani, SBN 9, 1957, σελ. 72-75.

24. Βλ. R.J. Lilie, «Thrakien» zur Byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts, JÖB 26, 1977, σελ. 7-47.

25. Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου PG 100, 1165:... ἄρχων τῆς 'Ασιάτιδος γαίης... (ὁ Μιχαήλ Λαχανοδράκων). 'Ο πανίσχυρος στρατηγός ἐπέζησε σέ ἀρκετά προχωρημένη ἡλικία καί τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄. βλ. Θεοφάνη σελ. 451.

26. Γιά τό θέμα Βουκελλαρίων, βλ. Θεοφάνη σελ. 440 καί Gelzer, στό ἴδιο, σελ. 79.

27. Βλ. J. Karayannopulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, Μόναχο 1959, σελ. 89-99.

ποιό λόγο ὁ 'Αναστάσιος Β΄ εἶχε ἀποφύγει τήν ὑποστήριξη τῶν 'Οψικιανῶν στήν περίοδο 713-715. Ὅμως αὐτό δέν εἶναι ἀρκετό. Πῶς θά ἔπρεπε νά χαρακτηρίσουμε τή διάσπαση; Δέν πρέπει νά ξεχνάει κανείς ὅτι σχεδόν ὅλοι οἱ νεώτεροι ἱστορικοί ἐπισείουν τόν ἀραβικό κίνδυνο γι' αὐτήν τήν ἐποχή, συνήθως μέ μεγάλα λόγια γιά τήν ἡρωική ἄμυνα τῆς Κωνσταντινούπολης τό 673-678 καί τό 717-718[28], ὅπως καί γιά τίς στρατιωτικές ἀρετές τῶν 'Ισαύρων αὐτοκρατόρων· γι' αὐτές τίς τελευταῖες δέν ὑπάρχει, πράγματι, ἡ παραμικρή ἀμφιβολία, ὅπως καί δέν ὑπάρχει ἐπίσης καμιά ὥς πρός τό ὅτι στή διάρκεια τῆς ἰσαυρικῆς δυναστείας ὁ στρατός ἀποκτάει ἑνιαία διοίκηση, πράγμα πού φαίνεται στήν ἀποκρυστάλλωση τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων, σέ μιά ἐποχή πού ἡ δυναστεία βρίσκεται πιά κατοχυρωμένη στήν ἐξουσία (τέλη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου Ε΄).

Ἄν ἡ ἐπικράτηση τῆς ἰσαυρικῆς δυναστείας ἔθεσε τέρμα στή διάσπαση τοῦ στρατοῦ προοδευτικά, ὁ περιορισμός τῶν δικαιοδοσιῶν τῆς Συγκλήτου καί τῶν δήμων τῆς πρωτεύουσας δέν ἐξηγεῖται μόνο ἀπό τόν ἀραβικό κίνδυνο καί τήν ἐπιβολή τῆς εἰκονομαχικῆς ἰδεολογίας[29]. Κάθε στρατοκρατία, σέ ὁποιοδήποτε ἱστορικό στάδιο, ἐπικρατεῖ μόνον ὅταν ἡ παλιά πολιτική διοίκηση ἀποδείχνεται ἀνίκανη νά δώσει λύσεις στά ζωτικά κοινωνικά προβλήματα καί, ταυτόχρονα, οἱ προϋποθέσεις γιά μιά ἐπαναστατική λύση «ἀπό τά κάτω» δέν ἔχουν ὡριμάσει σέ ἱκανοποιητικό βαθμό. Στό Βυζάντιο, ἡ ἐπαναστατική λύση «ἀπό τά κάτω» πού εἶχε δοκιμαστεῖ στήν ἐξέγερση τοῦ 602-610 ὄχι μόνο δέν εἶχε ἀποδώσει[30], ἀλλά εἶχε ὁδηγήσει ἀντίθετα σέ μιά αἱματηρή παλινόρθωση τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας ὑπό τόν 'Ηράκλειο, χωρίς ὅμως ἡ παλινόρθωση αὐτή νά μπορέσει νά σταματήσει τήν παρακμή της. 'Η ἀραβική προέλαση στήν 'Ανατολή ὅπου δέσποζε καίρια ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία τῆς γῆς[31] καί ἡ ὅλο καί μεγαλύτερη ὑποχώρηση τῆς δουλοκτησίας εἶχαν ἐξασθενίσει τήν παλιά ἄρχουσα τάξη

28. 'Από τήν ἐποχή τοῦ Σπ. Λάμπρου ὥς σήμερα, ἀπέναντι στή φραγκική νίκη ἀνάμεσα σέ Tours καί Poitiers, πού δέν πρέπει νά ὑποτιμηθεῖ. Τό θέμα ἔθιξε καί ὁ G. Ostrogorsky στήν κλασική μελέτη του, Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier, BZ 30, 1929/1930, σελ. 394-400.

29. Ἔτσι ἐπιγράφει ὁ G. Ostrogorsky, Geschichte[3], σελ. 130 τό σχετικό μέ τό Λέοντα Γ΄ κεφάλαιο. Στά ἴχνη του βαδίζει καί ἡ Judith Herrin, The Context of Iconoclast Reform (Iconoclasm Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies. University of Birmingham, March 1975, Edited by A. Bryer and Judith Herrin), Birmingham 1977 σελ. 15-20. 'Αλλά καί ὁ C. Mango (Historical Introduction) σελ. 1-6, ἐπιμένει στή θεολογική πλευρά τοῦ ζητήματος. Πρβλ. τέλος, στό θεολογικό ἐπίπεδο πάντα, D. Stein, Der Beginn des byzantinischen Bilderstreits und seine Entwicklung bis in der 40er Jahre des 8 Jahrhunderts (Miscellanea Byzantina Monacensia 25), Μόναχο 1980.

30. Βλ. V. V. Kučma, O sotsialnoi susčnosti «Revolutsii» Foki, στό Vizantiiskie Očerki 4, 1977, σελ. 120-129.

31. Βλ. E. R. Hardy, The Large Estates of Byzantine Egypt, Νέα 'Υόρκη 1931. E.E. Lipšits, La fin du régime esclavagiste et le début du féodalisme à Byzance (Recherches internationales à la lumière du Marxisme 79), Παρίσι 1974, σελ. 19-30. M. V. Levčenko, Tserkovnye imuščestva V-VII vv Vostočno-Rimskoi imperii, BB 2, 1949, σελ. 11-59.

τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων πού ἐγκατέλειπε μαζικά τίς πόλεις τόν ἕβδομο αἰώνα[32]. Ἡ πτώση τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων δέ μποροῦσε παρά νά ἔχει ἄμεσο ἀντίκτυπο στήν πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἡ δυναστεία τῶν Ἡρακλειδῶν ἀντιμετώπιζε ἄμεσα προβλήματα ἀπομάκρυνσής της ἀπό τήν ἐξουσία[33].

Ἔτσι, ἕνας δυναμικός ἐκπρόσωπος τῆς δυναστείας πού τό 610 εἶχε πάρει τήν ἐξουσία στό ὄνομα τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας, ὁ Ἰουστινιανός Β΄ ἐπιχειρεῖ τή λεγόμενη «λύση ἀπό τά πάνω» καί στρέφεται μέ μανία ἐνάντια στήν παραδοσιακή ἄρχουσα τάξη[34]. Καί στίς δυό περιόδους τῆς βασιλείας του (685-695 καί 705-711), οἱ *πατρίκιοι* καί οἱ *ἄρχοντες* ὑπέφεραν τά πάνδεινα[35]. Δέν εἶναι περίεργη, μετά ἀπό ὅλα αὐτά, ἡ τέτοια πολλαπλή διάσπαση τοῦ στρατοῦ πού πραγματοποιεῖται. Ὁ στρατός αὐτός ὀφειλόταν στίς φροντίδες τῶν Ἡρακλειδῶν αὐτοκρατόρων μέ τίς εὐχές τῆς ἄρχουσας τάξης. Ἡ διάσπασή του πρέπει νά ἀντανακλᾶ τό γεγονός ὅτι ἕνα μέρος του (Ἀνατολικοί) τάσσεται μέ τήν παλιά ἄρχουσα τάξη, ἐνῶ ἄλλα τμήματά του (Ὀψίκιον καί, ἴσως, ὁ στόλος), μέ τό νεωτεριστή Ἰουστινιανό Β΄. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικό ὅτι αὐτοί ἀκριβῶς οἱ ἀριστοκράτες τῆς Ἀνατολῆς ἐκθρονίζουν τόν Ἰουστινιανό Β΄ τό 695 καί ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Β΄, γιά νά τούς ἐλέγχει καλύτερα, τοποθετεῖ ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ τους ἕναν ἔμπιστο, τό Λέοντα, πού ἡ καταγωγή του εἶναι ταπεινή[36]. Ἀντίθετα, Ὀψικιανοί καί στόλος τηροῦν μιά σχεδόν ἀπεριόριστη νομιμοφροσύνη πρός τόν Ἰουστινιανό Β΄[37], μέ τή διαφορά ὅτι ὁ στόλος ἐξεγείρεται κάθε φορά πού πιστεύει ὅτι οἱ Ἀνατολικοί βρίσκονται στήν ἐξουσία (698, 715, 727).

Ἔτσι λοιπόν, τόσο ἡ καταγωγή, ὅσο καί ἡ μεταγενέστερη κοινωνική καί διοικητική συμπεριφορά τοῦ Λέοντα Γ΄ ἐλαχιστοποιοῦν τή δυνατότητα νά θεωρηθεῖ ἡ ἄνοδός του στό θρόνο σά νίκη τῶν ἀριστοκρατῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἔστω κι ἄν ὁ Λέων ἐμφανίζεται ἀρχικά σάν ἐκπρόσωπος τοῦ στρατοῦ τῶν Ἀνατολικῶν. Στή διάρκεια τῆς βασιλείας τῶν δυό πρώτων ἐκπροσώπων

32. Βλ. G.L. Kurbatov, Osnovnye problemy vnutrennego razvitija vizantiiskogo goroda v IV-VII vv, Λένινγκραντ 1971.

33. Τίς ἀπόπειρες γιά ἀπομάκρυνση τῆς δυναστείας ἀπό τήν ἐξουσία τό 641, τό 668, τό 695, βλ. στούς διάφορους τόμους τοῦ Ἀ. Στράτου.

34. Αὐτό ἔχει ὑποστηριχτεῖ μέ ἐπιτυχία. Βλ. A. P. Každan-I.S. Čičurov, O strukture vizantiiskogo obščestva VII-IX vv, Vizantiiskie Očerki 4, 1977, σελ. 37-70, ἀλλά καί τό βιβλίο τῆς C. Head, σελ. 88 κέ. Ἐπίσης Fr. Winkelmann, στό συλλογικό ἔργο Byzanz im 7. Jahrhundert, σελ. 189.

35. Βλ. Θεοφάνη σελ. 367: ...ὅστις πλείστους τῆς πολιτείας ἄρχοντας καί ἐμφανεῖς ἄνδρας οὐκ ἐκ τῶν διοικητῶν μόνον, ἀλλά καί ἐκ τῶν τῆς πόλεως οἰκητόρων, εἰκῆ καί μάτην ἀπροφασίστως, ἀπαιτήσεις καί ἐκταγάς καί δημεύσεις ποιούμενος σχοίνοις τε τούτους κρεμνῶν καί ἀχύροις ὑποκαπνίζων... σελ. 375:... ἀναρίθμητον δέ πλῆθος ἔκ τε τοῦ πολιτικοῦ καί τοῦ στρατιωτικοῦ καταλόγου ἀπώλεσεν...

36. Θεοφάνης σελ. 395. Πρβλ. καί Kulakovsky, στό ἴδιο, σελ. 319/320.

37. Βλ. Θεοφάνη σελ. 377 καί ὅ,τι εἰπώθηκε πιό πάνω, σημ. 13 καί 14.

της (717-775), ἡ ἰσαυρική δυναστεία δέ θά ἀνεχθεῖ καμιά ἄλλη πολιτική παράταξη μέ ἀποφασιστική βαρύτητα[38]. Ἡ προοδευτική ἐπίδειξη νομιμοφροσύνης πρός τή δυναστεία ἀπό μέρους τοῦ στόλου (Κιβυρραιῶτες) μετά τό 727 εἶναι πάρα πολύ χαρακτηριστική, ἄν σκεφθεῖ κανείς ὅτι ὁ στόλος εἶχε ἐπιβληθεῖ δυό φορές στούς Ἀνατολικούς ἀνακηρύσσοντας δυό δικούς του αὐτοκράτορες: τόν Ἀψίμαρο-Τιβέριο Γ΄ (698-705) καί τό Θεοδόσιο Γ΄ (715-717).

Δέν μπορεῖ κανείς ἐπίσης νά μήν παρατηρήσει ὅτι ἡ ἑδραίωση τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων ἀπό τούς Ἴσαυρους αὐτοκράτορες συνδέεται ἄμεσα μέ τήν παρακμή καί πτώση τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων στή διάρκεια τῶν λεγόμενων «σκοτεινῶν αἰώνων». Εἶναι ἀπόλυτη ἀλήθεια τό γεγονός ὅτι τά θέματα ἀκμάζουν καί ἀποτελοῦν τή ραχοκοκκαλιά τῆς κρατικῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης τή μόνη ἐποχή πού ἡ αὐτοκρατορία δέ διαθέτει πόλεις ἀνθηρές στήν ἐπαρχία. Καί τό γεγονός αὐτό εἶναι μιά λύση στρατοκρατικοῦ χαρακτήρα πού ὅμως, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἱστορική πείρα τῆς ἐποχῆς, ἔγινε ἡ βάση μιᾶς νέας κοινωνικῆς ἀνάπτυξης, καθαρά μεσαιωνικῆς πιά[39]. Ὅσο γιά τήν Εἰκονομαχία, μᾶλλον σωστά παρατηρήθηκε ὅτι ἀποτελοῦσε τό πρόσχημα γιά τήν ἐπιβολή μιᾶς νέας κατάστασης[40], χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἡ Εἰκονομαχία εἶχε σχέση μέ τήν ἀραβική προέλαση, τούς Μονοφυσίτες[41] ἤ τούς Παυλικιανούς[42].

Ὁπωσδήποτε ὅμως, ἡ ἰσαυρική στρατοκρατία ἐννοεῖ νά ἐπιβάλλει τήν ἐξουσία καί τήν ἰδεολογία της σέ οἰκουμενική κλίμακα, καί κάθε ἄλλο παρά ἰσχύει, κατά τή γνώμη μου, αὐτό πού εἰπώθηκε, ὅτι δηλαδή τόν ὄγδοο αἰώνα οἱ Ἴσαυροι ἀπεμπολοῦν κάθε οἰκουμενική διεκδίκηση καί ὅτι εἶναι «ἐθνικιστές»[43]. Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά εἶναι πιθανό, εἶναι ἡ προσέγγιση δυναστείας καί στόλου μετά τό 727, πάνω στή βάση τῆς πολιτικῆς

38. Βλ. S. Gero, Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with particular attention to the Oriental Sources, Louvain 1973. Τοῦ ἴδιου, Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, with particular attention to the Oriental Sources, Louvain 1977. Ἐπίσης P. Lewelyn, The Roman Church on the Outbreak of Iconoclasm, στόν τόμο Iconoclasm, Birmingham 1977, σελ. 29-34.

39. Βλ. A. P. Každan, Derevnia i gorod v Vizantii IX-X vv. Očerki po istorii vizantiiskogo feodalizma 1960. Τίς ἀπόψεις του, ὁ A. P. Každan διατύπωσε γιά πρώτη φορά στή μελέτη του Vizantiiskie goroda v VII-IX vv, Sovetskaja archeologija 21, 1954, σελ. 166-179. Ὁ M. Ja. Siuziumov, Vizantiiskii goroda, seredina VII-seredina IX v. BB 27, 1967, σελ. 38-70 πολέμησε τίς θέσεις τοῦ Každan πού ὅμως ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπό τό βιβλίο τοῦ G. L. Kurbatov, πιό πάνω, σημ. 32. Βλ. ἐπίσης D. Zakythinos, Die byzantinische Stadt (Korreferat zu E. Kirsten. Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress), Μόναχο 1958, ὅπου ὑποστηρίζεται ἐπίσης ἡ «τομή» ἀνάμεσα στήν πρωτοβυζαντινή καί τή μεσοβυζαντινή πόλη.

40. Βλ. Hélène Ahrweiler, L' ideologie politique de l' empire Byzantin, Παρίσι 1975, σελ. 29.

41. Βλ. S. Brock, Iconoclasm and Monophysites στό Iconoclasm κλπ. Birmingham 1977, σελ. 53-58.

42. Βλ. L. Barnard, The Paulicians and Iconoclasm, στό ἴδιο, σελ. 75-80.

4?. Βλ. Hélène Ahrweiler, στό ἴδιο, σελ. 27-29.

οἰκουμενικῆς ἰδεολογίας[44], ὅπως πρέπει νά συνέβαινε ἐπί Ἰουστινιανοῦ Β΄. Ὅπως ὅμως κι ἄν ἔχουν τά πράγματα, ὁ Λέων Γ΄ ἔχει μιά ἀδιάκοπη ροπή καί ἀνάμιξη στά πράγματα τῆς Δύσης σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς βασιλείας του[45]. Ὁ Κωνσταντίνος Ε΄, χωρίς νά ἀκολουθήσει στήν πράξη τόν πατέρα του, θά προχωρήσει ἀκόμα περισσότερο πρός αὐτή τήν κατεύθυνση, δεχόμενος τήν ὑποταγή τοῦ διαδόχου τοῦ λογγοβαρδικοῦ θρόνου[46], μπροστά στόν κίνδυνο νά χάσει ὁριστικά τή βόρεια καί μέση Ἰταλία, μετά τήν ἅλωση τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας.

Ἀλλά κι αὐτή ἀκόμα ἡ λεγόμενη «διπλωματική» προσπάθεια τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ ἀπέναντι στή Δύση ἀμφισβητεῖται, ὡς πρός τό ἄν ἦταν μόνο διπλωματική. Ἀπό τή γνωστή συλλογή ἐπιστολῶν μέ τό ὄνομα Codex Carolinus ξέρουμε πολύ καλά πόσο τρέμει ὁ πάπας Παῦλος Α΄ (757-768) μιά βυζαντινή μαχητική ἀπόβαση στήν Ἰταλία[47]. Παράλληλα ἡ ἀνάμεσα σέ ἀλλεπάλληλες διπλωματικές ἀποστολές μαθαίνουμε, λίγο μετά τό 760 ὅτι trecenta navigia ἐκτός ἀπό τό στόλο τῆς Σικελίας, μέ ἐπικεφαλῆς ἕξι πατρίκιους ἔφυγαν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη (absoluti a regia urbe) καί κατευθύνονται στή Ρώμη (in hac Romana urbe... ad nos properantur)[48]. Ἄν ἡ εἴδηση εἶναι ἀληθινή, τότε πρόκειται γιά βυζαντινή πανστρατιά στήν Ἰταλία. Λίγο ἀργότερα, ὁ Θεοφάνης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι 2.600 χελάνδια χάθηκαν σέ μιά ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καί ὅτι, στή συνέχεια, ὁ αὐτοκράτορας θανάτωσε στόν Ἱππόδρομο *ἄρχοντας ιθ΄* (τό 765/766), ἀνάμεσα στούς ὁποίους διαφόρους πατρίκιους, τόν κόμητα τοῦ Ὀψικίου, τό στρατηγό Θράκης καί τό στρατηγό Σικελίας[49]. Προσωπικά, πιστεύω ὅτι ποτέ κανένας στρατηγός Σικελίας δέ συμμετεῖχε σέ ἐκστρατεία στή Βουλγαρία καί, ἴσως, ὁ Θεοφάνης νά κάνει ἐδῶ κάποιο λάθος, ἀκούσιο ἤ ἑκούσιο, ἐκτός ἀπό τόν ἀριθμό τῶν 2.600 χελανδίων, πού ἀπό ὅ,τι ξέρω τουλάχιστον, εἶναι ὁ ὑπερβολικότερος στόλος τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Ἔτσι, δέν ἀποκλείεται καθόλου νά ἦσαν σέ ἀρκετά μεγάλο βαθμό δικαιολογημένοι οἱ φόβοι τοῦ πάπα Παύλου, βλέποντας νά κατευθύνονται ἐναντίον του στόλοι ἀπό πολλά αὐτοκρατορικά θέματα μαζί. Ὅπως ὅμως κι ἄν ἔχουν τά πράγματα, στά χρόνια 764 καί 765, δυό διαφορετικές βυζαντινές

44. Γιά τό στόλο ἐπί Λέοντα Γ΄, βλ. O. Bertolini, Quale fu il vero obbietivo assegnato in Italia da Leone III «Isaurico» all' armata di Manes, stratego dei Cibyreoti? BF 2, 1967, σελ. 15-49.

45. Βλ. Fr. Masai, La politique des Isauriens et la naissance de l' Europe, Byzantion 33, 1963, σελ. 191-221 καί T. C. Lounghis, Les ambassades byzantines en Occident, depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades (407-1096), Ἀθήνα 1980, σελ. 128-132.

46. Θεοφάνης σελ. 449: Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει (6267) καί ὁ τῶν Λογγιβάρδων ῥὴξ Θεόδοτος ἐν τῇ βασιλίδι ἐληλυθὼς πόλει τῷ βασιλεῖ προσέφυγεν... Πρβλ. ἐπίσης D. H. Miller, Byzantine-Papal Relations during the Pontificate of Paul I: Confirmation and Completion of the Roman Revolution in the Eighth Century, BZ 68, 1975, σελ. 47-64.

47. Βλ. A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains (741-775), Παρίσι 1902 καί Miller, στό ἴδιο, σελ. 51-53.

48. Codex Carolinus ἀρ. 20 (MGH EPP. III, 521).

49. Θεοφάνης σελ. 438.

πρεσβεῖες θά κάνουν εἰρηνικές προτάσεις στόν Πεπίνο τό Βραχύ καί θά προτείνουν καί τό συνοικέσιο τῆς Gisela γιά τό διάδοχο τοῦ θρόνου Λέοντα. Αὐτές οἱ διαπραγματεύσεις θά διαρκέσουν ὥς τό θάνατο τοῦ Πεπίνου τό 768[50].

Συνεπῶς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο τεταμένες εἶναι οἱ σχέσεις τῶν Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων μέ τούς Πάπες τοῦ ὄγδοου αἰώνα, οἱ βυζαντινές προσπάθειες γιά τή διατήρηση τῶν ἰταλικῶν κτήσεων δέ σταματοῦν οὔτε λεπτό, εἴτε μέ πρεσβεῖες στή Φραγγία, εἴτε μέ ἐκστρατεῖες ναυτικές, εἴτε μέ τόν προσεταιρισμό τῶν Λογγοβάρδων ἀκόμα, κάτι πού ἡ αὐτοκρατορία δέν εἶχε ἐπιχειρήσει ποτέ ὡς τότε. Δέ νομίζω λοιπόν ὅτι ἐπί τῶν πρώτων Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων ἀλλάζει ἡ αὐτοκρατορική οἰκουμενική ἰδεολογία, παρόλο πού τήν ἐποχή αὐτή ἀκριβῶς συντελεῖται ἡ διακοπή της στή Δύση ἀπό τούς Πάπες[51]. Ἐκεῖνο πού μοῦ φαίνεται σίγουρο εἶναι τό ὅτι Λέων Γ΄ καί Κωνσταντίνος Ε΄ ξέρουν πολύ καλά τίς ἐπιδιώξεις τῆς Παπωσύνης καί παίρνουν τά ἀνάλογα μέτρα πού ἐκτείνονται ἀπό τήν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Γρηγόριου Β΄[52] ὡς τήν προσάρτηση Σικελίας, Καλαβρίας καί Ἰλλυρικοῦ στό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως[53]. Φυσικά ὅταν θριαμβεύσουν οἱ φιλοπαπικοί εἰκονολάτρες, τό Πατριαρχεῖο δέ θά ἐπιστρέψει στή Ρώμη τίς ἐκκλησιαστικές διοικήσεις. Τό πρόσχημα λοιπόν τῆς Εἰκονομαχίας δέν εἶναι ἀρκετό γιά νά δικαιολογήσει τήν ἀντιπαπική πολιτική τῶν Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων πού παρομοιάζονται ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο Β΄ μέ τόν Κώνσταντα Β΄. Τήν ἴδια ἐκκλησιαστική τακτική μέ τούς Ἴσαυρους θά ἀκολουθήσουν καί οἱ εἰκονολάτρες αὐτοκράτορες[54].

Ἀλλά ἡ εὐθεία γραμμή ἀπό τόν Κώνσταντα Β΄ στό Λέοντα Γ΄ περνάει ἀναγκαστικά ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἐκεῖνον πού ἀνέδειξε τό Λέοντα σέ κρατικά ἀξιώματα, τόν Ἰουστινιανό Β΄, πού κι αὐτός εἶχε θανατώσει πατρίκιους καί ἄρχοντες, κι αὐτός εἶχε προσπαθήσει νά ἀπαγάγει ἕναν πάπα, τό Σέργιο Α΄ (687-701) τό 692, βαδίζοντας στά ἴχνη τοῦ Κώνσταντα Β΄, ἀλλά καί τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ πού προσπαθοῦσε μέ κάθε τρόπο νά μιμηθεῖ[55]. Ἄν

50. Βλ. Lounghis, Ambassades, σελ. 152.

51. Βλ. T. K. Λουγγῆ, Ἡ πρώιμη βυζαντινή ἱστοριογραφία καί τό λεγόμενο «μεγάλο χάσμα», Σύμμεικτα ΚΒΕ 4, 1981, σελ. 49-85.

52. Liber Pontificalis I, 403-405.

53. Πού ἄν ἔχει δίκιο ὁ V. Grumel (L' annexion de l' Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople, Recherches de Science religieuse 40, Melanges Jules Lebretton 2, 1951/1952, σελ. 191-200) καί ἡ προσάρτηση ἔγινε τό 754, τότε συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀπόσχιση τῆς Δύσης. Ἡ παραδοσιακή ἄποψη τοῦ 732/733 βρίσκεται στή μελέτη τοῦ M. V. Anastos, The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarcate of Constantinople, SBN (Silloge Bizantina in onore di S. G. Mercati) 9, 1957, σελ. 14-31.

54. Μετά τό 787 καί τό 843 δέ θά γίνονται πιά τέτοιες σκέψεις. Πρβλ. Fr. Dvornik, The Patriarch Photius and Iconoclasm, DOP 7, 1953, σελ. 69-97. C. Mango, The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photius, στό Iconoclasm κλπ., σελ. 133-140. Ὁ Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς πού συνετέλεσε στή χειροτονία τοῦ Φώτιου ἦταν ἐπίσκοπος Συρακουσῶν.

55. Γιά τήν προσπάθεια ἀπαγωγῆς τοῦ πάπα Σέργιου Α΄ ἀπό τόν πρωτοσπαθάριο Ζαχαρία,

ὅμως ὁ Ἰουστινιανός Α΄ καί, ἴσως ἀκόμα κι ὁ Κώνστας Β΄, ἔπρατταν σάν τυπικοί ἐκπρόσωποι τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς ἐποχῆς τους, ὁ Ἰουστινιανός Β΄ καί οἱ δύο πρῶτοι Ἴσαυροι αὐτοκράτορες ἐφάρμοζαν τήν παλιά δυτική πολιτική τῆς βυζαντινῆς ἄρχουσας τάξης, τσακίζοντάς την ὅμως σάν τάξη ταυτόχρονα.

Ἡ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη, αὐτό τό σκόπιμα ἐμπαθές κείμενο, σέ πολλά σημεῖα[56] ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ διωγμοί τῶν ἀρχόντων ἄρχισαν πάλι στή βασιλεία τοῦ Λέοντα Γ΄ καί συνεχίστηκαν στή βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄. Ἐνῶ, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ στρατός ἀνασυντάσσεται καί ἑνοποιεῖται, τό νέο στοιχεῖο στήν περίοδο τῶν δυό πρώτων εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων εἶναι ὅτι *τώρα διασπᾶται καί ὁ ἀνώτερος κλῆρος*. Ὁ Θεοφάνης, σέ τρία σημεῖα[57] ἐπιμένει στήν παπική πολιτική ἀποστασία, χωρίς νά τόν ἐνδιαφέρει καθόλου τό γεγονός ὅτι οἱ νικητές εἰκονολάτρες ὄφειλαν νά ἀποκαταστήσουν τίς παλιές σχέσεις μέ τή Ρώμη μετά τή νίκη τους.

Τό γεγονός ὅτι ὁ Λέων Γ΄ ἔφτασε στήν ἐξουσία σάν στρατηγός τῶν Ἀνατολικῶν πρέπει νά ὁδήγησε σέ παρεξήγηση. Ἀπό τήν παρεξήγηση αὐτή, φαίνεται, πηγάζει τό ὅτι μερικές φορές, θεωρεῖται ὁ πρώην βοσκός Λέων ἀπό τή Γερμανίκεια «ἐκπρόσωπος τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς»[58], ἐνῶ τό γεγονός τῆς περικοπῆς τῆς ἰσχύος τῶν Ἀνατολικῶν ἑρμηνεύθηκε σέ σχέση μέ ἄλλες συγκυρίες[59]. Στήν πραγματικότητα, οἱ πρῶτοι Ἴσαυροι ἔδωσαν στό στρατό τή συνοχή πού τοῦ ἔλειπε, ἀποκρυστάλλωσαν καί τυποποίησαν, μέσα στό πνεῦμα αὐτό, τό θεματικό θεσμό στρεφόμενοι ἀκριβῶς ἐνάντια στήν ἄρχουσα τάξη πού εἶχε δεχτεῖ κιόλας τό μοιραῖο πλῆγμα τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄. Στό ἐπίπεδο τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς (ἄν ἦταν ἐξωτερική) πολιτικῆς ὅμως, δέν εἶχαν καμιά δυνατότητα νά ἀκολουθήσουν διαφορετική τακτική ἀπό τούς προηγούμενους αὐτοκράτορες. Ἔτσι, ἡ ἀναμέτρηση μέ τή Δύση ἔγινε στό ἰδεολογικο-θρησκευτικό ἐπίπεδο, σέ μιά ἐποχή πού ἡ Ἁγία Ἕδρα, μετά τή συνθηκολόγηση τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄ στήν Στ΄ Οἰκουμενική Σύνοδο, προετοίμαζε ἤδη τήν πολιτική της χειραφέτηση ἀπό τήν αὐτοκρατορική ἐπικυριαρχία. Ἡ Εἰκονομαχία, κίνημα καθαρά κωνσταντινουπολιτικό καί αὐτοκρατορικό[60], βρίσκει τήν οἰκουμενική της διάσταση στή δυτική πολιτική τῶν δυό πρώτων Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων.

βλ. Liber Pontificalis I, 373. Πρβλ. ἐπίσης A. Guillou, στό ἴδιο, σελ. 209, 216 καί τή μελέτη τοῦ F. Görres, πιό πάνω, σημ. 7.

56. Βλ. Θεοφάνη σελ. 398, 399, 400, 401, 402, 405, 409, 413, 415, 420, 421, 437, 438, 439.

57. Θεοφάνης σελ. 402-403, 408, 409.

58. Ν. Σβορῶνος, στήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Η΄, Ἀθήνα 1979, σελ. 209.

59. Σχετικά μέ τήν ἐξέγερση τοῦ Ἀρτάβασδου, βλ. W. E. Kaegi, The Byzantine Armies and Iconoclasm, BSL 27, 1966, σελ. 48-70. Ὅπως φαίνεται, οἱ τελευταῖες ἔρευνες τοῦ P. Speck ἀπόδειξαν ὅτι ὁ Ἀρτάβασδος ἦταν ὀρθόδοξος. Τό νεότατο αὐτό ἔργο δέν μπόρεσα νά συμβουλευτῶ.

60. Hélène Ahrweiler, The Geography of the Iconoclast World, στό Iconoclasm, σελ. 21-28.

Ὁ λίγο μεταγενέστερος πατριάρχης Νικηφόρος σταμάτησε τήν Ἱστορία του τήν ἐποχή πού χαλκεύτηκε στή Δύση ἡ *Κωνσταντίνεια Δωρεά* καί στό φραγκικό θρόνο ἀνέβηκε ὁ Καρλομάγνος. Ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ἔζησε ἀρκετά γιά νά ξέρει ὅτι τό πολιτικό πεπρωμένο τοῦ Καρλομάγνου δέν ἦταν ἄσχετο ἀπό τή χάλκευση τῆς *Δωρεᾶς* ἀπό τούς πάπες[61]... Παρόλα αὐτά, ὁ εἰκονολάτρης Νικηφόρος ἔμεινε φιλοπαπικός σέ ὅλη του τή ζωή, χωρίς νά ἐνδιαφερθεῖ ἐπίσημα γιά τήν παπική πολιτική ἀποστασία. Εἴδαμε ὅτι ὁ ὁμοϊδεάτης τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητής δέ διστάζει νά διαβεβαιώσει ὅτι ὁ πάπας Στέφανος Β΄ (752-757) πού κατέφυγε στούς Φράγκους *ἐσώθη*[62], χωρίς νά διευκρινίσει ἄν σώθηκε ἀπό τούς Λογγοβάρδους ἤ ἀπό τούς διωγμούς τοῦ Λέοντα Γ΄. Εἴδαμε ἐπίσης ὅμως, καί αὐτό ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπό τή μαρτυρία τοῦ Πάπα Γρηγόριου Β΄[63], ὅτι ὁ Λέων Γ΄, τόσο στό κοινωνικό ἐπίπεδο ὅσο καί στίς σχέσεις μέ τή Ρώμη, προσπαθοῦσε νά πλήξει τήν ἄρχουσα τάξη τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, παρόλο του τό εἰκονομαχικό περικάλυμμα, τό ἔργο τῶν δυό πρώτων Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων ὁλοκληρώνει ἐκεῖνα πού δέν εἶχε φέρει σέ πέρας ὁ Ἰουστινιανός Β΄. Ἄν ἀληθεύει αὐτό, τότε δέν εἶναι ὑπερβολικό νά ποῦμε ὅτι ἡ πρόσκαιρη ἀδυναμία τῆς αὐτοκρατορίας ἀπέναντι στήν ἀραβική προέλαση εἶναι μόνον ἀντανάκλαση στό ἐξωτερικό τῆς κρίσης κορυφῶν πού διανύει στό ἐσωτερικό, κρίσης κορυφῶν πού ἀντιμετωπίζεται μέ μέτρα «ἀπό τά πάνω», ἀφοῦ ἡ «κοινωνική ἐπανάσταση» τῶν ἀρχῶν τοῦ ἕβδομου αἰώνα εἶχε ἀποδειχτεῖ μάταια καί οὐτοπική.

61. Βλ. P. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople, Oxford 1958.

62. Θεοφάνης σελ. 403. Πρβλ. καί σελ. 409, ὅπου λέγεται:... Γρηγόριος δέ ὁ ἱερός πρόεδρος Ῥώμης, καθὼς καὶ προέφην, Ἀναστάσιον ἅμα τοῖς λιβέλλοις ἀπεκήρυξεν ἐλέγξας τὸν Λέοντα δι᾽ ἐπιστολῶν ὡς ἀσεβοῦντα, καὶ τὴν Ῥώμην σὺν πάσῃ τῇ Ἰταλίᾳ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἀπέστησεν. ἐκμανεὶς οὖν ὁ τύραννος ἐπέτεινε τὸν κατὰ τῶν ἁγίων εἰκόνων διωγμόν, πολλοὶ τε κληρικοὶ καὶ μονασταὶ καὶ εὐλαβεῖς λαϊκοὶ ὑπερεκινδύνευσαν τοῦ ὀρθοῦ τῆς πίστεως λόγου τὸν μαρτυρικὸν ἀναδησάμενοι στέφανον.

63. TM 3, 1968, σελ. 295.

*Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΟΡΚΟΥ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ (13ος-15ος αἰ.)**

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

*'Ανακοίνωση στό Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορικῆς 'Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 9-10 Μαΐου 1981.

῾Η χρήση τοῦ ὅρκου στό δημόσιο καί ἰδιωτικό βίο τῶν Βυζαντινῶν ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστό, εὐρύτατη. Στίς ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτικοῦ βίου ὁ ὅρκος μαρτυρεῖται εἴτε μέ τή μορφή ὁμολογίας πίστης πού ἔδιναν πρός τόν αὐτοκράτορα οἱ κρατικοί λειτουργοί, οἱ ὑπήκοοι, ὁ πατριάρχης καί οἱ ἀρχιερεῖς εἴτε, πάλι, μέ τή μορφή ἐνόρκων ἐγγυήσεων πού παρεῖχε ὁ ἴδιος ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας πρός τούς ὑπηκόους, τά μέλη τῆς οἰκογένειάς του καί τήν ἐκκλησία. Στόν τομέα τῆς δικαιοσύνης δικαστές, διάδικοι καί συνήγοροι τῶν διαδίκων ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ὁρκοδοτοῦν, ἐνῶ στή σφαίρα τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἡ παρουσία τοῦ ὅρκου στή σύνταξη συμβάσεων ἦταν συχνότατη[1].

Στό διεθνές ἐπίπεδο, στίς σχέσεις δηλ. τοῦ Βυζαντίου μέ τίς ξένες δυνάμεις, ἐπαρκής ἐγγύηση γιά τά ξένα κράτη ἀπoτελοῦσε ὥς τόν 13ο αἰώνα ἡ παροχή καί μόνο τοῦ χρυσοβούλλου λόγου. ᾿Εξαιρετικά διαφωτιστικό γιά τή σημασία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ λόγου καί ὅρκου ὡς πιστωτικοῦ τῆς συμφωνίας εἶναι τό χρυσόβουλλο τοῦ 1074 πού παραχωρήθηκε ἀπό τό Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα πρός τό Νορμανδό Ρομπέρτο Γισκάρδο: *ἔχεις οὖν,* λέγει ὁ αὐτοκράτορας στό Νορμανδό ἡγεμόνα, *καί τήν ἀπό τοῦ λόγου καί τήν ἀπό τοῦ ὅρκου βεβαίωσιν ... δεσμός γάρ πρῶτος ἀρραγέστατος ἡ βασίλειος τῆς συμφωνίας φωνή ... δεύτερος αὖθις δεσμός ὁ ἐπί τῶν λόγων ὅρκος, τόν θεόν ἐπιμαρτυρόμενος καί τήν ἐκεῖθεν ἀμετάτρεπτον τελειότητα ...*[2]. ᾿Από τό 1261, ὅμως, μετά τή

1. Γιά τή διάδοση τοῦ ὅρκου στό Βυζάντιο βλ. γενικά ἀπό τήν πλούσια βιβλιογραφία: Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Le serment de fidelité à l' empereur byzantin et sa signification constitutionelle, «Revue des Études Byzantines» 9 (1951), σελ. 106-142 (=Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'empire Byzantin, London, Variorum Reprints, 1973, ἀρ. VI), ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, ᾿Εκλογή, ἀναγόρευσις καί στέψις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ἐν ᾿Αθήναις 1956, σελ. 41 κἑ., R. GUILLAND, Le droit divin à Byzance, «Études Byzantines», Paris 1959, σελ. 211 κἑ., Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ, Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, «Revue des Études Byzantines» 21 (1963), σελ. 101-128 (=Documents et études sur les institutions de Byzance, VIIe-XVe s., London, Variorum Reprints, 1976, ἀρ. III), ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Συμβολή εἰς τήν ἔρευναν τῶν ὑπό τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων παρεχομένων ἐνόρκων ἐγγυήσεων, «᾿Επετηρίς Κέντρου ᾿Ερεύνης ῾Ιστορίας τοῦ ῾Ελληνικοῦ Δικαίου τῆς ᾿Ακαδημίας» 12 (1965), ἔκδ. 1968, σελ. 130-167, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, ῾Η ἀντιβασιλεία εἰς τό Βυζάντιον, «Σύμμεικτα» 2 (1970), σελ. 76 κἑ.

2. Michaelis Pselli scripta minora, ἔκδ. E. KURTZ- F. DREXL, τόμ. 1, Milano 1936, σελ. 329-334· βλ. σχολιασμό: HÉLÈNE BIBICOU, Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle: Michel VII Doucas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires, «Byzantion» 29-30 (1959-1960), σελ. 43-75. Βλ. ἐπίσης P. GAUTIER, Lettre au Sultan Malik-Shah rédigée par Michel Psellos, «Revue des Études Byzantines» 35 (1977), σελ. 76.

συνθήκη τοῦ Νυμφαίου μεταξύ τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καί τῆς Γένοβας, τό Βυζάντιο μπροστά στή σκληρή πολιτική πραγματικότητα ἀναγκάζεται νά μεταβάλει τίς ἀντιλήψεις του ὡς πρός τήν ἀξίωση τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας. Ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας δέν παρέχει πιά προνόμια μονομερῶς γιά νά ἐπιδείξει βασιλική εὔνοια, ἀλλά ὡς ἀρχηγός κράτους συναλλάσσεται ἰσότιμα μέ τά ἄλλα κράτη. Ἡ ἀλλαγή αὐτή εἶχε ἄμεσες συνέπειες στήν πρακτική τῆς κατάρτισης τῶν διεθνῶν συμβάσεων. Τό ἔγγραφο τῆς συνθήκης ἀπομακρύνεται ἀπό τόν τύπο τοῦ χρυσοβούλλου λόγου, αὐτοχαρακτηρίζεται μεταξύ ἄλλων ὡς *privilegium sacramentatum, instrumentum sacramentale, ὁρκωμοτικόν χρυσόβουλλον* ἤ *ὁρκωμοτικόν* καί ἡ λατινική του μετάφραση δέν γράφεται πιά κάτω ἀπό τό ἑλληνικό κείμενο, ἀλλά πλάι σ᾽ αὐτό· τέλος, ἡ συμφωνία ἐπισφραγίζεται μέ τήν παροχή ὅρκου ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί τόν ἀρχηγό τῆς ξένης δύναμης[3].

Στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἐξετάζεται μέ βάση τίς μαρτυρίες τῶν βενετοβυζαντινῶν συνθηκῶν τῆς παλαιολογείου περιόδου ἡ ἔννοια τῶν ὅρκων, οἱ ὁποῖοι δέσμευαν τόν ἐκπρόσωπο καί τούς ὑπηκόους τῆς Βενετίας ἀπέναντι στόν αὐτοκράτορα, καί ἡ σημασία τους στήν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου καί Γαληνοτάτης Δημοκρατίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

Μέ ἐξαίρεση τήν πρώτη συνθήκη πού συνῆψαν οἱ Βυζαντινοί μέ τούς Βενετούς μετά τήν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τό Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας, ἐπισφραγίζοντας τή σύμβαση, παρέχει ὅρκο ὑπό αἵρεση *(ἡ δέ γε βασιλεία μου οὕτως ὀμνύει φυλάξαι ταῦτα πάντα, ἐάν καί ὁ εὐγενέστατος δούξ Βενετίας καί τό κουμούνιον ταύτης καί ἡ μικρά καί μεγάλη βουλή στέρξωσι καί φυλάξωσι ταῦτα ... ἀπαράθραυστα)*[4], στίς μεταγενέστερες χρονολογικά συνθῆκες ἡ δόση τοῦ ὅρκου ὡς συστατικό στοιχεῖο τῆς συνθήκης μνημονεύεται τυποποιημένη καί ἀπό τά δύο συμβαλλόμενα μέρη. Ὁ αὐτοκράτορας ὁρκίζεται *εἰς τά ἅγια τοῦ Θεοῦ εὐαγγέλια καί εἰς τόν τίμιον καί ζωοποιόν σταυρόν κατά τήν Γραικῶν συνήθειαν*[5] καί ὁ πρέσβυς τῆς Βενετίας *ὁμοίως εἰς τά ἅγια τοῦ Θεοῦ εὐαγγέλια καί εἰς τήν ψυχήν τοῦ τοιούτου δουκός καί τῶν ἀνθρώπων τῆς κοινότητος τοῦ κομουνίου τῆς Βενετίας*[6]. Γιά τήν ἐπικύρωση τῆς συνθήκης ὁ ἀμοιβαῖος αὐτός ὅρκος ἦταν ἀπαραίτητος. Ἐνδεικτικό εἶναι τό παράδειγμα τῆς συνθήκης τοῦ 1418, ἡ ὁποία, ἐνῶ εἶχε συνομολογηθεῖ καί συνταχθεῖ τόν Ὀκτώβριο, *ὅμως διά τινα ἐμποδισμόν τῆς ἀσθενείας τοῦ ... βασιλέως ...,*

3. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, ὅ.π., σελ. 160-163, Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Βυζαντινή διπλωματική. Α΄ Αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, β΄ ἑλλ. ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 208-215.

4. Συνθήκη τοῦ 1265 μεταξύ τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καί τοῦ δόγη τῆς Βενετίας Raynerio Geno: FR. MIKLOSICH- I. MÜLLER, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τόμ. 3, Βιέννη 1865, σελ. 84, G.L. FR. TAFEL- G.M. THOMAS, Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig, τόμ. 3, Wien 1857 (φωτοτυπ. ἔκδ. Amsterdam 1964), σελ. 89· πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, ὅ.π., σελ. 163 σημ. 121.

5. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 86, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 136-137.

6. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 96, 125, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 148-149.

ὠμόσθη πέντε μῆνες ἀργότερα, τό Μάρτιο τοῦ 1419[7].

Ἡ δόση τοῦ ὅρκου ἀπό τήν πλευρά τῶν Βενετῶν ὡς ἐγγύηση γιά τήν τήρηση τῶν συμφωνιῶν ἐμφανίζεται στά κείμενα τῶν βενετοβυζαντινῶν συνθηκῶν τόσο μεταξύ τῶν ὅρων πού ἀναφέρονται σέ σύμφωνα ἀμυντικῆς ἤ ἐπιθετικῆς συμμαχίας ὅσο καί μεταξύ τῶν ὅρων πού ρυθμίζουν τίς ἐμπορικές καί οἰκονομικές σχέσεις τῶν δύο κρατῶν. Οἱ μνεῖες ὁρκοδοσίας πού σχετίζονται μέ τούς ὅρους τῶν ἀμυντικῶν ἤ ἐπιθετικῶν συμβάσεων εἶναι συγκεκριμένες. Οἱ Γενουάτες, οἱ κουρσάροι καί οἱ προσκυνητές τῶν Ἁγίων Τόπων, φορτωμένοι καθώς ἦταν οἱ τελευταῖοι μέ μνῆμες ἀπό τίς τραυματικές ἐμπειρίες τῶν σταυροφορικῶν κινημάτων, ἀνῆκαν στούς ἐξωτερικούς παράγοντες πού ἀπειλοῦσαν τήν ἀνορθωτική προσπάθεια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας στή διάρκεια τῶν κρίσιμων δεκαετιῶν τοῦ τέλους τοῦ 13ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα. Ἑπόμενο ἦταν, λοιπόν, στίς πρῶτες συνθῆκες πού ἔγιναν μεταξύ Βυζαντινῶν καί Βενετῶν, μετά τήν ἀνακατάληψη τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας τό 1261, νά περιλαμβάνονται καί ὅροι πού ἀφοροῦσαν στούς δηλωμένους ἤ ἐνδεχόμενα μελλοντικούς ἐχθρούς τοῦ Βυζαντίου. Στήν ἀναγραφή τῶν ὅρων αὐτῶν ἰδιαίτερη θέση εἶχε ἡ ἔνορκη δέσμευση τοῦ δόγη. Ἐάν οἱ Γενουᾶτες, σημειώνεται στή συνθήκη τοῦ 1265, ἁρματώσουν κάτεργα μέ σκοπό νά ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῶν ἐδαφῶν τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας, οἱ Βενετοί ὀφείλουν ν᾽ ἀντιπαρατάξουν τό δικό τους στόλο. Τά δύο συμβαλλόμενα μέρη ἀναλαμβάνουν ἀπό μισά τά ἔξοδα τῆς μισθοδοσίας τῶν στρατευμάτων καί ὁ δόγης ὁρκίζεται ὅτι θά τηρήσει τή συμφωνία *ἄνευ τινός δόλου*[8]. Ἐάν, πάλι, κουρσάροι Βενετοί προκαλέσουν ζημιές στήν αὐτοκρατορία, ὁ βάιλος εἶναι ὑποχρεωμένος *ἐπάνω εἰς τόν ὅρκον του, καλῇ πίστει καί ὅρκῳ ἄνευ δόλου* νά τούς συλλάβει καί νά τούς τιμωρήσει. Ἐάν οἱ κουρσάροι εἶναι ἄλλου γένους, οἱ Βενετοί δεσμεύονται ἁπλῶς μέ τήν ὑποχρέωση νά μήν τούς δέχονται στίς βενετοκρατούμενες ἑλληνικές περιοχές[9]. Ὅσο γιά τήν περίπτωση τῶν προσκυνητῶν τοῦ Παναγίου Τάφου, καθορίζεται ὅτι, ἐάν οἱ περεγρίνοι πού ζητοῦν νά διαπεραιωθοῦν μέ τά πλοῖα τῶν Βενετῶν στά βυζαντινά ἐδάφη εἶναι λίγοι (10 ὡς 20), ὁ δόγης δέν χρειάζεται νά ἀπαιτεῖ ὅρκο πώς δέν θά ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν χωρῶν· ἐάν, ὅμως, *ρῆγες ἤ πρίγκιπες ἤ κόντοι ἤ βαρούνιοι μετά φοσσάτου ζητήσουσι διαπερᾶσαι,* τότε ὁ δόγης πρέπει νά τούς ὑποχρεώνει νά ὁρκίζονται πώς δέν θά ζημιώσουν τή βασιλεία[10]. Εἶναι

7. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 163. Γιά τή διαδικασία τῆς ἐπικύρωσης τῆς συνθήκης καί τήν ἀνταλλαγή τῶν πρέσβεων βλ. FR. DÖLGER, Der Vertrag des Sultans Quala' un von Ägypten mit dem Kaiser Michael VIII Paleologos (1281), «Byzantinische Diplomatik», Ettal 1956, σελ. 237-244. Βλ. γιά τή χρήση τοῦ ὅρκου στίς συνθῆκες μεταξύ τῶν δυτικῶν κρατῶν F.-L. GANSHOF, Le Moyen Age (Histoire des relations internationales), γ΄ ἔκδ., Paris 1964, σελ. 281.

8. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 79-80, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 82-83.

9. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 82, 93-94, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 86-87, 99.

10. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 77-78, TAFFL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 79, 333· πρβλ. καί σελ. 446-447.

χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι ἐνῶ, σύμφωνα μέ τίς συνθῆκες μεταξύ Βυζαντίου καί ναυτικῶν πόλεων τῆς 'Ιταλίας πού χρονολογοῦνται πρίν ἀπό τό 1204, ὑποχρεωμένοι νά ζητοῦν ὅρκο ἀπό ὅσους πήγαιναν νά πολεμήσουν τούς ἄπιστους στά 'Ιεροσόλυμα ἦταν οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν πλοίων πού τούς μετέφεραν[11], στίς συνθῆκες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 13ου αἰ. ἁρμόδιος γιά τήν ἀπαίτηση τοῦ ὅρκου ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ἀρχηγός κράτους, δηλ. ὁ δόγης.

'Η παροχή ὅρκου δέν περιορίζεται στίς πιό πάνω περιπτώσεις, ἀλλά ἐπεκτείνεται στούς ὅρους τῶν συνθηκῶν πού ἀφοροῦν στίς ἐμπορικές συμφωνίες καί στή θέση τῶν Βενετῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. Ἔτσι, οἱ Βενετοί ἔμποροι πού κυκλοφοροῦσαν στά λιμάνια τῆς αὐτοκρατορίας, χωρίς νά πληρώνουν φόρους, εἶχαν μία καί μόνη ὑποχρέωση: ὄφειλαν γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς φορολογικῆς ἀτέλειας νά δηλώνουν τά ἐμπορεύματά τους στούς κομμερκιάριους, δίνοντας ὅρκο ὅτι οἱ πραμάτειες ἦταν δικές τους καί ὅτι δέν ἀνῆκαν σέ ἄλλους ξένους ἐμπόρους[12]. 'Υπόχρεως σέ ὁρκοδοσία ἦταν, ἐπίσης, ὁ βάιλος στίς περιπτώσεις πού ἐκδικάζονταν ἀστικές μεικτές ὑποθέσεις. 'Εάν Βενετός ζημίωνε Βυζαντινό, ὁ βάιλος ὄφειλε νά συλλάβει τόν ἔνοχο· ἐάν ὁ τελευταῖος ἐξαφανιζόταν, ὁ βάιλος ἀναλάμβανε μέ ἔνορκη ὑποχρέωση νά εἰδοποιήσει τίς βενετικές ἀρχές καί νά φροντίσει γιά τή σύλληψή του[13]. Ἔνορκη δέσμευση τοῦ βαΐλου παρατηρεῖται καί στή διαδικασία τῆς πολιτογράφησης Βενετῶν ὑπηκόων. Σύμφωνα μέ τή συνθήκη τοῦ 1277, ὑπεύθυνος γιά τήν ἀναγνώριση τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας σέ Βυζαντινούς ἦταν ὁ βάιλος. Καί γιά νά μήν ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις ὡς πρός τήν πιστότητα τοῦ λόγου τοῦ τελευταίου, ἡ Βενετία ἦταν ὑποχρεωμένη νά τόν δεσμεύει μέ ὅρκο ὅτι θά ἔλεγε τήν ἀλήθεια[14].

---

11. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 13: Συνθήκη Βυζαντίου καί Πίζας τοῦ 1192 *(... οἱ διά τήν δουλείαν τοῦ Θεοῦ εἰς τά 'Ιεροσόλυμα ἀπερχόμενοι μετά τῶν ὑμετέρων ἀνθρώπων πρός τό στρατεύεσθαι κατά τῶν παγάνων, ἐν τῇ ἀπελεύσει καί τῇ ὑποστροφῇ οὐκ ἐμποδισμόν τινα ὑποστήσονται, οὐδέ ταραχθήσονται αὐτοί ἤ τά πλοῖα ἤ αἱ δαπάναι ἤ τά στρατιωτικά μηχανήματα, ἅ φέρουσιν, ἀσφαλιζόμενοι περί τῶν ὑποδεχομένων αὐτούς ἐν τοῖς πλοίοις ὑμῶν ὑμετέρων ἀνθρώπων διά πληροφορίας ἐνόρκου, ὅτι μήτε ἐχθρῷ τῆς βασιλείας ἡμῶν καί τῆς Ρωμανίας βοηθήσωσι, μήτε ἐκεῖσε κατά τῆς βασιλείας ἡμῶν γένωνται).*

12. *ἵνα οἱ φέροντες πραγματείας Βενέτικοι, ἔνθα ἄν φέρωσι ταύτας, δεικνύωσιν αὐτάς τοῖς κατά τόπους κομμερκιαρίοις τῆς βασιλείας μου καί μεθ' ὅρκου ἐξασφαλίζωνται ὅτι οὐκ ἔχουσιν εἰς τάς πραγματείας αὐτῶν ξένων τινῶν πραγματείας, ἀλλά αἱ πραγματεῖαι ὅλαι εἰσί τῶν Βενετίκων*: MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 80, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 73, 84. Βλ. JULIAN CHRYSOSTOMIDES, Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi, «Studi Veneziani» 12 (1970), σελ. 268-270 καί Δ.Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, Le chrysobulle d'Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens, Paris 1932, σελ. 72.

13. *εἰ δέ οὐχ εὑρεθῇ, ἵνα ποιῇ ὅρκον ὁ μπάιλος ἤ ὁ δικαίῳ διδόναι εἴδησιν πανταχοῦ, ἔνθα ἔνι ἡ ἐξουσία τῶν Βενετίκων, καί εὑρίσκεται τό πρᾶγμα αὐτοῦ, καί ἱκανῶται ὁ ἀδικηθείς*: MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 81, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 85· πρβλ. ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, 'Ο θεσμός τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ βαΐλου (1268-1453), ἐν 'Αθήναις 1970, σελ. 74.

14. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 91, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 142, 330· πρβλ. CHRYSOSTOMIDES, ὅ.π., σελ. 277, ΧΡΥΣΑΣ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Παρατηρήσεις στόν θεσμό τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας. Προστατευόμενοι τῆς Βενετίας στόν λατινοκρατούμενο ἑλληνικό χῶρο (13ος-15ος αἰ.), «Σύμμεικτα» 4 (1981), σελ. 10, σημ. 4.

Μολονότι ἡ ὁρκοδοσία δέν ἀποτελοῦσε δικαιοπραξία, ταυτιζόταν, ὡστόσο, μέ τήν ὑπόσχεση ἤ χρησίμευε ὡς πιστωτικό τῆς ἀλήθειας τῶν λόγων τοῦ ἐκπροσώπου τῆς Βενετίας. Ρῆτρες γιά τήν περίπτωση ἀθέτησης τοῦ ὅρκου δέν μνημονεύονται στά κείμενα τῶν βενετοβυζαντινῶν συνθηκῶν[15], ἀλλά ἐξυπακουόταν ὅτι ἡ παραβίαση συνιστοῦσε ὡς ἀδίκημα ἐπιορκίας αἰτία γιά διάρρηξη τῆς συμφωνίας. Τό ἐρώτημα, ὅμως, εἶναι, ἐάν ὑπῆρξαν περιπτώσεις ἀθέτησης τοῦ ὅρκου ἀπό τήν πλευρά τῶν Βενετῶν καί ποιά μέτρα ἔλαβαν οἱ Βυζαντινοί γιά νά τίς ἀντιμετωπίσουν.

Συγκρίνοντας τίς βενετοβυζαντινές συνθῆκες μέ τά ἀντίστοιχα κείμενα τῶν συνθηκῶν πού συνομολόγησε τό Βυζάντιο μέ ἄλλες ναυτικές ἤ ἐμπορικές πόλεις, τή Γένοβα, τή Φλωρεντία καί τή Ραγούζα, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ πρῶτες περικλείουν δύο ὅρους πού ἀπουσιάζουν στίς ὑπόλοιπες. Οἱ ὅροι αὐτοί ἀναφέρονται στόν ὅρκο πού ἔδιναν οἱ Βενετοί ἔμποροι στούς Βυζαντινούς ὅτι τά ἐμπορεύματα ἦταν πράγματι δικά τους καί στόν ὅρκο πού ἔδινε ὁ βάιλος στίς ἀρχές τῆς Βενετίας ὅτι θά ἔλεγε τήν ἀλήθεια ὡς πρός τό θέμα τῆς ἀναγνώρισης Βενετῶν ὑπηκόων. 'Η ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖται στίς πηγές γιά τήν ἀπόδοση αὐτῆς τῆς ὁρκοδοσίας παρουσιάζει ἐνδιαφέρον. 'Αντί τῆς συνηθισμένης μνείας τοῦ ὅρου *ὀμνύω, ὅρκον ποιῶ* καί *ὅρκον ζητῶ* *(iurare* ἤ *accipere sacramentum,* σύμφωνα μέ τή λατινική μετάφραση)[16], ὅταν γίνεται ἀναφορά στόν ὅρκο τῶν ἐμπόρων ἤ στόν ὅρκο τῶν βαΐλων ὁ ὅρος *ὅρκος* συνοδεύεται ἀπό τό ρῆμα *ἐξασφαλίζομαι* ἤ *ἐνέχομαι* πού σημαίνει κρατοῦμαι, συλλαμβάνομαι, δεσμεύομαι[17]. 'Ο θεσμός δηλ. τοῦ ὅρκου ἐμφανίζεται ἐδῶ περισσότερο ἐνισχυμένος. 'Ο βάιλος λ.χ. εἶναι *ἔνοχος ἐπάνω εἰς τόν ὅρκον του (tenetur bajulus sub sacramento)*[18], *ὁ δούξ καί τό κουμούνιον τῆς Βενετίας ἐνέχονται λαμβάνειν ὅρκον (teneantur auferre sacramentum)*[19], οἱ ἔμποροι *μεθ' ὅρκου ἐξασφαλίζονται (sacramento debeant affirmare)*[20]. Ὅμως, ἡ παρουσία τοῦ ὅρκου ὡς ἐγγύηση τῆς ἀλήθειας τοῦ λόγου ἀπό τήν πλευρά τῶν Βενετῶν, ἐνῶ θεωρητικά τουλάχιστον ἔπρεπε νά κατοχυρώνει τά συμφέροντα τῶν Βυζαντινῶν, στήν πράξη φαίνεται πώς ἐξυπηρετοῦσε τούς ἴδιους τούς Βενετούς.

Ὅ ρ κ ο ς τ ῶ ν ἐ μ π ό ρ ω ν: 'Η ἔνορκη δήλωση τῶν Βενετῶν ἐμπόρων ὅτι *οὐκ ἔχουσιν εἰς τάς πραγματείας αὐτῶν ξένων τινῶν*

---

15. 'Εξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ συνθήκη τοῦ 1265, ὅπου ὁ ὅρκος τοῦ αὐτοκράτορα δίνεται ὑπό τήν αἵρεση καί καθορίζεται ὅτι ἡ διάρκεια ἰσχύος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὅρκου ἐξαρτᾶται ἀπό τήν τήρηση τῶν ὅρων ἀπό τήν πλευρά τῶν Βενετῶν (βλ. πιό πάνω, σελ. 78 καί σημ. 4). Γιά τό σχετικό μέ τή λύση τοῦ ὅρκου πρόβλημα βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, ὅ.π., σελ. 165-167.

16. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., 77, 80, 81, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 79, 83, 89.

17. Βλ. LIDDELL - SCOTT - JONES, λ. ἐνέχομαι.

18. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 82, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 86.

19. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 91, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 142.

20. MIKLOSICH-MÜLLER, ὅ.π., σελ. 80, TAFEL-THOMAS, ὅ.π., σελ. 84.

πραγματείας, ἀλλά αἱ πραγματεῖαι ὅλαι εἰσί τῶν Βενετίκων[21] προστάτευε, βέβαια, τούς Βυζαντινούς ἀπό ἐνδεχόμενες καταχρήσεις, ἀλλά, κυρίως, ἐξασφάλιζε τά συμφέροντα τῆς Βενετίας, ἡ ὁποία βρισκόταν σέ διαρκή ἐμπορικό συναγωνισμό μέ τίς ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας. Ἀποβλέποντας στήν κατοχύρωση τῶν ἐμπορικῶν της προνομίων, ἡ Γαληνοτάτη ὑποχρέωνε τό βάιλο νά παρέχει ὅρκο στούς ἐμπόρους καί νά τούς ἐγγυᾶται τόσο γιά τήν ἀσφάλεια τῶν ἐμπορευμάτων τους ὅσο καί γιά τήν ἀκρίβεια τῆς τιμολόγησης[22]. Ἀπό τή στιγμή, λοιπόν, πού καθιστοῦσε ὑπεύθυνο τό βάιλο ἀπέναντι στούς Βενετούς ἐμπόρους, κατόρθωνε νά ἐλέγχει ὄχι μόνο τή διακίνηση τῶν πραματειῶν, ἀλλά καί τούς ἴδιους τούς ἐμπόρους της, οἱ ὁποῖοι εὔλογο ἦταν νά μή ριψοκινδυνεύουν εὔκολα τήν παράνομη μεταφορά ξένων ἐμπορευμάτων. Ἑπομένως, οἱ Βυζαντινοί δέν εἶχαν λόγο νά διαμαρτύρονται γιά παραβίαση ὅρκου τῶν Βενετῶν ἐμπόρων. Οἱ βενετικές ἀρχές, ἄλλωστε, φρόντιζαν τούς μικροεμπόρους Βυζαντινούς, πού δέν πλήρωναν φόρους, νά τούς ἐμφανίζουν ὡς ὑπηκόους τῆς Βενετικῆς Πολιτείας. Ἄρα, οἱ διαμαρτυρίες τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα δέν ἀφοροῦσαν στήν ἀθέτηση τοῦ ὅρκου τῶν Βενετῶν ἐμπόρων, ἀλλά στήν παράνομη διαδικασία τῆς παραχώρησης τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας.

Ὅ ρ κ ο ς τ ο ῦ β α ΐ λ ο υ: Στίς περιπτώσεις πού ὑπῆρχαν ἀμφισβητήσεις ὡς πρός τή βενετική ὑπηκοότητα *(ἐάν περί τινος τῶν ... Βενετίκων ἤ τῶν ὡς Βενετίκων κρατουμένων γενήσεταί τις ἀμφιβολία)*, ἀρκοῦσε, σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς συνθήκης, ὁ λόγος τοῦ βαΐλου *(πιστεύηται τό ῥῆμα τοῦ μπαϊούλου)*, ὁ ὁποῖος καί καθόριζε ποιός ἦταν νόμιμα Βενετός ὑπήκοος[23]. Γιά νά εἶναι ἐξασφαλισμένη ἡ ἀξιοπιστία τοῦ βαΐλου, ὁ δόγης *ἐνέχεται λαμβάνειν ὅρκον* ἀπό τούς μπαϊούλους *ὅτι ὀφείλωσιν λέγειν τήν ἀλήθειαν τῇ βασιλείᾳ μου*[24]. Ἀλλά στήν πραγματικότητα, ὁ ὅρκος αὐτός ἐξυπηρετοῦσε περισσότερο τίς ἀνάγκες τῆς Βενετίας παρά τά ἴδια τά συμφέροντα τῶν Βυζαντινῶν. Τό 1350, ἡ ἀνεξέλεγκτη παραχώρηση τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας ἀπό τό βάιλο στούς Βυζαντινούς, πού ἔσπευδαν νά πολιτογραφηθοῦν Βενετοί γιά ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς φορολογικές ἐπιβαρύνσεις, εἶχε φτάσει σέ τέτοιο σημεῖο, ὥστε ὁ αὐτοκράτορας ν' ἀναγκαστεῖ νά προβεῖ σέ διαμαρτυρία, ὑπογραμμίζοντας ὅτι ὁ βάιλος, ἐάν μποροῦσε, θά χορηγοῦσε τό δικαίωμα τοῦ Βενετοῦ πολίτη σέ ὅλους τούς Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινούπολης (*si poterit vult fieri facere omnes Grecos Venetos*)[25]. Ἡ ἀπάντηση τῆς βενετικῆς συγκλήτου στά διαβήματα τοῦ αὐτοκράτορα ἦλθε χλιαρή· λυπόταν γιά τίς ἀντικανονικές πολιτογραφήσεις πού εἶχαν σημειωθεῖ, ἀλλά τό μόνο μέτρο πού μποροῦσε νά πάρει γιά τόν περιορισμό τους ἦταν νά

21. Βλ. πιό πάνω, σελ. 80 καί σημ. 12.
22. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ὁ θεσμός τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ βαΐλου, ὅ.π., σελ. 176 (δουκικό γράμμα τοῦ Francesco Foscari τοῦ ἔτους 1420).
23. Βλ. πιό πάνω, σελ. 80 καί σημ. 14.
24. Ὅ.π.
25. CHRYSOSTOMIDES, ὅ.π., σελ. 334.

ὑποχρεώσει τό βάιλο στό μέλλον νά παρουσιάζεται αὐτοπροσώπως καί νά δίνει ὅρκο ὅτι θά ἔλεγε τήν ἀλήθεια (*prestare iuramentum corporaliter*)[26]. Φυσικά, οἱ παράνομες πολιτογραφήσεις δέν σταμάτησαν. Ἐννέα χρόνια ἀργότερα, τό 1359, στή νέα διαμαρτυρία τοῦ αὐτοκράτορα καί στήν πρότασή του νά ὁριστεῖ διμερής ἐπιτροπή μέ μέλη τό βάιλο καί ἕνα Βυζαντινό ἀξιωματοῦχο, γιά νά χειρίζεται τά θέματα πού συνδέονταν μέ τήν παραχώρηση τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας σέ Ἕλληνες, ἡ Βενετία ἀπαντᾶ ἀρνητικά καί μέ κάποια δόση ὑπεροψίας. Ὑπενθυμίζει στόν αὐτοκράτορα ὅτι σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς συνθήκης ἀρκοῦσε ὁ ἔνορκος λόγος τοῦ βαΐλου (*verbo sacramentati*), ἑπομένως ἡ διαμαρτυρία ἰσοδυναμοῦσε μέ διατύπωση κατηγορίας ἐναντίον τοῦ ἐκπροσώπου της. Ὁ βάιλός της ἦταν δεσμευμένος μέ ὅρκο, συνεπῶς ἔλεγε τήν ἀλήθεια. Ἐάν παραβίαζε τόν ὅρκο του, τότε ἡ συνθήκη ἔπρεπε νά καταγγελθεῖ ὡς ἄκυρη (*rumpere pacta et treuguas*)[27]. Τό μήνυμα τῆς Γαληνοτάτης ἦταν σαφές: ὁ αὐτοκράτορας ἤ θά παρέβλεπε καί θά δεχόταν τήν κατάσταση, ὅπως αὐτή εἶχε διαμορφωθεῖ, ἤ θά ἔπρεπε νά προχωρήσει στήν ἀκύρωση τῆς συνθήκης.

Ἀπό τήν ἐξέταση τῶν περιπτώσεων αὐτῶν γίνεται, νομίζω, φανερό ὅτι ἡ ὁρκοδοσία τῶν Βενετῶν, πού περιλαμβάνεται ὡς ἐγγυητικός ὅρος στίς βενετοβυζαντινές συνθῆκες, ἐπέτρεπε στή Βενετία νά καλύπτει νομικά ὁρισμένες παρατυπίες της, ἐκμεταλλευόμενη τή μειονεκτική θέση τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ ἐποχή πού ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας παρεῖχε μονομερῶς ὅρκους *φρικώδεις* καί *φρίκης μεστούς*[28] καί ἀπειλοῦσε μέ τήν ὀργή καί καταφρόνηση τῆς βασιλείας του (*ira et desdegnatio*, σύμφωνα μέ τό χρυσόβουλλο τοῦ 992)[29] ὅποιον θά τολμοῦσε νά ἐναντιωθεῖ στή θέλησή του, εἶχε ὁριστικά περάσει. Μετά τήν τέταρτη σταυροφορία καί ὥς τό τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀναγκασμένος νά διατηρεῖ φιλικές σχέσεις μέ τούς Βενετούς, ἐπαφιόταν στίς ἔνορκες ἐγγυήσεις τους, γνωρίζοντας ὅτι ἡ δέσμευση αὐτή δέν ἦταν παρά συμβατική καί ὅτι ἀκόμη καί στήν περίπτωση ἀπροκάλυπτης ἀθέτησης τοῦ ὅρκου τους, ἡ βασιλεία του ἦταν ἀνίσχυρη νά διεκδικήσει τά δίκαιά της.

26. Ὅ.π.
27. Ὅ.π., σελ. 338.
28. Michaelis Pselli scripta minora, ὅ.π., σελ. 331, ΤΡΩΙΑΝΟΥ, ὅ.π., σελ. 137, σημ. 37, 138, 155.
29. A. PERTUSI, Venezia e Bisanzio nel secolo XI, «La Venezia del Mille», Firenze 1965, σελ. 158.

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΙΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
*ΜΕΤΑΞΥ ΙΣΑΥΡΩΝ ΚΑΙ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ**

ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ / ΑΘΗΝΑ

*Ἡ μελέτη αὐτή ἀνακοινώθηκε στό Β΄ Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας, Θεσσαλονίκη 9-10 Μαΐου 1981.

῾Ο ᾿Ιουστινιανός μέ τό μεγαλόπνοο νομοθετικό του ἔργο ἔθεσε τίς βάσεις γιά τή γένεση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου· δέν εἶναι ὅμως ὁ δημιουργός του. ῾Η ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἀρχίζει μέ τή συστηματική ἐπεξεργασία αὐτοῦ τοῦ νομοθετικοῦ ὑλικοῦ ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν τήν εὐθύνη τῆς διδασκαλίας τοῦ δικαίου, ἐκείνους πού ἔργο εἶχαν τή μύηση τῶν νέων στά μυστικά τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Τό καθῆκον αὐτό ἐπωμίστηκαν πρῶτα οἱ ἀντικήνσορες καί ἀργότερα οἱ σχολαστικοί. Τῶν πρώτων τό ἑρμηνευτικό ἔργο εἶχε περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα, οἱ δεύτεροι ἔδωσαν πιό πολύ πρακτικό τόνο στή διδασκαλία τους καί τή συνταίριασαν μέ τή ρητορική[1]. Μέ τήν ἐξαφάνιση ἀπό τό προσκήνιο ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰώνα καί τῶν μέν καί τῶν δέ, ἄρχισε γιά τή νομική παιδεία σοβαρή κρίση πού δέν ἄργησε νά ἐκδηλωθεῖ καί στόν τομέα τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Τά κείμενα τῶν νόμων ἔγιναν δυσεύρετα (συχνά ἀνύπαρκτα στίς ἐπαρχίες) καί ἡ δυσκολία στήν κατανόησή τους, ὅπου καί ὅποτε βρίσκονταν, ἀνυπέρβλητη. Οἱ συνθῆκες αὐτές ὁδήγησαν στήν κωδικοποίηση τοῦ δικαίου ἐπί τῶν ᾿Ισαύρων, τή γνωστή μέ τό ὄνομα «᾿Εκλογή»[2].

῾Η ᾿Εκλογή δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό μιά προσπάθεια συγκεντρώσεως τῶν βασικῶν γιά τήν καθημερινή ζωή κανόνων δικαίου σέ σύντομες φράσεις, γραμμένες σέ γλώσσα κατανοητή γιά τό μέσο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. ῾Η συλλογή στηρίχτηκε στό ἰουστινιάνειο δίκαιο, χωρίς αὐτό νά σημαίνει —μιά καί οἱ ἄμεσες πηγές της δέν εἶναι γνωστές— ὅτι ὅλο τό περιεχόμενό της ἀντλήθηκε ἀπό τό Corpus Iuris Civilis (παρακάτω = C.I.C.). ᾿Αντίθετα μάλιστα φαίνεται ὅτι καί τῆς δικαστηριακῆς πρακτικῆς ἡ συμβολή στή διατύπωση τῶν διατάξεων τῆς ᾿Εκλογῆς ὑπῆρξε σημαντική—διαπίστωση πού στό χῶρο τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἔχει ξεχωριστή σημασία λόγω τῆς ἐλευθερίας πού ἡ γενική διατύπωση τῶν ποινικῶν διατάξεων ἄφηνε στόν ποινικό δικαστή. Χαρακτηριστικό δέ τῆς σπουδαιότητας τοῦ κλάδου αὐτοῦ γιά τούς συντάκτες τῆς συλλογῆς εἶναι ὅτι τό 1/5 τοῦ συνολικοῦ ὄγκου της καί τό 1/3 τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ κεφαλαίων ἀνήκουν στό ποινικό δίκαιο.

Μιλώντας γιά τή διαμόρφωση τοῦ ποινικοῦ δικαίου στήν ἐξεταζόμενη

---

1. Βλ. γιά τό ἔργο τῶν ἀντικηνσόρων καί τῶν σχολαστικῶν *P. Pieler*, Byzantinische Rechtsliteratur, στοῦ *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. 2 [Hb. d. AW. XII. 5.2], München 1978, σ. 419 ἑπ. καί 429 ἑπ. (μέ πλούσια βιβλιογραφία).

2. Βλ. τή νέα κριτική ἔκδοση τοῦ *L. Burgmann* στή σειρά Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Frankfurt/M (κυκλοφορεῖ ἀρχές 1982).

χρονική περίοδο σέ δύο κείμενα πρέπει νά στηριχτῶ: στήν Appendix τῆς Ἐκλογῆς[3] καί στό Ἐκλογάδιο[4]. Ἰδού ἡ σύντομη παρουσίασή τους. Ἡ Appendix ἀποτελεῖ ἕνα ἄθροισμα κανόνων δικαίου, χωρισμένων σέ μικρές, ἀνεξάρτητες μεταξύ τους ὁμάδες, πού δέ δημιουργήθηκε ὡς ἑνιαῖο ἔργο ἀπό ἕναν καί τόν αὐτό συμπιλητή στό πλαίσιο μιᾶς συνθετικῆς διαδικασίας, ἀλλά σέ ἀλλεπάλληλα στάδια μέ βάση διάφορες πηγές, πού ἕλκουν τήν καταγωγή τους ὅλες ἀπό τήν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση. Φέρνει τήν ὀνομασία Appendix (=Παράρτημα)[5] γιατί ἡ χειρόγραφη παράδοσή της συνδέεται σχεδόν ἄρρηκτα μέ τή χειρόγραφη παράδοση τῆς Ἐκλογῆς, δηλαδή καί τά δύο κείμενα, Ἐκλογή καί Appendix, ἐμφανίζονται κατά κανόνα στούς ἴδιους κώδικες. Ἡ διάταξη τῶν ὁμάδων αὐτῶν στά διάφορα χειρόγραφα ποικίλλει, ἀλλά ἡ βασική φάση τοῦ σχηματισμοῦ τους πρέπει νά εἶχε συμπληρωθεῖ μέσα στόν 8ο αἰώνα. Δέν εἶναι τυχαῖο γεγονός ὅτι περισσότερο ἀπό τό μισό τοῦ συνολικοῦ ὄγκου τῆς Appendix ἔχει ποινικό χαρακτήρα.

Τό Ἐκλογάδιο εἶναι ἕνα συμπιληματικό ἔργο πού σώζεται, δυστυχῶς ὄχι ἀκέραιο, στόν Cod. Vind. iur. gr. 2 καί πού ἀνάγεται κατά τή γνώμη μου στά πρῶτα χρόνια τοῦ 9ου αἰώνα[6]. Εὐτυχῶς ἀκέραιο ἔχει διασωθεῖ τό ποινικό μέρος τοῦ ἔργου. Γράφω «εὐτυχῶς», γιατί τό μέρος αὐτό εἶναι ἐκεῖνο πού παρουσιάζει τίς μεγαλύτερες ἰδιορρυθμίες σέ σύγκριση μέ τό ὑπόλοιπο κείμενο.

Ἐτόνισα ὅτι θά στηρίξω τά συμπεράσματά μου στά δύο αὐτά κείμενα, γιατί ἡ νομοθετική παραγωγή μέχρι τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ πρώτου Μακεδόνα αὐτοκράτορα εἶναι μηδαμινή. Συγκεκριμένα, ποινικές διατάξεις περιέχει μόνο μία νεαρά πού ἀποδιδόταν στό Λέοντα Γ΄, ἀλλά, ὅπως πρόσφατα ἀπέδειξε ὁ O. Kresten[7], ἀνάγεται στή βασιλεία τοῦ Λέοντα Ε΄ (813-820).

Καί ἔρχομαι στό πρῶτο ἀπό τά δύο κείμενα, στήν Appendix. Ἀνέφερα προηγουμένως ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν διατάξεών της ἔχει ποινικό περιεχόμενο. Αὐτή ἡ διαπίστωση σέ συνδυασμό μέ τήν πλούσια χειρόγραφη παράδοσή της καί μέ τό γεγονός ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους τά συλλεκτικά ἔργα

---

3. Κριτική ἔκδοση: *L. Burgmann-Sp. Troianos,* Appendix Eclogae, Fontes Minores III [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4], Frankfurt/M 1979, σ. 24-125.

4. Κριτική ἔκδοση: *D. Simon-Sp. Troianos,* Eklogadion und Ecloga privata aucta, Fontes Minores II [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3], Frankfurt/M 1977, σ. 45-86.

5. Ἡ ὀνομασία αὐτή δόθηκε ἀπό τόν *K. E. Zachariä von Lingenthal,* Fragmenta versionis graecae legum Rotharis Longobardorum regis, Heidelbergae 1835, σ. 12 ἑπ. Ὁ μεγάλος αὐτός ἱστορικός τοῦ δικαίου ἀνακάλυψε τήν Appendix καί ὑπῆρξε ὁ πρῶτος της ἐκδότης στά Ἀνέκδοτα, Lipsiae 1843, σ. 184-195.

6. Βλ. *Σπ. Τρωιάνου,* Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπό τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6], Frankfurt/M 1980, σ. 121.

7. *O. Kresten,* Datierungsprobleme «isaurischer» Eherechtsnovellen. I. Coll. I 26, Fontes Minores IV [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 7], Frankfurt/M 1981, σ. 37 ἑπ.

δημιουργήθηκαν γιά νά καλύψουν πρακτικούς καί μόνο σκοπούς, δείχνει ὅτι στόν κύκλο τῶν ἐφαρμοστῶν τοῦ δικαίου ἁπλωνόταν σιγά-σιγά ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς στό χῶρο τοῦ ποινικοῦ δικαίου ξεπερνοῦσαν τά ὅρια πού κάλυπταν οἱ σχετικές διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς. Ἔτσι ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία ἔσπευσε νά καλύψει τά κενά τῆς νομοθεσίας, ἀντλώντας ἀπό τήν ἀνεξάντλητη πηγή τοῦ C.I.C. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά δοῦμε σέ ποιά ἀντικείμενα παρατηρήθηκε αὐτό τό φαινόμενο. Ὁ ἐντυπωσιακά μεγάλος ὄγκος τῶν ποινικῶν ὁρισμῶν τῆς Appendix στρέφεται γύρω ἀπό δύο βασικούς πόλους: Τά ἐγκλήματα κατά τῆς ζωῆς καί τά ἐγκλήματα κατά τῆς χριστιανικῆς πίστεως καί γενικότερα τῆς θρησκείας. Ὁ ἐντοπισμός αὐτός εἶναι ἀπόλυτα εὐεξήγητος. Ἡ Ἐκλογή ἀφιέρωσε στήν ἀντιμετώπιση τῆς ἀνθρωποκτονίας τίς διατάξεις 17.45-49, ὅπου ὁ συντάκτης της στήν προσπάθειά του νά περιορίσει τήν ἐλευθερία τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ στήν ἐπιμέτρηση τῆς ποινῆς ἐπιδίωξε τόν ὅσο γινόταν πιό ἀκριβῆ καθορισμό τῆς ἀντικειμενικῆς καί ὑποκειμενικῆς ὑποστάσεως τῶν σχετικῶν ἐγκλημάτων. Στήν προσπάθειά του αὐτή μερικές φορές παρεξέκλινε μάλιστα ἀπό τούς ἰουστινιάνειους ὁρισμούς. Ἀκόμη, ὁ μικρός σχετικά ἀριθμός τῶν διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς γιά τήν ἀνθρωποκτονία καί τά συναφή ἐγκλήματα δέν μπόρεσε νά καλύψει ὅλα τά ἐπί μέρους προβλήματα (βαθμοῦ ὑπαιτιότητας, συμμετοχικῆς δράσεως κλπ.). Πολύ ἐντονότερα ἐμφανίζεται ἡ ἀνεπάρκεια τῆς Ἐκλογῆς στά ἐγκλήματα κατά τῆς πίστεως (κυρίως ἀποστασία, αἵρεση, μαγεία κλπ.), στά ὁποῖα ἀφιέρωσε ὅλες κι ὅλες τέσσερις διατάξεις (17.6, 43-44, 52). Καί δέν πρέπει βέβαια νά μᾶς διαφεύγει ἡ τεράστια σημασία τῶν πράξεων πού ἐντάσσονται σ᾽ αὐτό τό χῶρο γιά τήν καθημερινή ζωή τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Γιά νά ἀποτραπεῖ ἡ δημιουργία τῆς ἐντυπώσεως, ὅτι ἐνδεχομένως ἡ συγκέντρωση διατάξεων στήν Appendix γύρω ἀπό τίς δύο αὐτές κατηγορίες ἐγκλημάτων εἶναι τυχαῖο γεγονός, θέλω νά προσθέσω τήν ἑξῆς παρατήρηση. Μία ἄλλη κατηγορία ἐγκλημάτων μέ μεγάλη πρακτική σημασία εἶναι τά ἐγκλήματα κατά τῶν ἠθῶν. Γι᾽ αὐτά ἐλάχιστες διατάξεις συναντᾶμε στήν Appendix, γιατί οἱ σχετικές διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς εἶναι ἐπαρκεῖς καί σέ ἀριθμό καί σέ ἔκταση καί ἡ εἰσαγόμενη ρύθμιση (διαφορετική σέ πολλά σημεῖα ἀπό τό ἰουστινιάνειο δίκαιο πού ἡ γενικότητά του εὐνοοῦσε τήν αὐθαιρεσία τῶν δικαστῶν) ἀνταποκρινόταν, ὅπως φαίνεται, στό κοινό συναίσθημα γιά τό δίκαιο.

Γιά νά ὁλοκληρώσω τή γενική θεώρηση τῶν ποινικῶν ὁρισμῶν τῆς Appendix θέλω νά προσθέσω λίγα λόγια γιά τή σχέση τους μέ τίς ἀντίστοιχες διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς. Ὁ ρόλος τῆς πρώτης, ὅπως δηλώνει καί ἡ ὀνομασία της, εἶναι στό σύνολό του συμπληρωτικός, γι᾽ αὐτό καί περιέλαβε ὁμάδες διατάξεων πού ρυθμίζουν, ἐξαντλητικά σχεδόν, ὁλόκληρες κατηγορίες ἔννομων σχέσεων, πού γιά λόγους συντομίας ἀγνοήθηκαν στήν Ἐκλογή, ὅπως τό Γεωργικό Νόμο, τό Ναυτικό Νόμο, τό Στρατιωτικό Νόμο. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τίς ποινικές της διατάξεις. Ὁ κύριος προορισμός τους σύμφωνα μέ τή θέληση τῶν συμπιλητῶν ἦταν νά καλύψουν

τά κενά τῆς 'Εκλογῆς. Σέ μερικές ὅμως μεμονωμένες περιπτώσεις τό περιεχόμενο τῶν διατάξεων αὐτῶν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τό κείμενο τῆς 'Εκλογῆς. Προφανῶς στίς περιπτώσεις αὐτές βρισκόμαστε μπροστά σέ δυσαρμονία (εἴτε ἀρχική, εἴτε ἐπιγενόμενη) τῆς ρυθμίσεως τῆς 'Εκλογῆς μέ τό κοινό συναίσθημα καί ἡ πρόθεση τῶν συντακτῶν τῆς Appendix θά ἦταν ἡ χρησιμοποίηση τῆς νομολογιακῆς ὁδοῦ γιά τήν ἐπάνοδο στό ἰουστινιάνειο δίκαιο—πού ἄλλωστε δέν εἶχε καί ρητά καταργηθεῖ μέ τή θέση σέ ἰσχύ τῆς 'Εκλογῆς, ἡ ὁποία στό προοίμιό της ἐμφανίζεται ὡς κωδικοποίηση.

Μέ τό δεύτερο ἔργο πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στήν ἐξέταση τοῦ θέματος, τό 'Εκλογάδιο, τά πράγματα παίρνουν κάπως διαφορετική ὄψη. Οὔτε καί αὐτό εἶναι τυχαῖο προϊόν μιᾶς συλλεκτικῆς ἀπασχολήσεως. 'Εδῶ ὅμως ἐμφανίζονται χαρακτηριστικά πού δέν τά ἔχει ἡ Appendix: Πρόκειται γιά ἐργασία ἑνιαία, συστηματική, μέ ἀπόλυτη συνέπεια στίς ἐπί μέρους ρυθμίσεις, πού πρέπει νά ἔγινε ἀπό ἔμπειρο νομικό, πολύ καλό γνώστη τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου. Καί κάτι ἀκόμη πολύ σημαντικό. Τό 'Εκλογάδιο, τουλάχιστον στό ποινικό του μέρος, δέν παρουσιάζει τά χαρακτηριστικά ἑνός ἔργου πού ἀποβλέπει στήν ἐξυπηρέτηση ἰδιωτικῶν πρακτικῶν σκοπῶν, ἀλλά ἔχει τήν ἐξωτερική μορφή μιᾶς ἐπίσημης νομοπαρασκευαστικῆς ἐργασίας, πού ἔγινε μέ βάση τό ἰσχῦον δίκαιο, ὄχι μέ τό σκοπό τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀνατροπῆς του, ἀλλά τῆς ἄρσεως τῶν ἐλλείψεων πού διαπιστώθηκαν στή διάρκεια τῆς ἐφαρμογῆς του.

Γιά τή σχέση μεταξύ τῶν διατάξεων τῆς 'Εκλογῆς ἀφ' ἑνός καί τοῦ 'Εκλογαδίου ἀφ' ἑτέρου, θέλω νά παρατηρήσω τά ἑξῆς. 'Επί συνόλου 43 ποινικῶν διατάξεων τοῦ τελευταίου, στίς 18 προβλέπεται ρύθμιση εἴτε ἀπόλυτα ὅμοια εἴτε παρεμφερής μέ τή ρύθμιση τῆς 'Εκλογῆς. Πρόκειται γιά τά ἐγκλήματα ληστείας, κλοπῆς, ἐμπρησμοῦ, παραχαράξεως, ἀνδραποδισμοῦ ἀλλοτρίου δούλου, προαγωγείας, παιδεραστίας, κτηνοβασίας, διγαμίας, πορνείας σέ ὁρισμένες μορφές, αὐτομολίας, συκοφαντίας, ἀκούσιας ἀποστασίας, αἱρέσεως καί τυμβωρυχείας. 'Από ἄποψη προστατευόμενου ἔννομου ἀγαθοῦ τά ἐγκλήματα αὐτά δέν παρουσιάζουν ὁμοιομορφία. Πρόκειται γιά τά πιό πολλά ἀπό τά ἐγκλήματα κατά τῆς περιουσίας, ἕνα μεγάλο ἀριθμό ἐγκλημάτων κατά τῶν ἠθῶν καί ὁρισμένα ἄλλα ποικίλου περιεχομένου. Σέ πέντε ἄλλες περιπτώσεις ἐλλείπουν ἀντίστοιχες διατάξεις στήν 'Εκλογή. Πρόκειται γιά τά ἐγκλήματα τῆς κατασκοπείας, τῆς βιαιοπραγίας ἐν γένει, τῆς ἑκούσιας ἀποστασίας, τῆς ἐξυβρίσεως τοῦ αὐτοκράτορα μέ ἀνώνυμο λίβελλο καί τῆς φθορᾶς τῆς μνηστῆς τοῦ δράστη. 'Από τίς πράξεις αὐτές ξεχωρίζει ἡ βιαιοπραγία, γιατί διατάξεις γιά τήν ἀντιμετώπισή της περιέλαβε καί ἡ Appendix (11.8-10) —προφανῶς γιά νά καλύψει τήν παντελῆ ἔλλειψη ρυθμίσεως στήν 'Εκλογή.

Μεγαλύτερο ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ διατάξεις, στίς ὁποῖες παρατηρεῖται διαφορά στήν εἰσαγόμενη ρύθμιση. Οἱ περιπτώσεις αὐτές δέν ἐμφανίζουν κανένα κοινό γνώρισμα καί προέρχονται ἀπό ὅλες σχεδόν τίς εἰδικότερες κατηγορίες ἐγκλημάτων[8]. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἄς δοῦμε τήν ἀνθρωποκτονία. 'Εδῶ τό 'Εκλογάδιο ἐγκαταλείπει τή σχετικά περιπτωσιολογική ρύθμιση τῆς 'Εκλογῆς καί καθιερώνει τή διάκριση τῶν φόνων σέ ἑκούσιους καί ἀκούσιους, ὅπου στούς πρώτους κατατάσσονται ὅλοι οἱ πραττόμενοι μέ δόλο (καί ἐνδεχόμενο ἀκόμη), ἐνῶ στούς δεύτερους ὅλοι οἱ ἐξ ἀμελείας. 'Η συστηματική αὐτή διάκριση ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα πρόοδο σέ σύγκριση μέ τήν 'Εκλογή. Στό ἔγκλημα τῆς ἀμβλώσεως τό 'Εκλογάδιο δέ μεταβάλλει τήν ποινή τῆς 'Εκλογῆς, ἀλλά διαμορφώνει πολύ εὐρύτερα καί τήν ἀντικειμενική καί τήν ὑποκειμενική ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος. Μεγαλύτερη συνέπεια ἀπό ἄποψη ἐσωτερικῆς διαρθρώσεως παρουσιάζει καί ἡ διάταξη γιά τή φαρμακεία στό 'Εκλογάδιο, μολονότι ἡ προβλεπόμενη ποινή εἶναι ὅμοια μέ τῆς 'Εκλογῆς. Γιά τήν καθοσίωση (μιά μορφή ἐσχάτης προδοσίας κατά τή σημερινή ὁρολογία) ἐπαναφέρεται ἡ θανατική ποινή τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου καί ἐγκαταλείπεται ἡ ρύθμιση τῆς 'Εκλογῆς, πού ἄφηνε τήν πρωτοβουλία τῆς διώξεως στόν αὐτοκράτορα. 'Από τά ἐγκλήματα κατά τῆς περιουσίας, στήν ἀπελασία (δηλαδή στήν κλοπή ἀγέλης ζώων) δέν μεταβάλλεται ἡ ἀντικειμενική ὑπόσταση, ἀλλά οἱ ποινές, πού κλιμακώνονται σέ περίπτωση ὑποτροπῆς, γίνονται πολύ αὐστηρότερες. Τήν ἴδια σκλήρυνση παρατηροῦμε καί στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνδραποδιστῶν ἐλεύθερων προσώπων.

'Ανάλογες μεταβολές, δηλαδή εἴτε διεύρυνση τῆς ἀντικειμενικῆς ἤ ὑποκειμενικῆς ὑποστάσεως, εἴτε ἀντικατάσταση τῆς προβλεπόμενης στήν 'Εκλογή ποινῆς μέ ἄλλη αὐστηρότερη, παρατηροῦμε ἐπίσης στήν παραβίαση τοῦ δικαίου τοῦ ἀσύλου, στήν ἁρπαγή, στήν αἱμομιξία, στήν πορνεία μέ μοναχή, στή φθορά παρθένου, στή βιαιοπραγία σέ βάρος θρησκευτικῶν λειτουργῶν, ἐνῶ στή μοιχεία διατηρεῖται μέν ἡ ἴδια ποινή, ἀλλά εἰσάγονται τροποποιήσεις στό δικονομικό πεδίο.

Πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι οἱ μεταβολές πού περιέλαβε τό 'Εκλογάδιο στό ποινικό του μέρος δέν ἀφοροῦν σέ ὁρισμένη κατηγορία πράξεων, ὁπότε θά ἦταν θέμα ἀλλαγῆς στή γενικότερη ἀντεγκληματική πολιτική (ὅπως θά λέγαμε σήμερα). 'Αντίθετα πρόκειται γιά μεταβολές κατά περίπτωση, πραγματοποιημένες κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση ὁρισμένων παραγόντων, πού θά προσπαθήσω νά ἐπισημάνω μέ συντομία. Κοινό χαρακτηριστικό ὅλων τῶν ἀλλαγῶν πού ἐπιχείρησε ὁ συντάκτης τοῦ 'Εκλογαδίου εἶναι ἡ ἐπάνοδος στό ἰουστινιάνειο δίκαιο, πάντα ὅμως μέσα στά πλαίσια τῶν ἀρχῶν πού κρατοῦν στό ἀκολουθούμενο ἀπό τή συλλογή ποινικό σύστημα. Παράδειγμα: σέ ὅσες περιπτώσεις τό 'Εκλογάδιο ἐπαναφέρει τή θανατική ποινή, αὐτή εἶναι πάντα ἡ θανάτωση μέ ξίφος, χωρίς νά ἀκολουθοῦνται οἱ

8. Γιά τίς εἰδικότερες διαφορές ἀνάμεσα στήν 'Εκλογή καί τό 'Εκλογάδιο στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπί μέρους πράξεων βλ. *Σπ. Τρωιάνου*, 'Ο «Ποινάλιος» κλπ., στό οἰκεῖο γιά κάθε ἔγκλημα κεφάλαιο.

ἐξιδιασμένοι τρόποι ἐκτελέσεως τοῦ C.I.C. Ἐπίσης δέν ἐπαναφέρονται διαφοροποιήσεις στήν ποινική μεταχείριση, στηριζόμενες στή διαφορά τάξεως. Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν ἐπεξεργασία τοῦ Ἐκλογαδίου ἐπικράτησε ἡ σκέψη ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη ἀπό τήν Ἐκλογή τῶν ἰουστινιάνειων ρυθμίσεων δέν ὑπῆρξε σέ ὅλες τίς περιπτώσεις πετυχημένη καί ἀποφασίστηκε ἡ ἐπάνοδος στίς ἀρχικές αὐτές ρυθμίσεις, χωρίς ὅμως νά ἀνατραποῦν ἄλλες ἀρχές, πού μέ ἐπιτυχία εἶχε εἰσαγάγει ἡ συλλογή τῶν Ἰσαύρων.

Ἄλλο σημεῖο πού δέν μπορεῖ νά παραγνωριστεῖ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς κανονικῆς νομοθεσίας σέ ὁρισμένες περιπτώσεις. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νά γίνει ἡ ἑξῆς διευκρίνιση. Ὁ δημιουργός τοῦ Ἐκλογαδίου, παρά τήν ἐπίδραση αὐτή, ἀπέφυγε τήν ἐπαναφορά σέ ἰσχύ ἰουστινιάνειων διατάξεων, πού θά ἀπέληγαν σέ οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν μονῶν. Αὐτό γίνεται φανερό στή διάταξη 17.5, ὅπου ἐπαναφέρεται μέν ἡ θανατική ποινή γιά τόν ἅρπαγα μοναχῆς, χωρίς ὅμως νά ἐπαναληφθεῖ ἡ διάταξη γιά τήν περιέλευση τῆς περιουσίας του στή μονή τῆς παθούσας. Κάτι ἀνάλογο ἔχουμε καί στή διάταξη σχετικά μέ τή μοιχεία (17.25), πού δέν ἐπιτάσσει πιά ὑποχρεωτική ἔγκλειση τῆς μοιχαλίδας σέ μοναστήρι—κύρωση πού συνεπαγόταν σημαντικά οἰκονομικά ὠφελήματα γιά τίς μονές. Αὐτές οἱ διαπιστώσεις μέ κάνουν νά προτιμῶ ὡς χρόνο συντάξεως τοῦ Ἐκλογαδίου τή βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Α΄ (802-811), πού δέν ἔτρεφε μέν ἀντιμοναχικά αἰσθήματα, ἀλλά καί δέν εὐνοοῦσε τό σχηματισμό μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας.

Τό Ἐκλογάδιο δέν ἴσχυσε ἐπίσημα, οὔτε εἶχε τή διάδοση τῆς Ἐκλογῆς, ἀλλά μαζί μέ αὐτή ἀποτέλεσε τήν Ηὐξημένη Ἰδιωτική Ἐκλογή (Ecloga privata aucta), πού ὅπως ἀπόδειξαν τά πρόσφατα εὑρήματα τοῦ Σινᾶ[9], ὑπῆρξε συνθετική ἐργασία μέ ἰδιαίτερη χειρόγραφη παράδοση. Ἀλλά οἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ἐκλογαδίου δέν ἦταν οὔτε χρονικά οὔτε τοπικά περιορισμένες. Τίς συναντᾶμε πολλούς αἰῶνες ἀργότερα στά συλλεκτικά ἔργα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη καί τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ[10]. Πολύ μεγαλύτερη διάδοση γνώρισε βέβαια ἡ Appendix, ὅπως τό δείχνει ἡ ἐντυπωσιακά πλούσια χειρόγραφή της παράδοση.

Προσπάθησα στά περιορισμένα χρονικά ὅρια τῆς ἀνακοινώσεως νά δώσω τά γενικά χαρακτηριστικά τοῦ ποινικοῦ δικαίου μιᾶς ἐποχῆς, πού στήν ἱστορία τοῦ δικαίου χαρακτηρίζεται ὡς «οἱ σκοτεινοί αἰῶνες»[11]. Στό διάστημα αὐτό τό ἰουστινιάνειο δίκαιο ξανακέρδισε μέρος ἀπό τό ἔδαφος πού εἶχε χάσει μέ τήν κωδικοποίηση τῶν Ἰσαύρων. Κι αὐτό ἦταν μόνο τό προανάκρουσμα τῆς ἀναγεννήσεώς του ἐπί τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν — Σπύρος Τρωιάνος

9. Γιά τό νομικό χειρόγραφο πού πρόσφατα βρέθηκε στή μονή τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης βλ. *D. Simon-Sp. Troianos*, EPA Sinaitica, Fontes Minores III (πιό πάνω σημ. 3) σ. 168-177.

10. Βλ. π.χ. τή διάταξη 17.28 γιά τή φθορά τῆς μνηστῆς πρίν ἀπό τήν ἥβη στό «Σύνταγμα κατά στοιχεῖον» Μ 13 *(Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, τ. 6, Ἀθήνησι 1859, σ. 374) καί στό κεφ. σοη΄ τοῦ νομοκάνονα τοῦ Μ. Μαλαξοῦ στή λόγια μορφή του.

11. *P. Pieler*, ὅ. π. σ. 429 ἑπ.

*ON THE QUESTION OF THE EVOLUTION OF THE BYZANTINE CHURCH INTO A National Greek Church**

by

PETER CHARANIS

A Dedication

This Study is dedicated to the following Junior Fellows of Dumbarton Oaks, 1978-79, who made my stay there that year most pleasant.

David Castriota / Flora Clancy / Elaine De Benedictis / Timothy Duket / Anna Gonosova / George Gorse / Frances Kianka / Betsy Rosasco / Janet Timbie

ON THE QUESTION OF THE EVOLUTION OF THE BYZANTINE CHURCH INTO A National Greek Church

Christianity was, of course, a product of the Graeco-Roman world. In its growth and by the end of the political unity of the Roman world in the fifth century, it had spread into regions beyond the Graeco-Roman tradition, into Persia, to some extent into Arabia, and also into Ethiopia, but in none of these regions did it evolve into a force of consequence, affecting in any profound way its activities in the Graeco-Roman world. In time it disappeared or remained peripheral, as in the case of Ethiopia, with no general significance. And when the western Roman provinces ceased indeed to be Roman and new peoples established themselves throughout Europe, including those regions of it which had never been under Roman control, it was the Christianity which had evolved in the Graeco-Roman world that was disseminated, and came to prevail, among these peoples. A Graeco-Roman product, Christianity became a general European phenomenon, up to a point in the historical evolution of Europe, the principal underlying element of its culture.

Christianity had its origins, of course, in Judaism, but it soon abandoned the narrowness of its Judaistic basis and assumed a universal character. This development had taken place, of course, already during the apostolic age and sought to express itself in the formulation of one doctrine universally applicable. This last point is best illustrated perhaps by a statement of Irenaeus about the Christian church written sometime between 182 and 188 A.D.[1]

«As I have already observed», wrote Irenaeus, «the Church, having received this preaching and this faith, although scattered throughout the whole world, yet, as if occupying but one house, carefully preserves it. She also believes these points [of doctrine] just as if she had but one soul, and one and the same heart, and she proclaims them, and teaches them, and hands them down, with perfect harmony, as if she possessed only one mouth. For, although the languages of the world are dissimilar, yet the import of the tradition is one

1. Irenaeus, *Against Heresies,* tr. by the Rev. Alexander Roberts, in the *Ante—Nicene Fathers,* American Reprint of the Edinburgh Edition, 1 (Grand Rapids, Michigan, 1973 (Reprint), 331 (I, χ, 2 of the original).

and the same. For the Churches which have been planted in Germany do not believe or have done anything different, nor do those in Spain, nor those in Gaul, nor those in the East, nor those in Egypt, nor those in Libya, nor those which have been established in the central regions of the world. But as the sun, that creature of God, is one and the same throughout the whole world, so also the preaching of the truth shineth everywhere and enlightens all men that are willing to come to a knowledge of the truth. Nor will any one of the rulers in the Churches, however highly gifted he may be in point of eloquence, teach doctrines different from these (for no one is greater than the Master); nor, on the other hand, will he who is deficient in power of expression inflict injury on the tradition. For the faith being ever one and the same, neither does one who is able at great length to discourse regarding it, make any additions to it, nor does one, who can say but little, diminish it».

The Universalism of the Church evolved no doubt out of the universalism of the Roman Empire and was in fact a function of it. But the universalism of the Roman world was in a sense superficial. The Romans had indeed built a political structure which included all the known Mediterranean world, the neighboring interior regions of Europe, parts of Great Britain and the upper regions of the Euphrates in the Middle East. They opened the way to the spread of general ideas, consolidated the general use of Greek in the eastern provinces and made possible the prevalence of Latin in the West, but the different cultural patterns which had already evolved in the different regions of the Roman world had not been eliminated. There is no question here, of course, of looking at the Roman Empire as a whole. The review is restricted to its eastern provinces because it is there that the development which is the subject of this paper took place.

The dominant cultural feature of the eastern regions of the Roman empire was the general prevalence of Greek and all that that prevalence implied. This prevalence, however, did not eliminate the various languages spoken by the native populations of these regions. In Egypt most people no doubt spoke Coptic[2] and in the Semitic provinces –Palestine, Syria, the Euphrates regions– they spoke Syriac[3]. In Asia Minor the various native languages continued to exist into at least the seventh century[4] and in North Africa where Latin not

2. On Coptic and the beginnings of Coptic literature see the general account of Walter C. Till, «Coptic and Its Value», *Bulletin of the John Rylands Library*, 40 (1957-58), 229-258. For a brief popular general account on the Copts see: W.H. Worrell, *A Short Account of the Copts* (Ann Arbor, 1945).

3. On Syriac literature the work of William Wright remains standard: *A Short History of Syriac Literature* (London, 1894). See also, Rubens Duval, *Litterature syriaque* (Paris, 1900); Jean B. Chabot, *Litterature syriaque* (Paris, 1934); A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur...* (Bonn, 1922).

4. Peter Charanis, «Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century», *Dumbarton Oaks Papers*, 13 (1959), 25f.; Karl Holl, «Das Fortleben der Volkssprachen in Kleinasien in nachchristlicher Zeit», *Hermes:* 43 (1908), 243 ff.

Greek had become the general speech the native peasantry continued to speak Berber[5]. This was no doubt also true of Libya. The persistence of these languages had cultural implications. It meant that the universalism of the Roman world did not touch profoundly the peoples who spoke them and that these peoples continued to practice their ways of life. In time these peoples became Christians, but in the practice of their new religion they deviated from its universalism, being influenced in this by their own native ways. Donatism, which began early in the fourth century, in its theological essentials did not differ from Orthodox Christianity, but its continued persistence until the conquest of North Africa by the Arabs in the sevnth century may be best explained by the fact that its adherents were the Berber peasants of the interior who had been very little influenced by the Latinity which had evolved in the country[6]. The various Christian heresies which arose early in Asia Minor were primarily local in character and derived their inspiration from local tradition[7], but in one instance the persistence of a local language saved the people who spoke it from a certain heresy. The people were the Cappadocians and they were saved from this heresy because, according to Basil, «the grammatical structure of their native tongue did not permit the distinction between «with» and «and»[8].

The great heresies of the fourth and fifth centuries relate directly to problems inherent in the nature of Christianity. In their origins, therefore, they cannot be associated with any particular ethnic or cultural group. In the course of the controversies which accompanied them, however, they identified themselves with certain groups and came to constitute essential elements in the culture of those groups. By the early years of the fourth century Arianism had ceased to be of any significance in the Roman empire itself, but in the meantime it had spread among the Germans and became an element of their culture until they were eliminated as vital political units in the Mediterranean world in the course of the sixth century. The Nestorians organized their own way of life in Persia and served often to promote the interests of the Persian kings against those of the Roman empire[9]. The view expressed long ago that in its origins Monophysitism was the product of sharp national and local cultural feelings which had come to develop in Syria and Egypt[10] has been recently

5. For reference see note which follows.

6. This is the general thesis underlying the work of W.H.C. Frend, *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa* (Oxford, 1952).

7. Charanis, *op. cit.*, 26-27; W.M. Calder, «The Epigraphy of the Anatolian Heresies», *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay* (Manchester, 1923), 59-91.

8. Saint Basil, *De spiritu sancto*, Migne, *P G.*, 32.208.

9. For an account of the Nestorians in Persia: Jérome Labourt, *Le Christianisme dans l' Empire Perse sous la dynastie sassanide (224-632)* (Paris, 1904). This old book has remained standard.

10. Ernest L. Woodward, *Christianity and Nationalism in the Later Roman Empire* (London, 1916).

questioned[11]. There can be no question, however, that in its evolution the controversy around Monophysitism led eventually in the course of the second half of the sixth century to the formation of the Jacobite Churches in Syria and Egypt[12]. There already existed churches outside the borders of the Roman empire, in Ethiopia, in Armenia, in Georgia, but this is the first instance of the organization of significant separate churches made up of the natives of entire provinces long integrated into the empire. The period of evolution whereby the one church of the Roman world will be turned into a series of national churches has begun. The Monophysitic controversy also led to the first official schism between the Church of Constantinople and that of Rome and although that schism was eventually healed[13], it may be said to mark the beginning of the alienation of the one section of Christendom from the other and the development of divergent practices, liturgical in particular, which will end eventually in the permanent separation of the two Churches.

On the evolution of the Later Roman Empire two periods of change may be said to have been decisive: (1) the changes which took place in the course of the third century and their consolidation by Diocletian and Constantine towards the end of the third and the beginning of the fourth century;[14] and (2) the changes which took place in the course of the seventh century. The later changes had the effect of transforming the Roman empire, without, however, bringing about any break in its continuity, into what modern historians will

11. A.H.M. Jones, «Were Ancient Heresies National or Social Movements in Diguise?», *Journal of Theological Studies,* H.S. 10 (1959), 280-298. For a continuous account on Monophysitism covering the various problems to which it gave rise and extending in time from before 451 into the seventh century when Monophysitism as a political problem, because of the loss of the Monophysitic provinces, ceased to exist, see now, W.H.C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries.* (Cambridge, 1972). Frend agrees with Jones that Monophysitism was not the product of any national feeling that might have come to exist in Egypt and Syria. But cf. Peter Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518.* 2nd Edition (Thessaloniki, 1974), 27-28.

12. On the rise of the Jacobite churches in Syria and Egypt, the role of Jacob Baradaeus in that development, and the struggle between the Monophysites and the Chalcaedonians throughout the sixth century for the control of the patriarchate of Alexandria the book by Jean Maspero still remains fundamental: *Histoire des patriarches d' Alexandrie depuis la mort de l' empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des églises jacobites* (518-616) (Paris, 1923).

13. On the schism between Rome and Constantinople over Monophysitism see the book by Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire...* (for complete reference see above, note 11). Cf. Eduard Schwarts, *Das acacianische Schisma. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften: Philosophischehistorische Abteilung,* new series, 10 (Munich, 1934).

14. For a brief statement on the changes of the third century: P. Charanis, «Observations on the Transformation of the Roman World in the Third Century and the Question of the Fall of the Empire», in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung (Joseph Vogt Gewidmet),* ed. H. Temporini, vol. II: Principat, Pt. 2 (Berlin, 1975), 551-59.

call the Byzantine empire. These changes included the loss of important provinces –Egypt, Syria, the Armenian and the Euphrates regions of the empire[15]. These regions were inhabited by peoples long integrated into the Roman empire but, with few exceptions, had not yet abandoned their own ways, including their native speech, to become thoroughly identified with the Graeco-Roman tradition[16]. At the other end of the empire, in the Balkan peninsula, as the result of the invasion and the settlement of the Slavs, the effective control of the empire came to be restricted to the coastal regions of the Aegean and the Adriatic and Latin, which had become the general speech of the interior of the peninsula was pushed in the background to reappear in the sources some three centuries later as the speech of the Vlachs[17].

It has often been said that the events of the seventh century so altered the Roman empire that it became Greek in character. This may be true, provided it is not assumed that the society had resulted from these changes had become completely homogenous and entirely Greek in speech. This was not, of course, the case, for new peoples, notably the Slavs, had come into the picture, and old ones, including some Armenians, continued to live within its borders and to speak their native tongues[18]. Indeed, it was not until the end of the ninth century that in Byzantine Asia Minor, with few exceptions along its very eastern borders, Greek came to be the speech of virtually everybody[19]. By then Byzantium had also consolidated its position along the coastal regions of the Aegeans, and the Slavs within its effective borders in those parts had started on the road to complete Hellenization[20]. The empire by this time had become or was on the verge of becoming an empire of Greeks, *i.e.,* of Christians whose speech was Greek.

The events of the seventh century affected also, and to a profound degree, the ecclesiastical and religious situation of the empire. Already by the middle of the fifth century, thanks to the twenty-eighth canon of the Council of Chalcedon, the official jurisdiction of the patriarchate of Constantinople

15. In addition to the loss of territory the events of the seventh century brought about, of course, other changes. On these changes P. Charanis, «Some Remarks on the Changes in Byzantium in the Seventh Century» *Recueil des travaux de l' Institut d' Etudes Byzantines, VIII,* 1 (=Mélanges G. Ostrogorsky, I) (Belgrade, 1963), 71-76.

16. For references see above notes, 2, 3, 4, 5.

17. On the Vlachs: Eugen Stanescu, «La population Vlaque de l' empire byzantin aux XIe-XIIIe siècles. Structure et mouvement», *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines. Rapports et Co-Rapports.* I. *Histoire* (Athens, 1976), 1-20.

18. On this, Charanis, «Ethnic Changes in the Byzantine Empire» (for complete reference, note 4 above), 25-44.

19. On the eastern borders of Greek in Asia Minor see Charanis, «The Linguistic Frontier in Asia Minor Towards the End of the Ninth Century» *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines* (Bucarest, 1975), II, 315-319.

20. In general, Charanis, «The Slavs, Byzantium, and the Historical Significance of the First Bulgarian Kingdom», *Balkan Studies* 17, 1 (1976), 10 ff.

extended over Thrace, Asia, the Pontus, and the Patriarch was at the same time authorized to consecrate the bishops of the provinces of the empire then occupied by the barbarians[21]. Developments in the patriarchate of Antioch[22], the rise of the Jacobite Church in Syria towards the end of the sixth century in particular, and the conquest of Antioch intself by the Arabs, lead inevidably to the inclusion of all the regions of the Asiatic territories of the empire in the jurisdiction of the patriarchate of Constantinople. And when towards the end of the sixth century the patriarch of Constantinople, John the Faster, assumed officially the title of «oecumenical» patriarch[23], his act was no empty gesture, for at that time the various regions under the effective jurisdiction of his patriarchate were more extensive than those of any other bishop, including the bishop of Rome, in all Christendom. In the empire itself only those regions of ancient Illyricum in the Balkan peninsula still in the hands of the empire, escaped his jurisdiction, but these too, together with what the empire still possessed in southern Italy and Sicily were turned over to him by Emperor Leo III not long after the official launching of iconoclasm in 730. The Byzantines never officially abandoned the theory of the pentarchy, the idea that the ultimate authority of the Church resides jointly in the five ancient patriarchates, but in actual fact the ecclesiastical authority which counted with them was that of the patriarch of Constantinople and his synod. Their effective territorial jurisdiction varied, of course, with the effective territorial jurisdiction of the empire itself. Their church was a national church, but not a Greek national church. The Church of the empire was, of course, from the very beginning, subordinate to the State, and as a consequence it was a state church, a feature which will characterize the various churches which in time will spring from it. They will all be national churches, provided, of course, the ruling element of each nation involved belonged to the church.

The extension and the consolidation of the effective territorial jurisdiction of the patriarchate of Constantinople did not, of course, bring about immediately religious homogeneity throughout the empire. The territorial losses which had resulted from the Arab advances in the seventh century did, indeed, eliminate the Monophysites as an element of the population of the empire and as a consequence brought to an and the Monophysitic controversy which had troubled the empire for so long. But the empire continued to be troubled by a number of other heresies.

21. Agapios of Demitzana, Συλλογή πάντων τῶν ἱερῶν καί θείων κανόνων... (Venice, 1787), 97 f.

22. On the patriarchate of Antioch from about the beginning of the fourth century to the conquest of Antioch by the Arabs: Robert Devresse, *Le Patriarchat d' Antioch depuis la paix de l' église jusqu'à la conquête Arabe* (Paris, 1945).

23. V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*. Vol. 1: *Les Actes des patriarches*, Fasc I (Kadiköy-Instanbul, 1932), p. 105, n. 264.

It has already been observed that early Byzantine Asia Minor was as much a mosaic of sects as of nationalities though, of course, sects and nationalities were not necessarily synonymous. Some of these sects in time disappeared, but some continued to exist for a long time. The Novatians, Montanists, and Tetradites are mentioned in canon 95 of the Council in Trullo (692)[24]. The same canon refers to «many heresies whose origin was Galatia». The Montanists are said to have existed until the reign of Leo III, when they choce to destroy themselves rather than submit to the baptism which Leo III had ordered them to udergo[25]. The Tetradites continued to exist much longer. They are mentioned by Theophanes[26], who says that they were tolerated by the emperor Nicephorus I, and again by Photios in one of his homilies where de speaks of their conversion to Orthodoxy[27]. The Encratites and the Apotactites, though mentioned in canon 95 of the Council in Trullo, most probably had ceased to be active sometime before then. The Novatians apparently merged with the Montanists and disappeared with them early in the eighth century[28].

In the meantime, however, two new heresies made their appearance: the Athinganoi and the Paulicians. The Athinganoi, by virtue of their beliefs, constituted a strange sect, mentioned for the first time in the compilation of the presbyter Timothy at the beginning of the seventh century and again by the Patriarch Germanus in the first half of the eighth century[29]. By the beginning of the ninth century, the Athinganoi, originally located in Phrygia, increased to such a degree, probably by merging with other sects, that they spread into Lycaonia[30]. Michael II was said to have inherited from his parents the beliefs of the Athinganoi, and Nicephorus I was accused of being friendly to both them and the Paulicians[31]. During the reign of Michael I the imperial authorities were persuaded to take action against the Athinganoi; they were either exterminated or driven out of their homes, and some were settled on the island of Aegina where the natives referred to them as aliens, a term which in this

24. Mansi, XI, 984.

25. Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor (Leipzig, 1883) I, 401. For other texts, J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire* (Athens, 1939) 91-92.

26. Theophanes, *op. cit.*, 496.

27. Homily XVII (=C. Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, DOS, III, Cambridge, Mass., 1958, p. 185 and note 3).

28. On these heresies, see further J. Gouillard «L' hérésie dans l' empire byzantin des origines au XIIe siècle» *Travaux et Mémoires*, I (1965), 299-312. Cf. Charanis, «Ethnic Changes», 26-27; S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley-Los Angeles, 1971), 55-60.

29. Timothy, Presbyter of Constantinople, *De Receptione Haereticorum*, Migne, *Patrologiae... Graeca*, 86, col. 33; Germanus, Patriarch of Constantinople, *De Haeresibus et Synodes*, PG, 98, col. 85.

30. Theophanes, *op. cit.*, I, 495; Genesius, *Historia*, Bonn ed. (1834), 32; Theophanes Continuatus, 42.

31. Theophanes, *op. cit.*, I, 488; Theophanes Continuatus, 42.

instance can only mean that they were not indigenous to Aegina[32]. The Athinganoi do not, thereafter, disappear entirely from the records, but as an active heresy they ceased to be of any significance[33].

The Paulicians constituted a sect which was brought to Byzantine Asia Minor from Armenia. There are points in the history of the sect and its beliefs which are by no means clear; scholars differ widely about these points and also about the nature of the sources[34]. But on the salient points of interest to this discussion, there is general agreement both in the sources and among those who have studied them. The first Paulicians came to the Armenian regions of the Armeniakon theme, settling around Koloneia sometime during the second half of the seventh century. There they spread their faith, winning many converts. During the second half of the eighth century, one of their leaders moved to Antioch in Pisidia, where he possibly made converts to Paulicianism, but on this point the sources give no information. The Paulicians suffered persecutions under Constantine IV and Justinian II, and quite possibly also under Philippicus (711-13), but for the rest of the eighth century they were apparently tolerated. The sect spread throughout the districts of Koloneia and Neo-Caesarea, but under Michael I and perhaps also Leo V they were subjected to the same persecution which was directed against the Athinganoi: many were killed, but many more fled to the Arabs who permitted them to establish their own stronghold. The final flow was struck in 843 under Theodora, regent for Michael III. It is said that 100,000 died on that occasion, and their properties were confiscated; those who survived sought asylum among the Arabs, joining their coreligionists who had previously found refuge there. Thereafter, the struggle against the Paulicians became purely military, since by then they had become a foreign power. When in 872 Tephrike, their most powerful stronghold, was captured and destroyed by the Byzantines, their role in the life of Byzantine Asia Minor came to an end. «With the destruction of Tephrike», writes Nina Carsoian, «the history of the Paulicians within the imperial provinces of the East comes to an end, and the subsequent history of the sect must be sought in the Balkans or beyond the Euphrates in its homeland of Armenia»[35]. The appearance of the sect in the Balkan peninsula must be explained, of course, by the Byzantine policy of the transfer of peoples from one region of the empire to another[36]. The particular transfers involved in this development were those affected by the emperors of the eighth and ninth centuries who removed numerous Armenians, many of whom were no doubt Paulicians, from the eastern regions of the empire and settled them in Thrace, whence they spread throughout the Balkan peninsula, its Bulgarian regions in particular, and reappeared later as the Bogomiles[37], whose essentially Paulician doctrine had been modified somewhat by certain beliefs, their attitude towards marriage, for instance, drawn from Massalianism, another heretical sect then rampant in Bulgaria and to a limited extent also in Asia Minor[38].

Bogomiles and Paulicians, the latter reinforced by new arrivals, transferred from the eastern regions of the empire and settled in the regions of Philippopolis in Thrace by the emperor John Tzimiskes towards the end of the third quarter of the tenth century[39], will in time, following the annexation of the Bulgarian regions of the empire early in the eleventh century, cause some problems. In the meantime, with the virtual end of Paulicianism in the empire itself soon after the suppression of Iconoclasm early in the fifth decade of the ninth century and the virtual disappearance of every other heresy Orthodoxy came to reign supreme throughout the empire. When, therefore, at the end of 858 Photios became patriarch of Constantinople two features characterized the inhabitants of the regions under the jurisdiction of his Church: they were Orthodox and they were Greek speakers. Photios himself as a result of the controversy with Rome has often been regarded as the man who established, defended and preserved the independence of the Greek Church. As a biographer of Photios in the nineteenth century put it, «nine popes, five councils have successively exhausted all the sources of their authority in order to check his [Photios] ambition and subdue his pride; and, despite their united efforts, they were neither able to make him yield nor prevent him from separating two great Churches by a fatal schism which still endures and which has been the source of great calamaties»[40]. And a modern scholar has written: «For the Orthodox, Photius is one of the greatest Eastern Fathers, the last

32. *The Life of Saint Athanasia of Aegina, Acta SS, August*, III (1867), 170E. On the Athinganoi, see J. Starr, «An Eastern Christian Sect: The Athinganoi», *Harvard Theological Review*, 29, 2(1936), 93-106; Gouillard, *op. cit.*, 304-7; 309-12.

33. Gouillard, *op. cit.*, 315-316.

34. For edition of the Greek texts on the Paulicians and a translation of them in French by Ch. Astrue, W. Conus-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachrysanthou, and J. Paremelle, in *Travaux et Mémoires*, 4(1970), 3-227. Nina G. Garsoian has analyzed the Armenian texts and reconstructed the history of the Paulicians in Armenia and Byzantine Asia Minor: *The Paulician Heresy: A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire* (The Hague-Paris, 1967). P. Lemerle has also reconstructed the history of the Paulicians in Byzantine Asia Minor. Lemerle gives also a summary of the literature on the subject: «Histoire des Pauliciens d' Asie Mineure d' après les sources grecques», *Travaux et Mémoires*, 5(1973), 1-144.

35. Garsoian, *op. cit.*, 130.

36. On this policy and the transfers effected by emperors of the eighth and ninth century see P. Charanis, «The transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire», *Comparative Studies in Society and History*, III, 2 (1961), 140-154.

37. The literature on the Paulicians and Bogomites in the Balkan peninsula is rather extensive. Here I cite only the work of Dimitri Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo—Menichaism* (Cambridge, 1948), Pp. XIV + 317. According to Obolensky (p. 82) by the third quarter of the ninth century «the Paulician heresy was a strong and dangerous force in Bulgaria».

38. Cf. Gouillard, *op. cit.*, 322.

39. Charanis, «The Transfer of Population...» (see above note 36), 146.

40. Abbé Jager, *Histoire de Photius, patriarche de Constantinople* (Paris, 1845), v.

great doctor of the Greek Church, a saint officially canonised by all Eastern churches, the valiant defender of the freedom and autonomy of his church against all encroachment from the Papacy, a great teacher, and a great Prince of the Church»[41]. Contemporary scholarship has shown, however, that there is no basis in fact for the view that what Photios did indeed try to do was to establish the independence of the Greek Church[42]. Whatever the reason for the schism with Rome during his first patriarchate, Photios passed his second patriarchate in communion with Rome. Photios did not doubt the concept of the one church universal; he believed, however, in the pentarchy as the final authority of that Church, but at the same time he did not seriously question the privilege of honor enjoyed by the See of Rome, going even as far as to concede to it its claim that it was the final court of appeals. Throughout the ninth century, including, of course, the two patriarchates of Photios, there was a tendency on the part of the Church of Constantinople to act, particularly in matters of discipline, independently of any other Church, but this within the general concept of the one Church Universal, and not as an independent national church. One cannot yet speak as of this period of a national Greek Church.

The period between the end of the ninth century and the middle of the eleventh century marks a brilliant stage in the history of the Byzantine Church. It witnessed some of its greatest triumphs as, for instance, the conversion of the Russians to Christianity, and it ceased to be interested in Rome. In actual fact the two churches had not been in communion with each other since before about 1024[43]. In the meantime, however, as a result of the territorial expansion of the empire, its internal position became more complicated. The inhabitants of the empire, its internal position became more complicated. The inhabitants of the regions under its jurisdiction were now not all Greek speakers. In the Balkan peninsula the Slavophones predominated, and in Asia Minor the movement of the Armenians westward affected seriously the ethnic complexion of that peninsula. Heresy was again rampant - Bogomilianism, Paulicianism and Massalianism in the Balkan peninsula, Massalianism in Asia Minor and Monophysitism in the new eastern provinces of the empire.

41. Francis Dvornik, Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies (London, Variorum Reprints, 1974), Study III, p. 19 (=«The Patriarch Photius: Father of Schism - or Patron of Reunion», *Report of the Proceedings at the Church Unity Octave. Blackfriars, Oxford, January 18th-25th, 1942.* Oxford 1942).

42. Consult in particular the work of Francis Dvornik, especially, *The Photian Schism: History and Legend* (Cambridge University Press, 1948); also by the same author, «The Patriarch Photius in the Light of Recent Research» *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten—Kongress. München, 1958,* III/2 (Munich, 1958) (=*Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies,* Study VI).

43. Cf. Charanis, «The Byzantine Empire in the Eleventh Century» in *A History of the Crusades,* vol. I. The First Hundred Years, editors: K.M. Setton and M.W. Baldwin (Madison, Wisc., 1969) (=Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire. Collected Studies,* London, 1973, Study XVI), 207 f.

The revived religious diversity in the empire created new problems for its Church. One of these problems was its relations with Rome. The quarrel with Rome in 1054 was actually provoked by the arrogance of Cardinal Humbert, sent to Constantinople by the Pope to restablisch communion with that see[44], but the efforts of patriarch Cerularius to tone down the diversity which had come to characterize his church, its liturgical practices in particular, was an initial factor in the affair[45]. That quarrel had virtually passed unnoticed[46], but in the long run it proved one of the most persistent sources of trouble for the Byzantine Church and threatened the very existence of the empire itself. For the quarrel with Rome was used as a pretext by the war lords of western Europe to carve out principalities for themselves at the expense of the Byzantine Empire and in this they were encouraged by the papacy. Whatever the original aim of the crusading movement may have been, it was not long before it began to be directed against the Byzantines on the ground that they were an heretical people[47]. And it was this aggressive and hostile activity of western Europe against the Byzantines, together with the arrogance of the Italian merchants who became more and more dominant in the Near East which turned the quarrel of 1054 into a permanent schism. Under the circumstances the reaction of the Byzantines towards the Latins became more and more hostile. Their attitude was very well expressed by the contemporary Greek historian of the Fourth Crusade, Nicetas Choniates: «Thus», he writes, «between us and them [the Latins] a bottomless gulf of enmity has established itself; we cannot unite our souls and we entirely disagree with each other, although we keep up our external relations and often live in the same house»[48]. When, beginning with the fourteenth century the Byzantine empire came to be threatened by the expansion of the Ottoman Turks, and the Byzantines repeatedly appealed to the western Christians for help they were told that they

44. Martin Jugie, *Le schisme byzantin. Aperçu historique et doctrinal* (Paris, 1941), 187 ff. On page 218 Jugie writes: Humbert and his associates «were under illusions concerning the sentiments of the Byzantines on the whole towards the Latins. They had wished to separate the cause of the patriarch and his clergy from that of the emperor and the people, to treat Cerularius like a black sheep of St. Peter's flock, to act in Constantinople as they would have acted in a city of the west. Ant they did not notice that in Constantinople they cut the figures of arrogant strangers with insupportable airs. It was enough for their sentence the sencence of excommunication which they directed against Cerularius to be known to provoke a popular tumult».

45. For a brief biographical sketch of Cerularius : J.B. Bury, «The Patriarch Michael Kerularios», in *Selected Essays of J. B. Bury,* ed. by H. Temperly (Cambridge, 1930), 210ff.

46. Cf. Charanis, «The Byzantine Empire in the Eleventh Century» (see above, note 43), 216p.

47. Cf. Charanis, «Aims of the Medieval Crusades and How They were Viewed by Byzantium», *Church History,* 21(1952), 123-134 (=Study XV of Charanis, *Social, Economic and Political Life of Byzantium:* see above, note 43).

48. Nicetas Choniates, *Historia,* ed. by A. Van Dieten (Berlin, 1975), 301.

had first to subordinate their Church to the papacy before any help could be given. And in actual fact the Byzantine Church was twice officially subordinated to the papacy, once during the reign of Michael VIII Palaeologus when the danger to the empire came from the Normans of Sicily and again in the fifteenth century at the Council of Florence when the empire was about to be destroyed by the Ottomans. But in both instances, because of the popular outcry against it, the subordination hardly materialized.

In the meantime certain developments reduced, eventually to the vanishing point, the territorial extent under the effective jurisdiction of the Byzantine Church. First of all the imperial restoration affected by the Comneni did not include all the territories, certainly not in Asia Minor, which had been lost to the empire as the result of the disaster of the early part of the fourth quarter of the eleventh century. Then towards the end of the twelfth century the Bulgarian regions detached themselves from the empire to form the new Bulgarian kingdom and this included the revival of the independence of the Bulgarian Church. The empire organized by the Lascarids out of the ruins produced by the Fourth Crusade never came to include all the regions of the empire which the Crusades had destroyed, something which was also true of the jurisdictional circumscription of the reorganized patriarchate, whose seat was now at Nicaea. This circumscription did not even include all the Greek speaking lands, for Epirus was under a different jurisdiction, while other regions among these lands were still under the control of the Latins. The restoration under the Palaeologi was also partial, but such as it was, it was not long before its territorial position began to deteriorate. Already under Michael VIII Palaeologus it had begum to lose its hold on Asia Minor, and although for a time the empire was able to maintain its position, and even to expand somewhat, in the Balkan peninsula, the process of deterioration began there also. By the middle of the fourteenth century the actual territorial extent of the empire came to be restricted to Greek speaking lands, and not all the Greek speaking lands formerly in its possession. This was true also of its church which had suffered a serious blow in 1346 when Stephen Dušan created the independent Serbian patriarchate.

One viewing the situation of the Byzantine church as of the middle of the fourteenth century and perhaps somewhat earlier in perspective could very well say that by then it had evolved into the national Greek Church. But this is not what the Byzantines themselves of the period actually thought. In a letter addressed to Basil I, Grand Prince of Moscow, in 1393 the Byzantine patriarch Anthony IV wrote:

«If we, on account of our common sins, have lost cities and lands, it does not follow from this that we have to suffer disdain from Christians... With sorrow I also learn of some words spoken by Your Nobility about my mightiest and Holy Autocrat and Emperor. It is said that you do not allow the Metropolitan to mention in the diptychs the Holy Name of the Emperor –a thing which has never been possible before– and you say: «We have the Church, vut we have no Emperor nor wish to know him». This is by no means good... If, with the will of God, the pagans have surrounded the possessions and the land of the Emperor, yet up to this day the Emperor has the same coronation from the Church according to the same ritual and with the same prayers; he is anointed with great consecrated oil and elected Emperor and Autocrat of the Romans, *i.e.,* of all Christians... If the Great Emperor, the Lord and Master of the Universe, invested with such power, has been reduced to such straits, what might not other local rulers and small princes endure?... Thus, it is by no means good, my Son, if you say that «We have the Church, not the Emperor». It is impossible to Christians to have the Church, but not to have the Emperor... As the Holy Apostle foreseeing the future [says] that Christians shall have only one Emperor... If some other Christians assume to themselves the name of Emperor, all these things are abnormal, illegal, and more pertaining to tyranny and vilence»[49].

Obviously the Byzantines even at this late date did not think of their Church as a Greek National Church. It was, of course Greek in that everything that had been associated with it, its theology, its liturgy, its hymnography, the records of its councils, its disciplinary codes, had been expressed in Greek and its constituents, at least at this late period, were all or virtually all Greek speakers. The Byzantines, however, continued to think of it in terms of the old concept of the one Church Universal and their mode of thinking will survive the empire. There will indeed be no National Greek Church until the nineteenth century when it will be officially created following the formation of the modern Greek state. Its creation, when viewed from the vantage point of the greek world as a whole and Orthodoxy in general of the period, may have been a mistake. But as the patriarch Anthony IV had put it when he spoke of the inseparable existence of Church and Empire, the new Greek state had to have its official Church. The matter was determined by the tradition in which the Greek nation had been nurtured for centuries and that tradition, despite the then recent revival of aspects of ancient Hellenism, was Byzantine.

Dumbarton Oaks, Spring, 1979.

Peter Charanis

49. Fr. Miklosich and J. Müller, *Acta et diplomata graeca* medii aevii, II (Vienna, 1862), 189-192. I used the translation made by A. A. Vasiliev: «Was Old Russia a Vassal State of Byzantium?», *Speculum,* 7 (1932), 358 p.

Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Β΄ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΚΑΙ ΣΛΑΒΩΝ (688)

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ - ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

'Επιθυμῶ καί ἀπό τή θέση αὐτή νά ἐκφράσω τίς θερμές εὐχαριστίες μου στό συνάδελφο ἐπιμελητή τῆς ἕδρας τῆς Βυζαντινῆς 'Ιστορίας κ. Φαίδωνα Μαλιγκούδη γιά τήν πολύτιμη βοήθειά του στίς μεταφράσεις τῆς σλαβικῆς βιβλιογραφίας καί τίς εὔστοχες ὑποδείξεις του.

Δύο ζητήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ὄφειλε νά ἀντιμετωπίσει ὁ Ἰουστινιανός Β΄, ὅταν ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ πατέρα του Κωνσταντίνου Δ΄ τό 685 τόν ἔφερε δεκαεξάχρονο στόν αὐτοκρατορικό θρόνο: στήν Ἀνατολή, τή σύναψη νέας συνθήκης εἰρήνης μέ τούς Ἄραβες, πού οἱ διαπραγματεύσεις της εἶχαν ἀρχίσει ἤδη πρίν ἀπό τό θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄, καί στή Βαλκανική τήν κατανίκηση τῶν Σλάβων τῆς Μακεδονίας καθώς καί τῶν Βουλγάρων τοῦ Δούναβη πού μόλις λίγα χρόνια πρίν εἶχαν ἐμφανιστεῖ σάν νέοι ἀντίπαλοι τῆς αὐτοκρατορίας στό βαλκανικό χῶρο[1].

Ἡ στρατιωτική ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καί Σλάβων πού ἀνέλαβε ὁ Ἰουστινιανός Β΄ στόν τρίτο χρόνο τῆς βασιλείας του (688) καί ἰδιαίτερα ἡ πορεία, πού ἀκολούθησε ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας τόσο κατά τή νικηφόρα πρός τά βαλκανικά σύνορα προέλασή του ὅσο καί κατά τήν ἄτυχη ἐπιστροφή του, δέν μᾶς παραδίδονται ἀπό τίς πηγές μέ τρόπο λεπτομερειακό. Ἡ ἔλλειψη ἀκριβῶς λεπτομερειῶν στήν ἀφήγηση τοῦ Θεοφάνη[2], πού εἶναι καί ἡ βασική πηγή τῶν πληροφοριῶν μας γιά τήν ἐκστρατεία αὐτή, καθώς καί ἡ πολλή συνοπτική ἔκθεση τῶν γεγονότων ἀπό τό Νικηφόρο[3] ὁδήγησαν τούς ἐρευνητές στό νά διατυπώσουν γιά τά γεγονότα καί τήν πορεία τῆς ἐκστρατείας τοῦ 688 ἀπόψεις ἤ εἰκασίες πολύ λίγο ἱκανοποιητικές. Μιά ἐπανεξέταση τῶν λιγοστῶν λοιπόν μαρτυριῶν τῶν πηγῶν μας θά μποροῦσε ἐπομένως νά συμβάλει στή διερεύνηση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἤ νά ὑποκινήσει ἔστω τό ἐνδιαφέρον τῆς σύγχρονης ἔρευνας γιά μιά ἐκ νέου ἀντιμετώπισή του[4].

Ὁ Ἰουστινιανός Β΄ ἤδη τό 687, στό δεύτερο δηλαδή χρόνο τῆς βασιλείας του, «παρέλυσε... τὴν μετὰ τῶν Βουλγάρων παγιωθεῖσαν εἰρήνην» καί «βουλόμενος τούς τε Βουλγάρους καὶ τὰς Σκλαυινίας αἰχμαλωτίσαι» ἄρχισε τίς ἑτοιμασίες ἐκστρατείας ἐναντίον τους καί πρός τό σκοπό αὐτό διέταξε νά

1. Βλ. *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους Β΄ (565-1081)², Θεσσαλονίκη 1981, σ. 96 κἑ.

2. *Θεοφάνης* 364.5 κἑ. (C. de Boor).

3. *Νικηφόρος* 36.16 κἑ. (*C. de Boor*).-Πρβ. καί *Λέοντα Γραμματικό* 163.1 κἑ. (CB). *-Γ. Κεδρηνό* Ι. 771.23 κἑ. (CB) - *Ἰω. Ζωναρᾶ* ΙΙΙ. 229.12 κἑ. (CB) -Πρβ. *Γ. Μοναχό* 729.19 κἑ. (*C. de Boor*) καί *Sigeberti Gemblacensis* Chronica a. 689, MGH. SS. VI, σ. 327 (G. H. Pertz).

4. Τό ζήτημα αὐτό ἀπό ἄλλη πλευρά βέβαια μέ ἔχει ἀπασχολήσει καί σέ ἄλλη ἐργασία μου. Βλ *Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου,* Τό ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ στά «Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου», Βυζαντιακά 1 (1981) 67-87.

διαπεραιωθοῦν στή Θράκη τά «καβαλλαρικά θέματα» τῆς Μ. Ἀσίας[5].

Εἶχαν περάσει μόλις ἑπτά χρόνια ἀπό τότε πού ὁ πατέρας του Κωνσταντίνος Δ΄ ὕστερα ἀπό τήν ἄκαρπη προσπάθειά του νά ἐξουδετερώσει τό «μυσαρὸν καὶ νεοφανὲς ἔθνος» τῶν Βουλγάρων εἶχε ὑποχρεωθεῖ νά συνάψει μιά ἐπαίσχυντη εἰρήνη (681). Ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας «ὁ πάντας ὑποτελεῖς ἑαυτῷ καταστησάμενος» ἀναγκάστηκε νά παρέχει «ἐτήσια πάκτα»,[6] νά ἀνεχθεῖ τήν ἐγκατάσταση τῶν Βουλγάρων σέ βυζαντινά ἐδάφη καί νά ἀναγνωρίσει τήν πολιτειακή τους ὑπόσταση[7].

Ἡ οἰκτρή ἀποτυχία τῆς στρατιωτικῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ 680 μέσα στά τενάγη τοῦ Δούναβη καί ἡ ταπεινωτική εἰρήνη τοῦ 681 πού ἦταν ἀναμνήσεις νωπές, ἡ ὑποχρέωση καταβολῆς φόρου καθώς καί τό γεγονός ἀκόμη ὅτι τά νομαδικά καί ἀνήσυχα βουλγαρικά φῦλα ἔχοντας ἀποκτήσει συνείδηση τῆς δυνάμεώς τους πιθανότατα θά πρόβαιναν σέ ληστρικές ἐπιδρομές, πρέπει νά ἦταν οἱ λόγοι πού ὤθησαν τό νεαρό αὐτοκράτορα στή διάλυση τῆς βυζαντινοβουλγαρικῆς εἰρήνης καί στήν ἀπόφαση τῆς ἐκστρατείας[8].

Καί ἡ στιγμή ἦταν πράγματι κατάλληλη. Ἡ ἀποφασιστική νίκη τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄ κατά τῶν Ἀράβων τό 678[9] καθώς καί οἱ ἐσωτερικές ἔριδες πού τάραζαν τό ἀραβικό κράτος[10] δημιουργοῦσαν συνθῆκες εὐνοϊκές γιά τό Βυζάντιο στήν Ἀνατολή. Τό 685 ἡ ἀνανέωση τῆς συνθήκης εἰρήνης μεταξύ Ἀβιμελέχ καί Ἰουστινιανοῦ ὑποχρέωσε τούς Ἄραβες νά αὐξήσουν τό ποσό τοῦ φόρου πού εἶχαν ὑποχρεωθεῖ νά καταβάλλουν στόν Κωνσταντίνο

---

5. *Θεοφ.* 364. 8-9.-*Νικηφ.* 36. 17-18. -Πρβ. καί *Λέοντα Γραμματικό* 163.1: «ἔλυσε δὲ καὶ τὴν τῶν Βουλγάρων εἰρήνην». -*Γ. Κεδρηνό* I. 771. 23: «Τῷ γ' ἔτει ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς κατὰ Σθλαβίνων καὶ Βουλγάρων». -*Ἰω. Ζωναρᾶ* III. 229. 12: «οὗτος ὁ βασιλεὺς ἔλυσε καὶ τὰς πρὸς τοὺς Βουλγάρους σπονδάς». -*Sigeberti Gemblacensis* Chronica a. 689 (σ. 327): «Justinianus pacem cum Bulgaribus pactam solvit...».

6. *Θεοφ.* 359.19 κἑ. -*Νικηφ.* 35. 24-25.

7. Ὁ δυτικός χρονογράφος *Sigebertus Gemblacensis,* Chronica (σ. 326), ὁ ὁποῖος ἐσφαλμένα τοποθετεῖ τό γεγονός στό 680, λέγει ὅτι ἀπό τότε ἡ Βουλγαρία εἰσέρχεται στήν ἱστορία: «Abhinc regnum Bulgarum adnotandum est...».

8. Κατά τόν *Ἰω. Ζωναρᾶ* III. 229. 12 κἑ: «ἔλυσε καὶ τὰς πρὸς τοὺς Βουλγάρους σπονδάς, μὴ ἀνεχόμενος δασμοὺς παρέχειν αὐτοῖς». Πρβ. *J. B. Bury,* A History of the Later Roman Empire II, London 1889 (ἀνατ. Amsterdam 1966) σ. 336: «...Justinian dissolved the peace which his father had made by refusing to pay the stipulated tribute». -*St. Runciman,* A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, σ. 30: «...Annoyed at paying a tribute to the barbarians, he soon broke the peace of 680, and in 689 invaded Bulgar territory...». -*P. Lemerle,* Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l' époque romaine jusqu' au VIIIe siècle, R.H. 211 (1954) 306: «Justinien II. rompit les accords conclus par Constantin IV avec les Bulgares -c'est-à-dire, je pense, refusa de verser les subsides convenus-». —*C. Head,* Justinian II of Byzantium, Madison, Wisconsin 1972, σ. 36: «Justinian had staunchly refused the Bulgars their annual subsidy». -Κατά μία ὑπόθεση τοῦ *Κ. Παπαρρηγόπουλου,* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθῆναι 1925 (α΄ ἔκδ.) 3.1, σ. 257 ὁ λόγος τῆς διαλύσεως τῆς εἰρήνης ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ Ἄραβες πιεζόμενοι ἀπό τούς Βυζαντινούς εἶχαν ὑποκινήσει πρός ἀντιπερισπασμό τούς Σλάβους καί τούς συμμάχους τους Βουλγάρους σέ ἐπιδρομές.

9. *Θεοφ.* 353. 25 κἑ.

10. *Θεοφ.* 360. 27 κἑ. καί 363. 21 κἑ.

Δ΄ καί ἀκόμη νά παραχωρήσουν στόν Ἰουστινιανό τό μισό τῶν φόρων τῆς Κύπρου, Ἀρμενίας καί Ἰβηρίας[11]. Τό 686 ὁ Ἰουστινιανός ἐπωφελούμενος τίς νέες ταραχές πού ξέσπασαν στό ἀραβικό κράτος κατανικᾶ μέ τό στρατηγό του Λεόντιο τόν ἀραβικό στρατό στήν Ἀρμενία καί εἰσπράττει νέο βαρύ φόρο ἀπό τή χώρα αὐτή καθώς καί ἀπό τήν Ἰβηρία, Ἀλβανία, Βουκανία καί Μηδία[12].

Ἡ εὐνοϊκή αὐτή γιά τούς Βυζαντινούς κατάσταση τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς ἐπέτρεψε στόν Ἰουστινιανό νά στραφεῖ ἀπερίσπαστος πρός τούς Βουλγάρους καί Σλάβους. Τό 688 λοιπόν ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στρατοῦ ἐξεστράτευσε κατά τῶν Βουλγάρων καί τῶν Σκλαυινιῶν[13].

Ποιά εἶναι ἀκριβῶς ἡ πορεία πού ἀκολούθησε ὁ βυζαντινός στρατός βαδίζοντας πρός τίς περιοχές τῶν Βουλγάρων καί Σλάβων δέν εἶναι γνωστό, ἐφόσον οἱ πηγές δέν ἐκφράζονται λεπτομερειακά[14]. Εἶναι φυσικό ὡστόσο ὅτι, ἐφόσον ὁ Ἰουστινιανός εἶχε διαλύσει τήν εἰρήνη μέ τούς Βουλγάρους, στράφηκε πρός τά βουλγαρικά σύνορα στά βόρεια τῆς Θράκης[15]. Τό γεγονός ἀκόμη ὅτι μετέφερε τά ἱππικά στρατεύματα στή Θράκη[16] μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἰουστινιανός ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του ξεκινώντας ἀπό τήν Ἀδριανούπολη, βασικό ὁρμητήριο τῶν ἐπιχειρήσεων στή Βαλκανική, κατευθύνθηκε πρός Β.[17] Στήν πορεία του πρός Β. ὁ Ἰουστινια-

---

11. *Ι. Καραγιαννόπουλος,* Ἱστορία Β΄ 96-97 μέ τίς σχετικές πηγές.

12. *Ι. Καραγιαννόπουλος,* Ἱστορία Β΄ 97 μέ τίς σχετικές πηγές.

13. *Θεοφ.* 364. 11 κἑ.: «Τούτῳ τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς κατὰ Σκλαυινίας καὶ Βουλγαρίας». -Γιά τό ζήτημα τῆς χρονολογίας αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας, πού κατά τή γνώμη μου δέν ἀποτελεῖ πρόβλημα γιατί ὅλα τά γεγονότα μποροῦν νά ἐνταχθοῦν μέσα στό 688, δηλαδή στόν τρίτο χρόνο τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, βλ. *Α. Στράτος,* Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰῶνα, τόμ. Στ΄, Ἀθῆναι 1977, σ. 21 κἑ.

14. Ὁ *Θεοφάνης* γράφει σχετικά 365.5 κἑ.: «παρέλυσε δὲ καὶ τὴν μετὰ τῶν Βουλγάρων παγιωθεῖσαν εἰρήνην διαταράξας τοὺς ὑπὸ τοῦ οἰκείου πατρὸς ἐνορδίνους γεγονότας τύπους, καὶ κελεύει περάσαι ἐπὶ τὴν Θρᾴκην τὰ καβαλλαρικὰ θέματα βουλόμενος τούς τε Βουλγάρους καὶ τὰς Σκλαυινίας αἰχμαλωτίσαι».

15. *Θεοφ.* 364. 11 κἑ.: «... ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς κατὰ Σκλαυινίας καὶ Βουλγαρίας. Καὶ τοὺς μὲν Βουλγάρους πρὸς τὸ παρὸν ὑπηντηκότας ὤθησεν,...».

16. *Θεοφ.* 364. 8: «... κελεύει περάσαι ἐπὶ τὴν Θρᾴκην τὰ καβαλλαρικὰ θέματα...».

17. *Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου,* Τό ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ 82 καί σημ. 54. -Ὁ *G. Ostrogorsky,* Geschichte des byzantinisches Staates, München 1963, σ. 108-9 χωρίς νά καθορίζει λεπτομερειακά τήν πορεία τῆς ἐκστρατείας γράφει: «Ἡ πορεία τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς διαφωτίζει στό ἔπακρο τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τότε στά Βαλκάνια. Γιά νά φθάσει δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στή Θεσσαλονίκη χρειάσθηκε νά συγκροτήσει ἕνα στρατό εἰδικά γιά τό σκοπό αὐτό καί νά διασχίσει μιά περιοχή πού κατεῖχαν οἱ Σλάβοι». Εἶναι φανερό ὅτι ἡ περιγραφή τοῦ *Ostrogorsky* δέν ἀποδίδει τό νόημα τῶν πηγῶν (Βλ. σημ. 14 καί 15) -Ὁ *Στ. Κυριακίδης,* στή βιβλιοκρισία τοῦ *A. A. Vasiliev,* An Edict of the Emperor Justinian II. September 688, Μακεδονικά 2 (1941-1952) 758 ἀναφερόμενος στήν πορεία τῆς ἐκστρατείας παρατηρεῖ μόνο ὅτι «ὁρμηθείς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἔρχεται εἰς κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος (τοῦ Ρουπελίου)...».

νός βρέθηκε ἀντιμέτωπος μέ τούς Βουλγάρους[18], τούς ὁποίους, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεοφάνης, «πρὸς τὸ παρὸν ὑπηντηκότας ὤθησεν»[19]. Ἔτσι ὁ Ἰουστινιανός στήν πρώτη σύγκρουσή του μέ τούς Βουλγάρους περιορίστηκε σέ ἁπλή «πρὸς τὸ παρὸν» ἀπώθηση χωρίς νά τραπεῖ σέ συστηματική καταδίωξη καί καταστροφή τους. Στή συνέχεια ὁ Θεοφάνης διηγεῖται: «μέχρι δὲ Θεσσαλονίκης ἐκδραμών, πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων τὰ μὲν πολέμῳ, τὰ δὲ προσρυέντα παραλαβὼν εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη»[20]. Η πληροφορία τοῦ Θεοφάνη φαίνεται νά περικλείει πολλά γεγονότα: πόλεμο καί ὑποταγή Σλάβων, παράδοση ἄλλων καί μεταφορά τους στό Ὀψίκιο διά τῆς Ἀβύδου. Ὅλα αὐτά δέν μποροῦσαν νά γίνουν συγχρόνως. Θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ἰουστινιανός, ἀφοῦ νίκησε καί ὑπέταξε τούς Σλάβους, ἀπό τή Θεσσαλονίκη πιά ὀργάνωσε τή μεταφορά τους στήν Ἀσία.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα κατά τή διάρκεια ποιᾶς πορείας συνέβησαν αὐτά. Ὁ Ἰουστινιανός, ὅπως εἴδαμε, ὕστερα ἀπό μιά πρώτη σύγκρουση ἐγκατέλειψε τήν ἐπιχείρηση κατά τῶν Βουλγάρων. Οἱ λόγοι πού ἔκαναν τόν Ἰουστινιανό νά περιοριστεῖ σέ ἀπώθηση μόνο τῶν Βουλγάρων καί νά μήν προχωρήσει σέ περαιτέρω καταδίωξη καί οριστική κατανίκηση δέν μᾶς εἶναι γνωστοί. Κατά τή γνώμη μου θά πρέπει νά ξεκίνησαν κατ' ἀρχήν ἀπό τήν πολεμική τακτική τῶν Βουλγάρων ἀλλά καί ἀπό τήν ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα ἐπί τόπου ἐκτίμηση τῆς καταστάσεως καί τῆς ἀμεσότητας τοῦ κινδύνου. Ἀπό τίς πρῶτες κιόλας πολεμικές συγκρούσεις ἐναντίον τῶν

18. Ἡ *Αl. Χριστοφιλοπούλου*, Βυζαντινή Ἱστορία Β΄1 (610-867), Ἀθῆναι 1981, σ. 364 ἡ ὁποία σχετικά μέ τήν πορεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ παρατηρεῖ ὅτι «πρέπει κατά τήν πορείαν πρός τήν Δύσιν νά ἐπέλεξε μίαν τῶν δύο νοτιωτέρων τοῦ Αἵμου ὁδικῶν ἀρτηριῶν ἀπό Ἀνατολῶν πρός Δυσμάς, ὅπου, ὡς φαίνεται, ἐνεφανίζοντο Βούλγαροι...» ἀποφεύγει νά διευκρινίσει ποιά νοτιότερη ὁδό ἐννοεῖ αὐτή τῆς Ἀδριανουπόλεως-Φιλιππουπόλεως-Σαρδικῆς ἤ τήν Ἐγνατία ὁδό; Ἐάν ἐννοεῖ τήν Ἐγνατία τότε μοιραῖα κατεβάζει τούς Βουλγάρους μέχρι τήν Καλλίπολη, γεγονός πού δέν βρίσκει κανένα στήριγμα στίς πηγές. Ἄν πάλι δέχεται ὅτι ὁ Ἰουστινιανός ἀκολούθησε τή βορειότερη ὁδό Ἀδριανουπόλεως-Φιλιππουπόλεως, ὅπου συνάντησε τούς Βουλγάρους τούς ὁποίους, ἀφοῦ ἀπώθησε, συνέχισε τό δρόμο του, τότε φαίνεται ὅτι δέχεται ὅ,τι δεχθήκαμε ἤδη ἐμεῖς. Βλ. *Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου,* Τό ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ 82.

19. *Θεοφ.* 364. 12-13.- *Γ. Κεδρηνός* I. 772.1. -Ἡ ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ στούς ἄλλους χρονογράφους καθώς καί οἱ ἀγαθές σχέσεις πού ἀνέπτυξε ὁ Ἰουστινιανός μέ τούς Βουλγάρους ἀργότερα ὁδηγοῦν τόν *Α. Στράτο,* Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰῶνα, τόμ. Στ΄ 25 στό συμπέρασμα ὅτι «ἐάν εἶναι ἀκριβές αὐτό πού ἀναφέρεται ὅτι συνήντησε τούς Βουλγάρους, τότε θά ἐπρόκειτο περί ἐπιδρομῆς Βουλγαροσλάβων καί ὄχι τοῦ στρατοῦ τοῦ Κράτους των». Ἐφόσον ὅμως ὁ Ἰουστινιανός εἶχε διαλύσει τήν εἰρήνη μέ τούς Βουλγάρους καί σκοπός τῆς ἐκστρατείας του ἦταν «τούς τε Βουλγάρους καὶ τὰς Σκλαυινίας αἰχμαλωτίσαι» εἶναι φυσικό νά πιστέψουμε ὅτι ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας βαδίζοντας πρός τίς περιοχές τους συναντήθηκε καί συγκρούσθηκε καθ' ὁδόν μέ τμήματα τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐπίσημου βουλγαρικοῦ κράτους, πού πιθανόν ἐνεργώντας ληστρικές ἐπιδρομές ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ κράτους τους νά βρίσκονταν στίς βόρειες περιοχές τῆς Θράκης κάτω ἀπό τόν Αἷμο.

20. *Θεοφ.* 364. 13-15. -*Νικηφ.* 36. 18-22.

Βουλγάρων ἐπί Κωνσταντίνου Δ΄ τό 680[21] εἶχε γίνει φανερό ὅτι οἱ Βούλγαροι ἀπέφευγαν τίς ἀνοιχτές μάχες καί τίς κατά μέτωπον συγκρούσεις μέ τόν τακτικό βυζαντινό στρατό[22]. Περιορίζονταν στήν τακτική τοῦ ἀνταρτοπολέμου ὑποχωρώντας ἐγκαίρως στά κρυσφήγετά τους καί καιροφυλακτώντας τήν κατάλληλη στιγμή γιά νά ἐπιτεθοῦν αἰφνιδιαστικά. Πικρή πείρα αὐτῆς τῆς τακτικῆς εἶχαν δοκιμάσει τά στρατεύματα τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄, ὅταν ἀναγκασμένα νά τούς καταδιώκουν μέσα στά ἕλη τοῦ δέλτα τοῦ Δούναβη, ἔχασαν τή συνοχή τους γιά νά καταλήξουν ἀργότερα σέ ἄτακτη ὑποχώρηση καί νά μεταβληθοῦν ἀπό διῶκτες σέ διωκόμενους[23]. Ἔτσι ὕστερα ἀπό τήν πρώτη συμπλοκή καί ὑποχώρηση τῶν Βουλγάρων ὁ Ἰουστινιανός Β΄, πού θά πρέπει νά γνώριζε τήν τακτική τους, ἀπέφυγε νά ἀναλώσει τίς δυνάμεις του σέ ἐπίμονες καταδιώξεις καί νά χρονοτριβήσει. Πολύ πιθανό εἶναι ἀκόμη ὅτι ὁ αὐτοκράτορας εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι οἱ κινήσεις τῶν σλαβικῶν φύλων ἦταν περισσότερο ἐπικίνδυνες καί ἔκρινε ὅτι ἡ ἀντιμετώπισή τους ἦταν τή στιγμή ἐκείνη περισσότερο ἐπείγουσα.

Ἔτσι ὁ Ἰουστινιανός μετά τούς Βουλγάρους κατευθύνθηκε ΝΔ.[24] πρός τή Φιλιππούπολη μέ ἀπώτερο στόχο του τίς Σκλαυινίες τοῦ Στρυμόνα γιά νά ἐκπληρώσει τό δεύτερο σκοπό τῆς ἐκστρατείας του, νά πλήξει δηλαδή τίς ἑστίες τῶν Σλάβων. Στή Φιλιππούπολη ὁ Ἰουστινιανός συνάντησε τή μεγάλη ὁδική ἀρτηρία πού ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη καί διαμέσου Ἀδριανουπόλεως-Φιλιππουπόλεως-Σόφιας κατέληγε στό Σίρμιο[25]. Αὐτή τήν ἀρτηρία προφανῶς ἀκολούθησε μέχρι τό σημ. Μπέλοβο, ὅπου ἡ ὁδός διακλαδίζεται πρός Β. πρός τή Σόφια καί ΝΔ. πρός τό σημ. Σιμιτλί. Στό Μπέλοβο ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας πῆρε τή ΝΔ. διακλάδωση πού περνᾶ σήμερα ἀπό τίς πόλεις Γιακορούντα, Μπελίτσα, Ραζλόγκ, Σιμιτλί καί ἔφθασε στήν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνα τήν ὁποία ἀκολούθησε ὥσπου νά στραφεῖ πρός τή Θεσσαλονίκη.

Ἡ πορεία τῆς τελικῆς φάσεως τῆς ἐκστρατείας του διαμέσου τῆς κοιλάδας τοῦ Στρυμόνα πρός τή Θεσσαλονίκη ὑπῆρξε νικηφόρα. «Πολλά πλήθη τῶν Σκλάβων» ὑποταγμένα μέ τή δύναμη τῶν ὅπλων ἤ «προσρυέντα» κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς ἀνάγκης μεταφέρθηκαν στή Βιθυνία, στό θέμα τοῦ

21. *Θεοφ.* 358. 11 κἑ. -*Νικηφ. 34. 20 κἑ.*

22. *Θεοφ.* 358. 20 κἑ.: «τοῦτο δὲ τὸ ἀθρόον καὶ παμπληθὲς τῆς παρατάξεως οἱ Βούλγαροι θεασάμενοι, τῆς ἑαυτῶν ἀπεγνωκότες σωτηρίας εἰς τὸ προλεχθὲν ὀχύρωμα (δηλ. τόν Ὄγλο) καταφεύγουσι καὶ ἑαυτοὺς ἀσφαλίζονται».

23. *Θεοφ.* 358. 23 κἑ. -*Νικηφ.* 35. 5 κἑ. -Βλ. καί *Ι. Καραγιαννόπουλος,* Ἱστορία Β΄ 92-3.

24. Πρβ. καί *J. B. Bury,* Later Empire II. 336: «Justinian first marched northwards against the Bulgarians, whom he repulsed and then turned westwards against the Slavonic settlements in the neighbourhood of Thessalonica». -*Ι. Καραγιαννόπουλος,* Ἱστορία Β΄ 98: «Τό 688 ἐπί κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ του ὥρμησεν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, τούς ἐνίκησεν, ἀλλά δέν τούς κατεδίωξεν ὑποχωρήσαντας, ἀντ' αὐτοῦ δέ ἐστράφη νοτιοδυτικῶς πρός Θεσσαλονίκην...».

25. Βλ. *Ι. Καραγιαννόπουλος,* Χάρται μέσης βυζαντινῆς περιόδου (565-1081), Θεσσαλονίκη 1981, σχ. 39.

᾿Οψικίου,[26] ὅπου ὁ ᾿Ιουστινιανός συγκρότησε ἀπό αὐτούς ἕνα ἰδιαίτερο σλαβικό στρατιωτικό σῶμα μέ Σλάβο ἀρχηγό καί «ἐπωνόμασεν αὐτοὺς λαὸν περιούσιον» ὅπως λέγει ὁ Θεοφάνης[27]. ῾Η ἐνέργεια αὐτή τοῦ αὐτοκράτορα[28] ἐξυπηρετοῦσε ἕνα διπλό σκοπό: ἀποδυνάμωνε ἀπό τή μιά μεριά ἀριθμητικά τό σλαβικό ὄγκο τῆς Μακεδονίας καί ἐξουδετέρωνε σημαντικά τήν ἀπειλή τους στήν περιοχή· ἀπό τήν ἄλλη μεριά μεταφέροντάς τους στήν καρδιά τῆς αὐτοκρατορίας τούς ἀποσυνέδεε ἀπό τό σλαβικό τους περιβάλλον καί τούς μετέτρεπε μέ τήν ἔνταξή τους στό βυζαντινό στρατό σέ ἐπωφελή γιά τό κράτος στοιχεῖα[29].

26. *Θεοφ.* 364. 13-15. -*Νικηφ.* 36. 19-22.

27. *Θεοφ.* 365. 30 κέ.: «Τούτῳ τῷ ἔτει ἐπελέξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ᾽ αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδας λ΄ καὶ ὁπλίσας αὐτοὺς ἐπωνόμασεν αὐτοὺς λαὸν περιούσιον, ἄρχοντά τε αὐτῶν Νέβουλον τοὔνομα». -Πρβ. καί *Νικηφ.* 36. 22 κέ. -῾Ο ἀριθμός τῶν 30.000 ἀνδρῶν πού «ἐστράτευσε» ὁ ᾿Ιουστινιανός σύμφωνα μέ τούς χρονογράφους καθώς καί ὁ ἀριθμός τῶν 20.000 ἀπό αὐτούς πού κατά τόν Θεοφάνη (366. 19) αὐτομόλησαν στούς Ἄραβες στή μάχη τῆς Σεβαστούπολης (692) φαίνονται ὑπερβολικοί σέ σχέση μέ τά ἀριθμητικά δεδομένα τῶν στρατολογουμένων βυζαντινῶν τμημάτων στό θέμα τοῦ ᾿Οψικίου ἤ ἀκόμη καί ἀναλογικά πρός τό σύνολο τῶν βυζαντινῶν μαχίμων δυνάμεων. ῾Ωστόσο τό ζήτημα αὐτό δέν προβλημάτισε πολλούς ἐρευνητές. ῾Ο *Στ. Κυριακίδης*, σχετικά μέ τό σύνολο τῶν μετοικισθέντων Σλάβων παρατηρεῖ ἁπλῶς τά ἑξῆς στή βιβλιοκρισία τοῦ *A. A. Vasiliev*, An Edict 756: «῾Επομένως τό σύνολον, ἐφ᾽ ὅσον μάλιστα ὁ μετοικισμός ἐγένετο σύν γυναιξί καί τέκνοις, πρέπει νά ἦτο πολύ μεγαλύτερον ἴσως μεγαλύτερον τῶν 80.000 εἰς ὅσους ὑπολογίζει αὐτό ὁ Lamanski. ᾿Εάν μάλιστα ὑπολογίσωμεν ὡς συνήθως ἑκάστην οἰκογένειαν πρός πέντε ἄτομα, θά ἠδύνατο ὁ ἀριθμός νά ἀναβιβασθῇ καί εἰς 150.000.». -Πρβ. καί *Κ. Ἄμαντο*, ῾Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους Α΄ (395-867)[3], ᾿Αθῆναι 1963, σ. 322. -*P. Charanis*, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, *DOP.* 13 (1959) 42-43 καί τοῦ ἰδίου, The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire, Comparative Studies in Society and History 3 (1961) 143. ῾Ο *Charanis* θεωρεῖ ὑπερβολικό ὄχι τόν ἀριθμό τῶν 30.000 στρατολογημένων Σλάβων ἀλλά τόν ἀριθμό τῶν 20.000 πού διέφυγαν στούς Ἄραβες. -Πρβ. καί πρόσφατα *C. Mango*, Byzantium: The Empire of New Rome, 1980, σ. 26. Σύμφωνα ὅμως μέ νεότερες ἀπόψεις, πού στηρίζονται στήν περισσότερη ἀληθοφανή πληροφορία τοῦ *Μιχαήλ Σύρου (J.B. Chabot*, La Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d' Antioche 1116-1119, Paris 1899-1910, τόμ. II, σ. 270) ὅτι κατά τή μάχη τῆς Σεβαστούπολης διέρρευσαν πρός τούς Ἄραβες 7.000 Σλάβοι, θεωρεῖται πιό πιθανό ὅτι στόν ἀριθμό τῶν 30.000 πού παραδίδουν οἱ πηγές περιλαμβάνονταν ὄχι μόνο οἱ στρατολογημένοι ἀλλά καί οἱ οἰκογένειες τῶν ἐποικισθέντων Σλάβων. Βλ. *M. Graebner*, The Slavs in Byzantine Populations Transfers of the Seventh and Eighth Centuries, Études balkaniques 11 (1975), τεῦχος 1, σ. 42-43. -*Al. Χριστοφιλοπούλου*, Βυζαντινή ῾Ιστορία Β΄1, σ. 76 σημ. 3 καί σ. 365 καί *Γ. Θεοχαρίδη*, ῾Ιστορία τῆς Μακεδονίας κατά τούς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 190-1.

28. Μέσα στά πλαίσια τῆς ἐποικιστικῆς πολιτικῆς τοῦ ᾿Ιουστινιανοῦ Β΄ ἐντάσσεται καί ὁ ἐξοικισμός τῶν 12.000 Μαρδαϊτῶν τοῦ Λιβάνου τό 688 (*Θεοφ.* 363. 8 κέ. καί 364. 5. -Πρβ. καί *Νικηφ.* 36. 26-28) καί ὁ ἐξοικισμός τῶν Κυπρίων στήν Κύζικο τό 691 (*Θεοφ.* 365. 9 κέ.). Μιά ἀκόμη ἐποικιστική ἐνέργεια τοῦ ᾿Ιουστινιανοῦ ἀναφέρεται ἀπό τόν *Κων/νο Πορφυρογέννητο*, Περί Θεμάτων Ι. 27 (σ. 85. 25 κέ., ἔκδ. *A. Pertusi*), ἡ ἐγκατάσταση «Σκυθῶν» στίς ὀρεινές περιοχές τοῦ Στρυμόνα.

29. Κατά τόν *G. Ostrogorsky*, Geschichte 110 ἡ ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φύλων στόν

Βέβαια ὁ δεύτερος τουλάχιστον ὑπολογισμός τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα δέν πέτυχε. Ἄλλωστε τό παρελθόν θά ἔπρεπε νά τόν ἔχει διδάξει, γιατί παρόμοια μεταφορά σλαβικῆς μάζας εἶχε πραγματοποιήσει καί ὁ Κώνστας Β΄ στή Μ. ᾿Ασία[30] χωρίς ὡστόσο ἡ προσπάθειά του νά ἐντάξει τά σλαβικά στοιχεῖα στίς τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ν᾽ ἀποδειχθεῖ ἐπιτυχημένη καί ὠφέλιμη. Τό 664 πέντε χιλιάδες ἀπό τούς στατολογημένους Σκλαβηνούς τοῦ Κώνσταντα αὐτομόλησαν στούς Ἄραβες καί ἐγκαταστάθηκαν στή Συρία[31].

Παρόμοια ὑπῆρξε καί ἡ συμπεριφορά τοῦ σλαβικοῦ στρατιωτικοῦ σώματος πού συγκρότησε ὁ ᾿Ιουστινιανός Β΄, ὅταν χιλιάδες ἀπό τούς στρατολογημένους Σλάβους —κατά τό Θεοφάνη 20.000— μαζί μέ τόν ἀρχηγό τους Νέβουλο προσχώρησαν στούς Ἄραβες μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποστοῦν οἱ Βυζαντινοί τή φοβερή ἧττα στή Σεβαστούπολη τῆς ᾿Αρμενίας[32]. Αὐτό ἀσφαλῶς δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρξαν καί ἄλλοι Σλάβοι πού ὑπηρέτησαν ὡς στρατιῶτες, ὅταν καί ἐφόσον οἱ περιστάσεις τό καλοῦσαν. Στούς ἐπόμενους αἰῶνες[33] σλαβικά στρατιωτικά σώματα ἐξακολούθησαν νά παραμένουν στίς τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ καί νά χρησιμοποιοῦνται ὡς μάχιμες δυνάμεις στίς στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις χωρίς νά δημιουργήσουν ποτέ προβλήματα[34], καθώς μέ τήν πάροδο τῶν αἰώνων ἀφομοιώθηκαν ἀπό τό

᾿Οψίκιο πέρα ἀπό τήν αὔξηση τῶν δυνάμεων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἐπέφερε καί σοβαρή οἰκονομική ἀναγέννηση τῆς περιοχῆς πού εἶχε ἐρημωθεῖ ἀπό τίς ἐχθρικές ἐπιδρομές.

30. *Ι. Καραγιαννόπουλος*, ῾Ιστορία Β΄ 83 μέ πηγές.

31. *Θεοφ.* 348. 16 κέ.: «ἐπεστράτευσεν ὁ ᾿Αβδεραχμάν, ὁ τοῦ Χαλέδου, τὴν ῾Ρωμανίαν καὶ ἐν αὐτῇ ἐχείμασε καὶ πολλὰς ἐλυμήνατο χώρας. Οἱ δὲ Σκλαυινοὶ τούτῳ προσρυέντες σὺν αὐτῷ ἐν Συρίᾳ κατῆλθον χιλιάδες πέντε, καὶ ᾠκίσθησαν εἰς τὴν ᾿Απαμέων χώραν ἐν κώμῃ Σελευκοβόλῳ». ῾Ο Θεοφάνης ἀναφέροντας ἐδῶ «Ρωμανία» ἐννοεῖ τή Μ. ᾿Ασία πού ἦταν καί ὁ κατ᾽ ἐξοχήν στόχος τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν. (Πρβ. *H. Ahrweiler*, L' Asie Mineure et les invasions arabes, VIIe-IXe siècles, RH. 277. 1, 1962, 2-3). -Βλ. καί *P. Charanis*, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, Byzantion 18 (1946/48) 70 καί σημ. 3. -Τοῦ ἰδίου, Transfer of Population 143.

32. *Θεοφ.* 365. 30 κέ. -Πρβ. καί *Νικηφ.* 36. 25 κέ. -῾Η *Al. Χριστοφιλοπούλου*, ῾Ιστορία Β΄ 1, σ. 366 συμπεραίνει βάσει τῶν σφραγίδων (*G. Zacos.- A. Veglery*, Byzantine Lead Seals, Basel 1972, ἀριθ. 186a, 186b, 187, 188, 2764) ὅτι μετά τήν αὐτομολία τῶν Σλάβων στή μάχη τῆς Σεβαστούπολης τό κράτος ἔθεσε ὑπό ἔλεγχο τούς Σλάβους ἐποίκους τῆς Μ. ᾿Ασίας καί γιά νά μειώσει τόν κίνδυνο τῆς συμπράξεώς τους ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας τούς διασκόρπισε σέ εὐρύτερο χῶρο.

33. ᾿Εγκατάσταση Σλάβων στή Μ. ᾿Ασία ἔγινε καί ἐπί Κωνσταντίνου Ε΄, ὅταν μετά τή μάχη τῶν Μαρκελλῶν τό 759 ἐξαιτίας τῶν ἐσωτερικῶν ταραχῶν πού ἀκολούθησαν στή Βουλγαρία, μεγάλες σλαβικές μάζες δραπέτευσαν καί προσέφυγαν στόν Κωνσταντῖνο ὁ ὁποῖος τίς ἐγκατέστησε στή Βιθυνία κοντά στόν ποταμό ᾿Αρτάνα. Βλ. *Θεοφ.* 432. 27-29 καί *Νικηφ.* 68. 27 κέ. ὁ ὁποῖος μιλᾶ γιά 208.000 Σλάβους. Βλ. *P. Charanis*, Slavic Element 76 κέ. -῾Η *Al. Χριστοφιλοπούλου*, ῾Ιστορία Β΄1, σ. 126 βλέπει στήν ἔξοδο αὐτή τῶν χιλιάδων Σλάβων καί «ἀντίδρασιν τῶν Παλαιοβουλγάρων εἰς τήν ἀφομοίωσιν τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου».

34. Σκλαβησιάνοι τοῦ ᾿Οψικίου ἀναφέρονται μεταξύ τῶν μαχίμων δυνάμεων πού στάλθηκαν στήν ἐπιχείρηση ἐναντίον τῆς Κρήτης τό 944: *Κων/νου Πορφ.*, De Cer. 662. 22, 666. 15, 669. 10 (CB.) ὅσο καί στήν ἀνάκτησή της τό 960: *Συν. Θεοφ.* 474. 10 κέ. (CB.). Πρβ. καί G.

βυζαντινό περιβάλλον καί ἔχασαν βαθμηδόν τήν ἐθνική τους ταυτότητα[35].

Ὁ Ἰουστινιανός Β´ μέ τήν κατανίκηση τῶν Σλάβων τοῦ Στρυμόνα καί τόν ἐξοικισμό τους ἔφερε σέ πέρας μέ ἐπιτυχία καί τό δεύτερο μέρος τῆς ἀποστολῆς του. Ἡ ἐπιτυχία του πράγματι καί ἐντυπωσιακή καί σημαντική ἦταν, ὅσο καί ἄν οἱ χρονογράφοι ἀποφεύγουν νά τήν σχολιάσουν εὐνοϊκά[36]. Οἱ νίκες του ἀποκαθιστοῦσαν τό κλονισμένο κῦρος τῆς αὐτοκρατορίας στήν περιοχή αὐτή[37]. Συνείδηση τοῦ μεγέθους αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας πρέπει νά εἶχε προπαντός ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας. Στήν Θεσσαλονίκη, ὅπου κατέληξε ἀποδίδοντας τήν αἴσια ἔκβαση τοῦ ἐγχειρήματός του στή βοήθεια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δώρισε σέ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης μέ διάταγμα τοῦ ἔτους 688/9 πού σώζεται σέ ἐπιγραφή, ἀλυκή στό ναό τοῦ πολιούχου ἁγίου: «... πεῖραν σύμμαχον εἰληφότων ἡμῶν τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, ἐν τοῖς παρ᾽ ἡμῶν πραχθεῖσιν κατὰ τῶν αὐτοῦ τε καὶ ἡμῶν πολεμίων διαφόροις πολέμοις...»[38]. Πρέπει νά πιστέψουμε πώς ἡ ἀπήχηση τοῦ κατωρθώματος αὐτοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρξε τόσο μεγάλη, ὥστε νά ἐπιζήσει ἡ ἀνάμνησή του στούς κατοπινούς αἰῶνες, ὅπως τουλάχιστον μαρτυρεῖ ἐπιγραφή πάνω σέ μωσαϊκό τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων πού σώζεται σήμερα στό μουσεῖο τοῦ Sassoferrato: «ὦ μεγαλομάρτυς Δημήτριε μεσίτευσον πρὸς Θεόν, ἵνα τῷ πιστῷ σου δούλῳ τῷ ἐπιγείῳ βασιλεῖ Ῥωμαίων Ἰουστινιανῷ δοίη μοι νικῆσαι τοὺς ἐχθρούς μου καὶ τούτους ὑποτάξαι ὑπὸ τοὺς πόδας μου»[39].

Ostrogorsky, Geschichte 110-111: «ἡ ἐποικιστική πολιτική τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β´ ἀποδείχθηκε βιώσιμη καί ἀνταποκρίθηκε στίς ζωτικές ἀνάγκες τοῦ βυζαντινοῦ κράτους».

35. *P. Charanis,* Slavic Element 80-81. -Τοῦ ἰδίου, Ethnic Changes 43.

36. Πρβ. *C. Head,* Justinian II of Byzantium Madison, Wiscondin 1972, σ. 36: «One might expect that so patriotic a move as the refusal of tribute to the barbarian Bulgars would win Justinian commendation from the chroniclers, particularly since his Sklavinian campain was to turn out very successfully. But no Nikephoros and Theophanes both take the stand that his breaking of the peace established by Constantine IV was but another indication of his folly and overbearing pride».

37. Πρβ. καί *C. Head,* Justrinian II, 36.

38. Βλ. *Γ. Θεοχαρίδης,* Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 191 κἑ. ὅπου τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς καθώς καί παρατηρήσεις γιά τήν ἱστορία ἀνευρέσεώς της καί τή χρονολόγησή της. -*G. Ostrogorsky,* Geschichte 109 σημ. 2. -Σχετικά μέ τήν τοιχογραφία πού συνδέθηκε ἐπίσης μέ τήν εἴσοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β´ στή Θεσσαλονίκη βλ. *Γ. Θεοχαρίδης,* ἔ.ἀ. 195 κἑ. -Ὁ *Κ. Ἄμαντος,* Παρατηρήσεις τινές εἰς τήν Μεσαιωνικήν Γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ. 1 (1924) 47 διατύπωσε τή γνώμη ὅτι στήν ἔκφραση τοῦ Θεοφάνη «μέχρι δέ Θεσσαλονίκης ἐκδραμών (Ἰουστινιανός)... » δέν ἐννοεῖται ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης ἀλλά τό θέμα Θεσσαλονίκης δηλαδή ἡ κεντρική Μακεδονία. Ὡστόσο ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ *Ἀμάντου* δέν εἶναι ὀρθή ἐφόσον τό 688 δέν ὑφίσταται ἀκόμη τό θέμα Μακεδονίας ἤ τό θέμα Θεσσαλονίκης τά ὁποῖα, ὅπως εἶναι γνωστό, δημιουργήθηκαν ἀργότερα, τό θέμα Μακεδονίας στά τέλη τοῦ 8ου αἰ. καί τῆς Θεσσαλονίκης στίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰ. Βλ. σχετικά *A. Pertusi,* Constantino Porfirogenito de thematibus, Citta del Vaticano 1952, σ. 162 καί 168. -*N. Oikonomidès,* Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 349 καί 352. -*Γ. Θεοχαρίδης,* Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 215 κἑ. καί 220 κἑ.

39. *A. A. Vasiliev,* The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato, DOP. 5 (1950) 32.

Ποιό ὅμως ἦταν τό σχέδιο τοῦ Ἰουστινιανοῦ γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ πρώτου σκοποῦ τῆς ἐκστρατείας του, τήν κατανίκηση δηλαδή τῶν Βουλγάρων, σχέδιο πού, ὅπως εἴδαμε, ἀνέβαλε προσωρινά ὕστερα ἀπό τίς πρῶτες συγκρούσεις γιά νά στραφεῖ κατά τῶν Σλάβων;

Δέν εἶναι δυνατόν βέβαια νά πιστέψουμε ὅτι ὁ Ἰουστινιανός θά ἄφηνε ἀπείραχτους τούς Βουλγάρους, ἀφοῦ ἡ διάλυση τῆς εἰρήνης πού εἶχε συνάψει μαζί τους πρόδιδε τήν πρόθεσή του νά τούς ἐξουδετερώσει ὁριστικά. Καί τό σχέδιο τῆς κατανικήσεως τῶν Βουλγάρων σκόπευε κατά τή γνώμη μου νά ἐκτελέσει κατά τήν ἐπιστροφή του. Ἐφόσον σύμφωνα μέ τήν πληροφορία τοῦ Θεοφάνη, ὅταν τούς συνάντησε καθ᾽ ὁδόν «πρὸς τὸ παρόν... ὤθησεν», γίνεται φανερό ὅτι ἀνέβαλε ἁπλῶς πρός στιγμήν τήν καταδίωξή τους καί ἑπομένως ἔχοντας ἀνοιχτούς λογιαριασμούς ἀποσκοποῦσε σέ μιά μελλοντική ἀναμέτρηση πού θά πραγματοποιοῦσε κατά τήν πορεία τῆς ἐπιστροφῆς του.

Ποιά ὅμως ὁδό ἀκολούθησε στήν ἐπιστροφή του; Δυό δρόμους μποροῦσε νά ἀκολουθήσει ὁ Ἰουστινιανός: ἤ τήν Ἐγνατία ἤ τήν ὁδό πού εἶχε πάρει ἐρχόμενος πρός τή Θεσσαλονίκη. Ἡ μόνη πληροφορία πού συνδέεται μέ τά γεγονότα τῆς ἐπιστροφῆς προέρχεται πάλι ἀπό τόν Θεοφάνη: «ἐν δὲ τῷ ὑποστρέφειν αὐτὸν ὁδοστατηθεὶς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν τῷ στενῷ τῆς κλεισούρας μετὰ σφαγῆς τοῦ οἰκείου λαοῦ καὶ τραυματίας πολλῆς μόλις ἀντιπαρελθεῖν ἠδυνήθη»[40].

Ποιό ἦταν τό στενό τῆς κλεισούρας ὅπου ὁ Ἰουστινιανός δέχτηκε τόν αἰφνιδιασμό τῆς βουλγαρικῆς ἐνέδρας; Ὁ γεωγραφικός καθορισμός τῆς κλεισούρας καθορίζει τήν ὁδό τῆς ἐπιστροφῆς ἀλλά ἔμμεσα προσδιορίζει καί τό βάθος τῶν βουλγαρικῶν ἐπιδρομῶν στίς μακεδονικές περιοχές.

Ἐκφράστηκαν δύο κυρίως ἀπόψεις ἀπό τούς ἐρευνητές γιά τήν τοποθεσία τῆς βουλγαρικῆς ἐνέδρας: α) ἡ ἄποψη τοῦ V. Besevliev, τοῦ D. Angelov καί τῆς G. Cankova-Petkova, ὅτι εἶναι ἡ ἐκβολή τοῦ ποταμοῦ Ρεντίνα στήν Ἐγνατία ὁδό[41] ἤ, ὅπως δέχονται οἱ I. Mutafciev καί I.Dujcev,

---

40. *Θεοφ.* 364. 15-18. -Ἡ πληροφορία αὐτή τοῦ *Θεοφάνη* θεωρήθηκε ἀπό μερικούς ἐρευνητές περίεργη καί ὕποπτη. Βλ. *Α. Στράτος,* Τό Βυζάντιον στόν Ζ´ αἰῶνα, τόμ. Στ´ 26, ἐνῶ ἡ *C. Head,* Justianian II, 41 ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ ἐπεισοδίου στήν ἀφήγηση τοῦ *Νικηφόρου* ὁδηγεῖται στήν ὑπόθεση ὅτι ὁ *Θεοφάνης* συγχέει τά γεγονότα: «Since this information is found only in Theophanes and not in the generally more reliable work of Nikephoros, it is open to some doubt particularly since Justinian was ambusched by Bulgar enemies on one occasion in his second reign, and Theophanes may simply have been confused as to when this disaster occured». Κατά τή γνώμη μου ἡ *Head* παρεξηγεῖ τά γεγονότα, ἐφόσον δέν μαρτυρεῖται παρόμοιο γεγονός ἐνεδρεύσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπό τούς Βουλγάρους. Στή δεύτερη περίοδο τῆς βασιλείας του (705-711) δέχτηκε ἐπίθεση καί ὑπέστη καταστροφή στήν Ἀγχίαλο τό 708 ὄχι ὅμως ἀπό ἐνέδρα σέ ὀρεινό πέρασμα ἀλλά ἀπό αἰφνίδια ἐπίθεση τῶν Βουλγάρων ἐναντίον τῶν στρατιωτῶν του στούς κάμπους, ὅπου «ἀπαραφυλάκτως» εἶχαν διασκορπιστεῖ «ὡς πρόβατα... πρός τό συλλέξαι χόρτον», ὅπως χαρακτηριστικά εἰρωνεύεται ὁ *Θεοφάνης* 376. 13 κἑ.

41. *V. Besevliev,* Madarskijat Konnik, Sofia 1956, σ. 62, τοῦ ἰδίου, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963, σ. 109 καί πρόσφατα Die protobulgarische Periode der bulgarischen

τά στενά τοῦ Ἀκοντίσματος μεταξύ τοῦ ποταμοῦ Νέστου καί τῆς σημ. Καβάλας[42]· β) ἡ ἄποψη τοῦ Στ. Κυριακίδη μέ τόν ὁποῖο συμφώνησε καί ὁ Α. Στράτος ὅτι εἶναι τά στενά τοῦ Στρυμόνα (Ροῦπελ) ἤ βορειότερα τά στενά τῆς Κρέσνας[43]. Τή γνώμη τοῦ Στ. Κυριακίδη ὅτι πρόκειται γιά τήν κλεισούρα τοῦ Στρυμόνα δέχθηκε ἐκφράζοντας ὅμως κάποια ἀμφιβολία καί ὁ P. Lemerle, καί χωρίς ἐπιφύλαξη πρόσφατα ἡ Αἰ. Χριστοφιλοπούλου[44].

Κατ' ἀρχήν πρέπει νά ἀποκλειστεῖ τό ὀρεινό πέρασμα τῆς Ρεντίνας, ἡ περιοχή τοῦ Ἀκοντίσματος καί ἡ Ἐγνατία ὁδός ὡς ὁδός ἐπιστροφῆς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Καί τοῦτο γιά λόγους στρατιωτικῆς σκοπιμότητας: ὁ Ἰουστινιανός δέν θά ἐπέλεγε γιά τήν ἐπιστροφή του ὁδό νοτιότερη καί ἀπομακρυσμένη τόσο ἀπό τίς περιοχές δράσεως τῶν Βουλγάρων, ἐφόσον γνώριζε καλά ὅτι στούς βορειότερους δρόμους ἐκκρεμοῦσε ἡ ἐπιχείρηση ἐναντίον τῶν Βουλγάρων πού τήν καταπολέμησή τους εἶχε ἀναβάλει γιά εὐθετότερο χρόνο[45]. Θά μποροῦσε ἴσως νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας ἀκολούθησε στήν ἐπιστροφή του τήν Ἐγνατία ἄν ὑπῆρχαν μαρτυρίες γιά παρουσία Βουλγάρων στήν περιοχή. Ὅμως καμιά παρουσία Βουλγάρων δέν μαρτυρεῖται ἐδῶ τότε ἀλλά οἱ Βούλγαροι, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ P. Lemerle, κατέβηκαν στήν Α. Μακεδονία τό πρῶτο μισό τοῦ 9ου αἰώνα στά χρόνια τοῦ Κρούμου: «Dans la première moitié du IXe siècle, les Bulgares pénétrèrent profondément en Macédoine orientale et occupèrent Philippes»[46]. Ὁ Στ. Κυριακίδης ἀποκλείει τήν Ἐγνατία ὁδό προβάλλοντας καί λόγους γεωγραφικούς: «Ἐάν ὁ Ἰουστινιανός μετά τήν ἐπίσκεψιν τῆς Θεσσαλονίκης ἐπέστρεφεν εἰς Κωνσταντινούπολιν διά τῆς συνήθους ὁδοῦ, τῆς Ἐγνατίας, δέν βλέπω ποῦ ἠδύνατο νά περιπέσῃ εἰς σοβαράν ἐνέδραν, ὥστε νά ἀποβάλῃ μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ του. Ἡ Ἐγνατία ὁδός ἦτο κατά τήν ἐποχήν ἐκείνην, ὅπως καί βραδύτερον, πολύ μακράν τῶν Βουλγάρων, ἐκτός δέ τούτου τά στενά, διά τῶν ὁποίων αὕτη διέρχεται ἐκ Θεσσαλονίκης πρός τήν Θράκην, τῆς Ρεντίνης καί τῶν Σαπαίων, εἶναι ἀσήμαντα, ὥστε νά μή ἐπιτρέπουν μεγάλας ἐνέδρας καί

Geschichte, Amsterdam 1980, σ. 170. -*D. Angelov*, Obrazuvane na bulgarskata narodnost, Sofia 1981, σ. 194 -Βλ. καί *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians and Byzantines during the First Decates after the Foundation of the Bulgarian State, Byzantinoslavica 24 (1963) 49 σημ. 37.

42. Βλ. *G. Cankova-Petkova*, Bulgarians ἔ.ἀ. καί *I. Dujcev*, Fontes graeci historiae bulgaricae III, Cerdicae 1960, σ. 265 ὑποσ. 9.

43. *Στ. Κυριακίδης*, Βιβλιοκρ. τοῦ *A.A. Vasiliev*, An Edict 758-9. - *Α. Στράτος*, Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰῶνα, τόμ. Στ΄26-27.

44. *P. Lemerle*, Invasions 306. -*Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, Ἱστορία Β΄1, σ. 364 σημ. 2.

45. Ὅπως ὀρθά παρατηρεῖ ὁ *Α. Στράτος*, Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰῶνα, τόμ. Στ΄ 26, ἡ Ἐγνατία ὁδός ἦταν πολύ ἀπομακρυσμένη ἀπό τόν Αἶμο, ὅπου ἦταν οἱ περιοχές τῶν Βουλγάρων, καί ἡ παρουσία Βουλγάρων τόσο κάτω δέν θά περνοῦσε ἀπαρατήρητη ἀπό τίς βυζαντινές ἀρχές.

46. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l' époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, σ. 131.

καταστροφάς»[47].

Ἡ Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, ὅπως καί οἱ ἐρευνητές πού δέχονται ὅτι ὁ Ἰουστινιανός ἐνεδρεύτηκε στήν κλεισούρα τοῦ Στρυμόνα,[48] ἐφόσον εἶναι βέβαιο ὅτι, ἄν καί «ὁδοστατήθηκε», μπόρεσε ὡστόσο νά «ἀντιπαρέλθει», ἀποδέχονται μοιραῖα πώς ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας κατευθυνόταν πρός τήν ὁδό Φιλιππουπόλεως-Κωνσταντινουπόλεως[49]. Ἔτσι τό ζήτημα εἶναι ἄν ὁ τόπος τῆς βουλγαρικῆς ἐνέδρας εἶναι τό Ροῦπελ ἤ οἱ «δυσχωρίες» τῆς Φιλιππουπόλεως[50].

Στήν πρώτη περίπτωση θά εἶχα νά παρατηρήσω ὅτι ἡ κλεισούρα τοῦ Στρυμόνα εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἐπικίνδυνο πέρασμα καί πρόσφορο στούς ἐχθρικούς αἰφνιδιασμούς[51]. Μοῦ εἶναι ὡστόσο δύσκολο νά φανταστῶ τούς Βουλγάρους πού μόλις λίγο καιρό πρίν εἶχαν ὑποχωρήσει μπροστά στήν ἰσχύ τῶν βυζαντινῶν ἱππικῶν στρατευμάτων κατά τήν προέλασή τους πρός τίς περιοχές τους, τώρα νά εἰσχωροῦν συνειδητά τόσο βαθιά μέσα στή βυζαντινή ἐπικράτεια ἀποφεύγοντας —πῶς;— τίς δυνάμεις τῆς Φιλιππουπόλεως γιά νά ἐνεδρεύσουν τό βυζαντινό αὐτοκράτορα στά στενά τοῦ Στρυμόνα, τόσο μακριά ἀπό τά οἰκεῖα σ' αὐτούς καί ἀσφαλῆ ὅρια τοῦ Αἵμου, ὅπου μποροῦσαν ἀνενόχλητοι νά ἐνεδρεύουν καί νά κρύβονται.

Θά μποροῦσαν νά προχωρήσουν ὥς τά στενά τοῦ Στρυμόνα ἔχοντας πίσω τους τή φρουρά τῆς Φιλιππουπόλεως;

Ὁ Ἰουστινιανός Β΄ πρέπει νά ἀκολούθησε στήν πορεία τῆς ἐπιστροφῆς του, ὅπως παρατήρησε καί ὁ Ι. Καραγιαννόπουλος, τήν ἴδια ὁδό[52]. Κατά τή

47. *Στ. Κυριακίδης*, An Edict 758-9. -Πρβ. ὡστόσο *V. Besevliev*, Protobulgarische Periode 170: «Der Weg, den der Kaiser benutz hat, war wohl die bekannte Via Egnatia, die zwischen Thessalonike und der Mestamündung mehrere Engpässe überquert».

48. *Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, Ἱστορία Β΄1, σ. 364 σημ. 2: «Ὡς ἐμφανίζονται αἱ στρατιωτικαί συνθῆκαι τῆς ἐκστρατείας, ὁ Ἰουστινιανός Β΄ ἐπέστρεφε διά τῆς διαβάσεως ταύτης».

49. Ὁ *Στ. Κυριακίδης*, An Edict 759 διατύπωσε μιά πολύ λίγο πιθανή ἄποψη, πού καί ὁ ἴδιος δέν θεώρησε τελεσίδικη, σχετικά μέ τήν πορεία τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄: «...ἀνέρχεται (Ἰουστινιανός Β΄) διά τοῦ Ἀξιοῦ εἰς τήν κοιλάδα τῆς Τιβεριουπόλεως, προφανῶς διά νά ἐπισκεφθῇ ἐκ νέου τάς Σκλαβηνίας, καί δι' αὐτῆς κατέρχεται εἰς τήν κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος, ὅπου διερχόμενος πλέον ἀνύποπτος, ὑφίσταται τήν ἐνέδραν τῶν Βουλγάρων, συνεργαζομένων πιθανώτατα μετά τῶν ἀπίστων φυλάκων αὐτῆς Σλάβων. Διελθών κακήν κακῶς τά στενά, φθάνει τέλος εἰς τήν πεδιάδα τῶν Σερρῶν καί διά ταύτης εἰς τήν Ἐγνατίαν, διά τῆς ὁποίας ἐπιστρέφει εἰς Κωνσταντινούπολιν». -Πρβ. καί *Α. Στράτο*, Τό Βυζάντιον στόν Ζ΄ αἰῶνα, τόμ. Στ΄ 27-28. Ἡ ἄποψη αὐτή τελείως ἀπίθανη, δέν βρίσκει πάντως κανένα στήριγμα στίς πηγές.

50. Ὅταν ὁ Βασίλειος Β΄ τό 986 ἀποσκοπώντας στήν κατάληψη τῆς Τριαδίτζας (Σόφιας) προήλαυνε κατά μῆκος τοῦ Ἕβρου ΒΔ. τῆς Ροδόπης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ *Ἰω. Σκυλίτζης* 330. 14 κέ. (*I. Thurn*), ἄφησε τόν μάγιστρο Λέοντα Μελισσηνό «τάς δυσχωρίας φυλάττειν». Ὁ *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Ἱστορία Β΄ 438 σημ. 742 παρατηρεῖ ὅτι πρόκειται «περί τῶν περί τήν Φιλιππούπολιν δυσχωριῶν», στηριζόμενος στόν *Ἰω. Σκυλίτζη* 331. 43 κέ.: «μόλις δὲ ὁ βασιλεύς τὰ στενὰ διελθὼν εἰς Φιλιππούπολιν διασώζεται».

51. Πρβ. *Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, Ἱστορία Β΄1, σ. 364 σημ. 2.

52. *Ι. Καραγιαννόπουλος*, Ἱστορία Β΄ 98.

γνώμη μου ἀνέβηκε καί πάλι τήν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνα καί περνώντας ἀπό τό σημ. Σιμιτλί προχώρησε πρός τό σημ. Μπέλοβο καί τήν κοιλάδα τοῦ Ἕβρου πρός τή Φιλιππούπολη,[53] ὅπου στά ὀρεινά της περάσματα, πού καί ἐπικίνδυνα εἶναι καί πιό κοντινά στίς περιοχές τῶν Βουλγάρων, πρέπει νά δέχτηκε τήν αἰφνιδιαστική ἐπίθεση.

Δέν μπορῶ νά συμφωνήσω, ὅπως ἔχω τονίσει σέ προηγούμενη ἐργασία μου,[54] μέ τήν ἄποψη μικρῆς βέβαια μερίδας ἐρευνητῶν, ὅτι οἱ Βούλγαροι τούς ὁποίους ὁ Ἰουστινιανός Β´ ἀντιμετώπισε στήν πορεία τῆς ἐκστρατείας τοῦ 688 ἦταν ἄλλοι καί ὄχι οἱ Βούλγαροι τοῦ Ἀσπαρούχ, οἱ ἐγκατεστημένοι στή γύρω ἀπό τή Βάρνα περιοχή[55]. Μέ τολμηρές ἤ αὐθαίρετες εἰκασίες πού ξεκινοῦν ἀπό ἀστήρικτες ἑρμηνεῖες μιᾶς καί μόνης ἁγιολογικῆς πηγῆς, τῶν Θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου,[56] φτάνουν νά διατυπώσουν σχεδόν μέ βεβαιότητα τήν ἄποψη ὅτι στίς μακεδονικές περιοχές καί μάλιστα κοντά στή Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκε παράλληλα μέ τό κράτος τοῦ Ἀσπαρούχ ἕνα δεύτερο βουλγαρικό κράτος ἀπό ἕνα Βούλγαρο ἐπίσης ἀρχηγό καί ἀδελφό τοῦ Ἀσπαρούχ, τόν Κοῦβερ[57].

Ἡ ἄποψη περί βουλγαρικῆς ἐθνικότητας τοῦ Κοῦβερ καί συγγενικῆς του σχέσης μέ τόν Ἀσπαρούχ ὅσο καί περί παρουσίας Βουλγάρων ἤ δημιουργίας βουλγαρικοῦ κρατικοῦ μορφώματος στά μακεδονικά ἐδάφη αὐτή τήν ἐποχή, εἶναι καθαρή ὑπόθεση καί μάλιστα κάπως αὐθαίρετη ὑπόθεση πού δέν βρίσκει καμιά στήριξη στίς πηγές.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης   Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου

---

53. *Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου,* Τό ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ 82 κέ.

54. Βλ. σημ. 4.

55. Αὐτή τήν ἄποψη ὑποστήριξε ἀκόμη καί πρόσφατα ὁ *V. Besevliev,* Protobulgarische Periode 169, ὅτι δηλαδή οἱ Βούλγαροι τούς ὁποίους ὁ Ἰουστινιανός Β´ ἀντιμετώπισε στήν ἐκστρατεία τοῦ 688 δέν ἦταν ἄλλοι ἀπό τούς Βουλγάρους τοῦ Κοῦβερ, τούς δράστες τοῦ ἐπεισοδίου τῆς Θεσσαλονίκης στά Θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (*P. Lemerle,* Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, I: Le texte, Paris 1979, σ. 227-234) μέ τούς ὁποίους, σύμφωνα πάντα μέ τόν *Besevliev,* ὁ Κωνσταντῖνος Δ´ ἔκλεισε εἰρήνη καί ἄφησε νά ἐγκατασταθοῦν κοντά στή Θεσσαλονίκη καί στίς ἐκβολές τοῦ Στρυμόνα, στή Χαλκιδική. Ἐδῶ ὅμως ὁ *Besevliev* κάνει ἕνα μεθοδολογικό σφάλμα. Μεταφέρει αὐθαίρετα τή μαρτυρία τοῦ Θεοφάνη γιά τούς Βουλγάρους τῆς Μοισίας στούς «Βουλγάρους» τοῦ Κοῦβερ πού ἀναφέρονται στά Θαύματα. Οἱ «Βούλγαροι» ὅμως αὐτοί τῶν Θαυμάτων πού ἐπικαλεῖται ὁ *Besevliev* δέν ἦταν παρά ἕνας ἀνάμεικτος, ὅπως τουλάχιστον ἐμφανίζονται στά Θαύματα, ἐθνολογικά πληθυσμός πού ἐγκαταστάθηκε μετά τήν ἀποτυχημένη του ἀπόπειρα ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης ὄχι στόν Χορτιάτη ἤ τή Χαλκιδική ἀλλά στόν «Κεραμήσιο κάμπο» ὁ ὁποῖος, ὅπως γίνεται δεκτό, βρισκόταν μακριά καί ἀπό τήν Ἐγνατία ὁδό καί ἀπό τήν ὁδό πού ἀκολούθησε ὁ Ἰουστινιανός στήν προέλαση ὅσο καί στήν ἐπιστροφή του κατά τήν ἐκστρατεία τοῦ 688. (Βλ. καί *Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου,* Τό ἐπεισόδιο τοῦ Κοῦβερ 84. Γιά τήν τοποθεσία τοῦ «Κεραμησίου κάμπου» αὐτόθι 70 σημ. 4).

56. *P. Lemerle,* Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, I: Les texte, Paris 1979, σ. 227-234 (ἐπεισόδιο Κοῦβερ).

57. Τήν ἄποψη αὐτή ἀκόμη καί πρόσφατα ὑποστηρίζει ὁ *P. Petrov,* Obrazuvane na bulgarskata durzava, Bulgarija 1300, Sofia 1981, σ. 33 καί γαλλική περίληψη αὐτ. σ. 43-44.

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΘΕΣΤΩΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ (ΑΥΓΟΥΣΤΑ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ)

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

῾Η βυζαντινή δομή τῆς κοινωνίας εἶχε κρατήσει μιά ξεχωριστή θέση γιά τή σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα, πού ἦταν ἡ πρώτη κυρία τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτό ξεκινοῦσε ἀπό τή γενική διάθεση ἡ γυναίκα νά ἔχει τήν ἴδια θέση μέ τόν ἄντρα της στά διάφορα κοινωνικά στρώματα. ῾Η αἴγλη τῆς αὐτοκρατορικῆς συζύγου ἦταν ἀντανάκλαση τῆς αἴγλης τοῦ αὐτοκράτορα[1].

῾Η ἔρευνα γύρω ἀπό τή βυζαντινή αὐτοκράτειρα ἔχει δείξει ὅτι αὐτή εἶχε κάποια δικαιώματα στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία[2]. Τά δικαιώματα ὅμως αὐτά, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Ch. Diehl[3] -μιά παρατήρηση πού ἔχει διαφύγει μέχρι τώρα ἀπό τήν ἔρευνα ἡ τεράστια σημασία της[4]-, δέν τά ἀποκτοῦσε, ἐπειδή ἦταν σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά γιατί σέ εἰδική τελετή ἀνεξάρτητη ἀπό τό γάμο, τό σ τ έ ψ ι μ ο[5], λάμβανε τά σύμβολα τῆς ἐξουσίας. Στό ἑξῆς θά ὀνομάζουμε τήν αὐτοκρατορική σύζυγο βασίλισσα καί τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα αὐγούστα.

῾Η θέση τῆς βασίλισσας καί τῆς αὐγούστας ὡς ἕνα βαθμό συμπίπτουν· καί οἱ δύο ἀπολαμβάνουν τίς ἴδιες τιμές. ῾Η αὐγούστα ὅμως πέρα ἀπό τίς τιμητικές διακρίσεις πού ἀπολάμβανε καί ἡ βασίλισσα, μποροῦσε κάτω ἀπό ὁρισμένες περιστάσεις νά ἀσκήσει καί ἐξουσία: σέ περίπτωση ἀνηλικότητας ἤ ἀσθένειας τοῦ αὐτοκράτορα μποροῦσε νά ἀσκήσει τήν ἀντιβασιλεία, σέ περίπτωση ἀπουσίας τήν τοποτηρητεία, σέ περίπτωση χηρείας τοῦ θρόνου τή μεσοβασιλεία ἤ καί τήν ἴδια τή βασιλεία, ὅπως μᾶς ἔδειξαν οἱ περιπτώσεις τῶν πορφυρογέννητων Ζωῆς καί Θεοδώρας[6].

---

1. Βλ. στόν *Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο*, Περί βασιλείου τάξεως I 40 (203.16-24 CB)=II 49(12.12-19 ἔκδ. A. Vogt, Paris1939) τά ἀντίστοιχα θηλυκά τῶν ἀρσενικῶν τίτλων. Βλ. καί *Διονυσία Μισίου*, Στάδια βασιλείας Κωνσταντίνου Στ΄ καί Εἰρήνης καί τά νομίσματά τους, Βυζαντιακά 1 (1981) 142 σημ. 8.

2. *Διονυσία Μισίου*, ῾Η Εἰρήνη καί τό «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη. Συμβολή στήν «συνταγματική» θέση τῆς βυζαντινῆς αὐγούστας, Βυζαντινά 10 (1980) 169-177, ὅπου στή σελ. 171 σημ. 3 καί ἡ βιβλιογραφία γιά τή θέση τῆς βυζαντινῆς αὐγούστας. Πρβλ. *P. Speck*, Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft. Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischer Geschichte, München 1978, σελ. 105 κέ.

3. *Ch. Diehl*, Figures byzantines, τόμ. 1, Paris 1948, σελ. 18. -Πρβλ. *Elisabeth Bensammar*, L'impératrice à Byzance du VIIIe au XIIe siécle (Diss.) Paris 1972, σελ. 61-62.- *S. Runciman*, The Empress Irene, Conspectus of History 1(1974) 2.

4. *Διονυσία Μισίου*, Στάδια βασιλείας σελ. 155 σημ. 69.

5. Περιγραφή τοῦ στέψιμου αὐγούστας μᾶς δίνει ὁ *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος*, *Περί* βασιλείου τάξεως I 40 (202.5 κέ.)=II 49 (11.1 κέ.).

6. Τά παραδείγματα γιά κάθε περίπτωση ἐξετάζω σέ μελέτη πού ἑτοιμάζω γύρω ἀπό τό θεσμό τῆς βυζαντινῆς αὐγούστας.

ʽΗ βυζαντινή ἱστορία ἀναφέρει βασίλισσες πού, ἄν καί δέ στέφτηκαν ποτέ αὐγοῦστες, ὡστόσο ὑπέβαλαν τή θέλησή τους στόν αὐτοκράτορα καί ἄσκησαν μεγάλη ἐπιρροή ἐπάνω του. Σίγουρα ἡ βυζαντινή βασίλισσα, αὐγούστα ἤ ὄχι, ἔπαιξε ἕνα μεγάλο ρόλο, μιά καί ἡ θέση της ὡς συζύγου, μητέρας, κόρης ἤ ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορα ἄφηνε μεγάλα περιθώρια, γιά νά ἀσκήσει ἐπιρροή ἐπάνω του· ἀνάλογα βέβαια πάντα μέ τό χαρακτήρα καί τήν προσωπικότητα τῆς κάθε γυναίκας. ʽΗ ἐπίδραση τῶν γυναικῶν αὐτῶν, πού ἀναδείκνυε τόν αὐτοκρατορικό γυναικωνίτη «τήν καρδιά τοῦ ὅλου πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους»[7], ἦταν ὡστόσο ἀποτέλεσμα προσωπικῆς ἐπιρροῆς καί ὄχι θεσμοῦ.

Μία ἀπό τίς ὑποχρεώσεις πού ἐμφανίζεται στόν ἱστορικό, καί ἰδιαίτερα σ᾽ αὐτόν πού ἐξετάζει τό θεσμό τῆς βυζαντινῆς αὐτοκράτειρας, εἶναι νά διακρίνει τήν αὐτοκρατορική σύζυγο ἀπό τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα πού de jure μποροῦσε νά ἀσκήσει τήν ἐξουσία· ὁ ἱστορικός ἔχει νά ἀπαντήσει στό πρόβλημα, ποιές καί πότε ἔγιναν αὐγοῦστες.

Ἔχει ἐπικρατήσει ἡ ἄποψη ὅτι ἡ στέψη μιᾶς αὐγούστας γινόταν ταυτόχρονα μέ τό γάμο της[8]. ʽΗ ἄποψη αὐτή κάνει πολύ εὔκολη τήν ἀπάντηση στό παραπάνω ἐρώτημα, γιατί κατά τήν ἄποψη αὐτή ὅλες οἱ βασίλισσες ἦταν καί αὐγοῦστες.

Ἄν ὅμως τό στέψιμο πράγματι συνέπιπτε μέ τό στεφάνωμα, στήν περίπτωση αὐτή θά ἀρκοῦσε τό σχετικό κεφάλαιο στό «Περί βασιλείου τάξεως» τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου «Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπί στεψίμῳ Αὐγούστας καί στεφανώματος»[9]. ʽΗ ὕπαρξη ὅμως δύο ἀκόμη κεφαλαίων, ὅπου περιγράφονται ξεχωριστά τό στεφάνωμα βασιλέως (=βασίλισσας)[10] καί τό στέψιμο τῆς αὐγούστας[11], δείχνει ὅτι ἡ ἀπάντηση δέν εἶναι τόσο εὔκολη, ὅσο παρουσιάζεται.

ʽΗ δική μου ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ βασίλισσα γινόταν αὐγούστα, μόνον ὅταν θά εἶχε χαρίσει παιδί ἤ παιδιά στόν αὐτοκράτορα· ἡ ἀπόκτηση παιδιοῦ θά πρέπει νά θεωρηθεῖ γιά τούς πρώτους καί μέσους βυζαντινούς αἰ-

7. *Π. Ροδοκανάκης,* ʽΗ βασίλισσα καί αἱ βυζαντιναί ἀρχόντισσαι, ᾽Αθῆναι 1920, σελ. 14.

8. *A. Rambaud,* Empereurs et impératrices d'Orient, Revue des Deux Mondes 1891, σελ. 833. - *Ch. Diehl,* Figures byzantines σελ. 18.- *J. Ebersolt,* Le Grand Palais de Constantinople et le livre des cérémonies, Paris 1910, σελ. 200. -*S. Runciman,* Some Notes on the Role of the Empress, Eastern Churches Review 4, 2 (1972) 119. -*P. Speck,* Konstantin VI σελ. 262. -Πβλ. *St. Maslev,* Die staatsrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen. BSl 27(1966)309.

9. *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος,* Περί βασιλείου τάξεως I 41(207. 14 κέ.)=II 50 (16.1 κέ.).

10. *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος,* Περί βασιλείου τάξεως I 39 (196. 18 κέ=II 48 (6. 1 κέ.). Οἱ *G. Ostrogorsky-E. Stein,* Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches. Chronologische und verfassungsgeschichtliche Bemerkungen, Byzantion 7(1932)200 κέ. ὑποθέτουν ὅτι τό κεφ. 39 καί 41 ἀναφέρονται στό ἴδιο ἱστορικό γεγονός, τό γάμο τοῦ Στέφανου Λεκαπηνοῦ καί τό στέψιμο τῆς συζύγου του.

11. *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος,* Περί βασιλείου τάξεως I 40 (202.5 κέ.)=II 49 (11.1 κέ.).

ῶνες καθοριστικό στοιχεῖο γιά τήν ἀναγόρευση τῆς αὐγούστας[12].

Θά στηρίξω τήν ἄποψή μου στά ἑξῆς σημεῖα:

1. Ψάχνοντας γιά τήν ἀρχή τοῦ θεσμοῦ τῆς αὐγούστας τή βρίσκουμε στή ρωμαϊκή ἐποχή. ʽΟ τίτλος αὐγούστα ἐγκαινιάστηκε ἀπό τή Λιβία, τρίτη σύζυγο τοῦ ᾽Οκτάβιου Αὔγουστου. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ Λιβία παρά τήν τεράστια ἐπιρροή πού ἄσκησε τόσο πάνω στό σύζυγό της, ὅσο καί στήν πολιτική ζωή τῆς Ρώμης, δέν τιμήθηκε μέ τόν τίτλο τῆς αὐγούστας παρά μόνο μετά τό θάνατο τοῦ Αὔγουστου καί ὅταν διάδοχός του ὁρίστηκε ὁ γιός Τιβέριος[13].

2. Μετά τή Λιβία ὁ τίτλος δόθηκε καί σέ ἄλλες ρωμαῖες αὐτοκρατορικές συζύγους, ὅσες ὅμως τιμήθηκαν μέ τόν τίτλο αὐτό, τιμήθηκαν ὡς μητέρες καισάρων ἤ αὐγούστων καί ἔτσι προβάλλονται στά νομίσματά τους[14]. Ἔτσι καταλαβαίνουμε πῶς καί γιατί ὁ Μ. Κωνσταντίνος τίμησε μέ τόν αὐτοκρατορικό τίτλο καί τή μητέρα του ʽΕλένη, ἄν καί αὐτή ποτέ της δέν ὑπῆρξε σύζυγος αὐτοκράτορα[15].

3. Δέν ἔχουμε πάντα πληροφορίες γιά τό πότε ἀκριβῶς οἱ βυζαντινές βασίλισσες στέφτηκαν αὐγοῦστες. Ὅταν ὅμως ἔχουμε τίς σχετικές πληροφορίες, τότε τό στέψιμο ἕπεται τῆς γέννησης παιδιοῦ[16]. Ἔτσι ἡ Φαύστα, σύζυγος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἤδη ἀπό τό 307, δέ στέφτηκε

12. Πβλ. *G. Ostrogorsky-E. Stein,* Die Krönungsordngen σελ. 220. ᾽Ενῶ στούς πρώτους καί μέσους αἰῶνες ἡ ἀπόκτηση παιδιοῦ θεωρεῖται καθοριστικό στοιχεῖο γιά τήν ἀναγόρευση βασίλισσας σέ αὐγούστα, στά μετεγενέστερα χρόνια παύει νά ὑφίσταται αὐτή ἡ προϋπόθεση. ʽΟ αὐτοκράτορας καί οἱ βασιλεῖς στέφουν τή σύζυγό τους αὐγούστα τήν ἡμέρα τοῦ δικοῦ τους στέψιμο σέ αὐτοκράτορα ἤ βασιλέα: βλ. *Ψευδο-Κωδινός,* Περί ὀφφικιαλίων, ἔκδ. *J. Verpeaux,* Paris 1966, σελ. 260.9-11: «εἰ δέ ἔχει (ὁ βασιλεύς) γυναῖκα, πᾶσα ἐστί ἀνάγκη στεφθῆναι τότε καί ταύτην». Αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια ὅτι σέ περίπτωση πού ὁ αὐτοκράτορας δέν ἦταν παντρεμένος κατά τήν ἡμέρα τῆς στέψης του, ὅταν ἀργότερα θά ἀποκτοῦσε σύζυγο, τή σύζυγο αὐτή θά τήν ἔστεφε καί αὐγούστα· στέψιμο καί στεφάνωμα τῆς αὐγούστας γινόταν πιά τήν ἴδια μέρα. Πότε συντελεῖται ἡ ἀλλαγή στό χρόνο τέλεσης τοῦ στέψιμου αὐγούστας, ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο πρόβλημα. Σίγουρα τό ἔτος συγγραφῆς τοῦ ἔργου τοῦ Ψευδο-Κωδινοῦ εἶναι ἕνα terminus ante quem, θά πρέπει ὅμως νά ἀναζητήσουμε τήν ἀλλαγή πολύ νωρίτερα, ἴσως μέσα στόν 11ο αἰ. - Πβλ. *St. Maslev,* Kaiserinnen σελ. 309 σημ. 12.

13. *W.O. Gross,* Julia Augusta. Untersuchungen zur Grundlegung einer Livia-Ikonographie, [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge, 52], Göttingen 1962, σελ. 10. -Πβλ. *Fr. Sandels,* Die Stellung der kaiserlichen Frauen aus dem julisch-claudischen Hause, Darmstadt 1912 (Diss.), σελ. 14.

14. Γιά τίς ρωμαῖες αὐγοῦστες βλ. καί *B. Hildegard Temporini,* Die Frauen am Hofe Trajans, Ein Beitrag zur Stellung der Augustae im Principat, Berlin-New York 1979.

15. *Εὐσέβιος,* Βίος Κωνσταντίνου III 47.2(103. 25-28 ἔκδ. *F. Winkerman* [GCS, I], Berlin 1975.-Πβλ. *J.Maurice,* Nomismatique constantinienne, τόμ. 1, σελ. CXXIX.

16. Πληροφορίες γιά στέψιμο αὐγούστας βλ. W. Sickel, Das bysantinische Krönunsrecht bis zum 10 Jh., BZ 7 (1898)543.

αὐγούστα παρά μόνο στίς 8 Νοέμβρη 324, ὅταν ἀναγορεύτηκε καίσαρας ὁ πραγματικός της γιός, Κωνστάντιος[17]. Ἡ Flaccilla τοῦ Θεοδοσίου Α΄ στέφτηκε μετά τή γέννηση τοῦ Ἀρκάδιου καί Ὀνώριου[18], ἡ Εὐδοκία τοῦ Ἀρκάδιου τό 408, ἀφοῦ προηγούμενα χάρισε παιδιά στόν Ἀρκάδιο[19]· ἡ Εὐδοκία τοῦ Θεοδοσίου Β΄ στίς 2 Ἰανουαρίου 423 μετά τή γέννηση τῆς πορφυρογέννητης Εὐδοξίας[20], ἡ Θεοδώρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ μετά τή γέννηση τοῦ γιοῦ της, Τιβέριου[21], ἡ Μαρία τοῦ Λέοντα Γ΄ μετά τή γέννηση τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου Ε΄[22]καί ἡ Εὐδοκία τρίτη σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄, ἀφοῦ προηγούμενα χάρισε στόν Κωνσταντίνο τρεῖς γιούς[23].

4. Ξεκινώντας ἀπό τήν παρατήρηση, ὅτι μιά βασίλισσα μποροῦσε νά γίνει αὐγούστα καί ἑπομένως νά ἀποκτήσει δικαιώματα στήν ἐξουσία μόνο μετά τήν ἀπόκτηση παιδιοῦ, μποροῦμε νά ἑρμηνεύσουμε τό χωρίο τοῦ Θεοφάνη, τό σχετικό μέ τή Θεοφανώ, σύζυγο τοῦ Σταυράκιου.

Κατά τήν ἐκστρατεία κατά τῶν Βουλγάρων τοῦ Κρούμου σκοτώθηκε ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ καί τραυματίστηκε βαριά ὁ γιός καί διάδοχός του, Σταυράκιος (811)[24]. Ὁ Σταυράκιος γιά νά ἀντιμετωπίσει ἐνέργειες πού ἀπέβλεπαν στήν ἀναγόρευση σέ αὐτοκράτορα τοῦ κουροπαλάτη Μιχαήλ, συζύγου τῆς ἀδελφῆς του, Προκοπίας, σκεφτόταν νά μεταβιβάσει τή βασιλεία στή σύζυγό του, Θεοφανώ[25]. Ἄν τελικά ὁ Σταυράκιος δέν τά κατάφερε, ἦταν γιατί ἡ σύζυγός του δέν εἶχε στεφτεῖ ποτέ αὐγούστα, μιά καί ὁ γάμος της μέ τόν Σταυράκιο ἔμεινε ἄκαρπος. Ἄν εἶχε στεφτεῖ, θά μποροῦσε αὐτόματα νά ἀναλάβει τήν ἀντιβασιλεία κατά τήν περίοδο ἀνικανότητας τοῦ Σταυράκιου ἐξαιτίας τοῦ τραυματισμοῦ του. Δέν ἦταν ὅμως ἐστεμμένη καί αὐτό ματαίωσε τά σχέδια τοῦ Σταυράκιου -στό διάστημα πού χρειαζόταν ὁ Σταυράκιος γιά νά ἑτοιμάσει τό στέψιμο τῆς Θεοφανῶς, τόν πρόλαβαν οἱ ἀντίπαλοί του καί ἔστεψαν τόν Μιχαήλ[26]- καθώς καί τίς ἐλπίδες τῆς Θεοφανῶς πού, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θεοφάνης, *«αὐτίκα γάρ ἡ τάλαινα κατά μίμησιν τῆς μακαρίας Εἰρήνης κρατήσειν ἤλπιζε τῆς βασιλείας ἄπαις οὖσα»*[27]. Γιά τήν ἱστορική ἑρμηνεία τοῦ κειμένου μέσα σ' ἕνα ἱστορικό πλαίσιο πού θέλει τήν αὐγούστα ὄχι μόνο σύζυγο, ἀλλά καί μητέρα, συμβάλλει ἡ μετοχή *«οὖσα»*, ἡ ὁποία πρέπει νά ληφθεῖ ὡς ἐναντιωματική[28]. Τό χωρίο γίνεται ἀκόμη πιό σαφές, ὅταν σημειώσουμε ὅτι ἡ Εἰρήνη κράτησε τήν ἀντιβασιλεία κατά τό διάστημα 797-802, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Στ΄ μετά την τύφλωσή του ἦταν ἀνίκανος νά βασιλεύσει[29], ὅπως στήν περίπτωση τῆς Θεοφανῶς ὁ Σταυράκιος ἦταν ἀνίκανος νά βασιλεύσει ἐξαιτίας τοῦ τραυματισμοῦ του. Ἡ παρατήρηση αὐτή ἐξηγεῖ τό *«κατά μίμησιν τῆς μακαρίας Εἰρήνης»* τοῦ χωρίου τοῦ Θεοφάνη[30].

Βέβαια ὁ Σταυράκιος γνώριζε ὅτι ἡ ἐνέργειά του αὐτή, νά θέλει νά μεταβιβάσει τήν ἐξουσία στή σύζυγό του, ἦταν ἀντικανονική, μιά καί αὐτή ἦταν *«ἄπαις»*, τήν ἔβρισκε ὡστόσο πολύ πιό νόμιμη ἀπό τή *«δημοκρατία»* πού ἑτοίμαζαν ὁ Μιχαήλ καί οἱ ὀπαδοί του[31].

5. Τό συμπέρασμά μας ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τά νομισματικά δεδομένα. Ἐνῶ ὅλες οἱ βασίλισσες πού ἀπέκτησαν παιδιά, εἰκονίζονται στά νομίσματα, ἀντίθετα βασίλισσες πού δέν ἀπέκτησαν παιδιά, ὅπως ἡ Εὐσεβία τοῦ Κωνστάντιου, ἡ Εὐφημία τοῦ Ἰουστίνου Α΄ ἤ ἡ Θεοδώρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ -γιά νά ἀναφέρω μόνο τίς πιό διάσημες ἀνάμεσά τους- δέν εἰκονίζονται στά νομίσματα[32].

---

17. *Κ. Βαρζός*, Οἱ αὐτοκρατόρισσες τοῦ Βυζαντίου, Ἀθήνα 1965 σελ. 41 σημ. 21.
18. The Roman Imperial Coinage τόμ. IX ὑπό *J.W.E.Pearce*, London 1951 σελ. 153.
19. *Πασχάλιο Χρονικό* 567. 9-10 CB.
20. *Πασχάλιο Χρονικό* 580. 5-6· πβλ. *E. Kornemann*, Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig-Berlin 1930, σελ. 147.
21. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 375. 27-28 ἔκδ. C.de Boor, Leipzig 1883 (ἀνατ. 1980)· Νικηφόρος, Ἱστορία σύντομος 43. 6-9 ἔκδ. C. de Boor, Leipzig 1880.
22. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 400. 2-3· Ζωναράς III 2,12 (255.17-18 CB).
23. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 443. 28-30.
24. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία σελ. 491.
25. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 492. 25-28.
26. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 492. 25 κέ.· γιά τή στέψη καί ἀναγόρευση τοῦ Μιχαήλ Α΄ βλ. καί Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καί στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἀθῆναι 1956 σελ. 84 καί τῆς ἰδίας, Βυζαντινή Ἱστορία Β΄ 1 610-867, Ἀθῆναι 1981 σελ. 177-178.
27. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 492. 24-25.
28. Πβλ. *Anastasius*, Chronographia Tripetrita ἔκδ. C.de Boor, Theophanis Chronographia τόμ. II, σελ. 331. 7, ὁ ὁποῖος ἀναλύει τή μετοχή στή δευτερεύουσα ἐναντιωματική πρόταση «cum sine liberis esset».
29. Βλ. *W. Ohnsorge*, Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Grossen, Saeculum 14(1963)230 =*W. Ohnsorge*, Konstantinopel und der Okzident. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinischabendländischen Beziehungen und des Kaisertums, Darmstadt 1966, σελ. 64=Das byzantinische Herrscherbild, ἔκδ. *H. Hunger*, Darmstadt 1975, σελ. 298. Ἀντίθετα ὁ *P. Speck*, Konstantin VI σελ. 323 κέ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Εἰρήνη ἀσκεῖ τή βασιλεία ὡς συμβασιλεύς-διάδοχος τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄. Μέ τήν μονοκρατορία τῆς Εἰρήνης θά ἀσχοληθῶ σέ ξεχωριστή μου μελέτη.
30. Ὁ *W. Ohnsorge*, Das Kaisertum der Eirene σημ. 32 δίνει στή φράση τοῦ Θεοφάνη μιά ἄλλη ἑρμηνεία, πού ἀποτελεῖ ἀπόρροια τῆς θεωρίας πού ἀποποιήθηκα στίς μελέτες μου «Εἰρήνη καί τό «παραδόξως» τοῦ Θεοφάνη», Βυζαντινά 10 (1980) 169-177 καί «Στάδια βασιλείας Κωνσταντίνου Στ΄ καί Εἰρήνης καί τά νομίσματά τους», Βυζαντιακά 10(1981)139-156, ὅτι ἡ Εἰρήνη ἦταν ἡ πρώτη γυναίκα πού κατέλαβε θέση συμβασιλέως στό Βυζάντιο.
31. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 492. 25-28: *«Ὁ δέ Σταυράκιος ἀνιάτως ὁρῶν ἑαυτόν διακείμενον τῇ γαμετῇ τήν βασιλείαν ἐσπούδαζε περιποιήσασθαι, ἤ δημοκρατίαν ἐγεῖραι Χριστιανοῖς ἐπί τοῖς προλαβοῦσι κακοῖς»*. Γιά τήν ἑρμηνεία τοῦ χωρίου καί τή σημασία τοῦ ὅρου δημοκρατία στό Βυζάντιο βλ. *G.I. Bratianu*, Empire et «Démocratie» à Byzance, BZ 37 (1937) 86-111 καί εἰδικότερα σελ. 88 καί 90-91. Πβλ. καί *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates [Handbuch der Altertumwissenschaft, 2] München^{3} 1963, σελ. 165 σημ. 1, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ὁ ὅρος δημοκρατία στό χωρίο τοῦ Θεοφάνη ὑποδηλώνει τό φόβο ὅτι ἡ φιλοδοξία τῆς Θεοφανῶς θά προκαλέσει ἐπανάσταση τῶν δήμων. Τήν ἑρμηνεία τοῦ G. Ostrogorsky, ἀπόρροια κι αὐτή τῆς παλιότερης θεωρίας γιά τή βυζαντινή αὐγούστα (βλ. παραπάνω σημ. 30), δέχεται καί ἡ Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ἱστορία Β΄ σελ. 178.
32. *Cécile Morrisson*, Cataloque des monnaies byzantines, τόμ. I 491-711, Paris 1970, σελ.

Χαρακτηριστικό εἶναι ἐπίσης ὅτι ἡ Εἰρήνη ἡ ὁποία εἶναι ἡ πρώτη βυζαντινή αὐγούστα πού ὕστερα ἀπό πέντε αἰῶνες εἰκονίζεται καί πάλι σέ χρυσό νόμισμα μέ τό ὄνομά της καί τόν τίτλο της, τιμᾶται ὡς μητέρα τοῦ Κωνσταντίνου καί φέρει τήν ἐπιγραφή ΕΙΡΗΝΗ ΑΥΓΟΥΣΤΑ ΜΗΤΗΡ ΑΥΤΟΥ (=Κωνσταντίνου)[33].

6. Τό τελευταῖο ἐπιχείρημα μᾶς τό δίνει ἡ ἐξέταση τῶν τίτλων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκράτειρας.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στούς τίτλους βασίλισσα καί αὐγούστα ὑπάρχει καί στίς πηγές, χωρίς ὅμως νά εἶναι ἀπόλυτα αὐστηρή. Στή ρωμαϊκή περίοδο ὁ τίτλος αὐγούστα προσδιορίζει τή γυναίκα ἐκείνη πού ἔχει δικαίωμα στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία[34].

Στούς πρώτους βυζαντινούς αἰῶνες δίπλα στόν ἐπίσημο αὐτοκρατορικό τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα *αὔγουστος* ὑπάρχει ὁ ἀντίστοιχος γυναικεῖος τίτλος *αὐγούστα*, πού δηλώνει τήν αὐτοκρατορική σύζυγο καί τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα[35], ἐνῶ δίπλα στόν τίτλο τῆς μή ἐπίσημης γλώσσας *βασιλεύς* ὑπάρχει ὁ ἀντίστοιχος τίτλος βασίλισσα (βασιλίς) πού δηλώνει τή σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ ὁποία μέ τό γάμο της *«τῶν βασιλείων εἴσω παρῆλθε καί τῆς ἐπωνυμίας ταύτης ἠξιώθη»*[36]. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς βασίλισσες στέφτηκαν αὐγοῦστες. Ἡ ἀλληλοδιαδοχή τῶν δύο ἰδιοτήτων στό ἴδιο πρόσωπο καί κατά συνέπεια καί τῶν τίτλων ἔφερε κάποια σύγχυση στήν χρησιμοποίησή τους· ξεχάστηκε ἡ διάκριση ἀνάμεσά τους καί οἱ δύο τίτλοι κατάντησαν ἰσότιμοι καί ἐναλλάξιμοι. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στούς δύο τίτλους διατηρήθηκε μόνο στήν ἐπίσημη ὁρολογία· ἔτσι στά νομίσματα ὁ μόνος τίτλος πού κάνει τήν ἐμφάνισή του, εἶναι τῆς αὐγούστας[37].

Ἡ σύγχυση πού ἐπικράτησε σχετικά μέ τούς τίτλους, ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο τό 629, ὁπότε καί ὁ τίτλος *βασίλισσα* μποροῦσε καί στήν

125· πβλ. *Maria Delivoria*, L'iconographie de l'impératrice byzantine (Diss.), Paris 1966, σελ. 64-65.

33. Ἡ σωστή ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε ἀπό τήν *Cécile Morrisson*, Cataloque des monnaies byzantines τόμ. II 711-1204, Paris 1970, 490 σημ. 1.

34. *St. Maslev*, Kaiserinnen σελ. 309.

35. Τήν ὑποβάθμιση τοῦ τίτλου παρατήρησε καί ὁ *St. Maslev*, Kaiserinnen σελ. 309, ἄν καί τά ἐπιχειρήματά του (σελ. 309 σημ. 1 καί 11) δέν εὐσταθοῦν.

36. *Ἰουλιανός*, Εἰς Εὐσεβίαν σελ. 84.7-8 (ἔκδ. *J. Bidez*, Paris 1932). Βλ. καί *K. Meisterhans*, Grammatik der griechischen Inschriften. Berlin 1900, σελ. 101 καί *A. Debrunner*, Griechische Wortbildungslehre, Heidelberg 1917, σελ. 152.

37. Ὁ τίτλος *βασίλισσα* εἰσάγεται στά νομίσματα ἐπί τῆς μονοκρατορίας τῆς Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας· βλ. *Ph. Grierson*, Catalogue of the byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, τόμ. III 1 Washington 1973, σελ. 347 κἑ. Οἱ δύο τίτλοι, αὐγούστα καί βασίλισσα, εἶναι οἱ μόνοι ἐπίσημοι τίτλοι γιά τή βυζαντινή αὐτοκράτειρα. Γιά τούςτίτλους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκράτειρας κατά τόν 8-12ο αἰ. βλ. *Elisabeth Bensammar*, La titulature de l'impératice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe siècle à la fin du XIIe siècle, Byzantion 46 (1976) 243-291.

ἐπίσημη ὁρολογία νά σημαίνει τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα. Ἔτσι οἱ δύο τίτλοι ἀκολουθώντας μιά ἀντίθετη πορεία -ὁ τίτλος *αὐγούστα* ξεκίνησε ὡς δηλωτικός τῆς ξεχωριστῆς θέσης τῆς αὐτοκράτειρας καί τῶν δικαιωμάτων της στήν ἐξουσία, γιά νά καταλήξει νά σημαίνει τήν αὐτοκρατορική σύζυγο, ἐνῶ ὁ τίτλος *βασίλισσα* ξεκίνησε νά σημαίνει τήν αὐτοκρατορική σύζυγο, γιά νά καταλήξει μετά τό 629 νά σημαίνει καί τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα- φτάνουν στό σημεῖο νά ταυτιστοῦν εἴτε ὑπό τήν ἔννοια τῆς αὐτοκρατορικῆς συζύγου εἴτε ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἐστεμμένης αὐτοκράτειρας. Ἡ εἰδική σημασία τοῦ τίτλου ἐξαρτᾶται κάθε φορά ἀπό τό γεγονός, ἄν ἡ αὐτοκράτειρα δέχτηκε τό αὐτοκρατορικό στέμμα ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἤ ὄχι. Στό Βυζάντιο λοιπόν δέν ὑπῆρχε ἕνας εἰδικός ad hoc τίτλος γιά τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα.Πῶς ἀντιμετωπιζόταν ἡ περίπτωση, ὅταν μία αὐτοκράτειρα θά ἔπρεπε νά δηλωθεῖ μέ τήν ἰδιότητά της ὡς ἐστεμμένη;

Σέ ἀνάλογες περιπτώσεις πρός ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τοῦ σχηματισμοῦ θηλυκῶν γιά τή δήλωση ἐπαγγελμάτων ἤ ἰδιοτήτων πού ὡς μιά δεδομένη στιγμή ἀποτελοῦσαν προνόμιο ἤ βάρος τῶν ἀντρῶν, χρησιμοποιοῦνται τρεῖς λύσεις:

α) δημιουργεῖται νέος τίτλος προσδιοριστικός τῆς ἰδιότητας
β) χρησιμοποιεῖται ὁ ἀντίστοιχος ἀρσενικός τύπος
γ) χρησιμοποιεῖται ἕνα σύνθετο ἤ μία περίφραση ἀπό τόν ἀμφίσημο τίτλο καί τό στοιχεῖο τῆς διαφοροποίησης μεταξύ τους[38].

Στό Βυζάντιο δέ βρέθηκε ποτέ ἕνας ad hoc τίτλος πού νά προσδιορίζει τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα, πού ἔχει δικαιώματα στήν ἐξουσία. Χρησιμοποιήθηκαν ὅμως οἱ ἄλλες δύο λύσεις, τῆς περίφρασης καί τῆς χρησιμοποίησης τοῦ ἀρσενικοῦ τύπου[39].

Αὐτό πού διέκρινε τήν ἁπλή αὐτοκρατορική σύζυγο ἀπό τήν ἐστεμμένη, ἦταν ὅτι ἡ δεύτερη ἦταν καί μητέρα. Ἔτσι ἕνας περιφραστικός τίτλος «βασίλισσα μήτηρ» ἤ «αὐγούστα μήτηρ» θά μποροῦσε νά προσδιορίσει τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα. Καί πραγματικά οἱ Βυζαντινοί ὅταν χρειάστηκε νά κάνουν ἐμφανή τή θέση τῆς αὐγούστας καί νά ἀποφύγουν ἀμφισβητήσεις σχετικά μέ τή θέση αὐτή, χρησιμοποίησαν αὐτόν τόν τίτλο.

Ἡ πρώτη περίπτωση μετά τό 629, ὅπου ἔπρεπε νά τονιστεῖ τό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα, εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μαρτίνας. Ὁ Ἡράκλειος στή διαθήκη του παρατείνει τό ἀξίωμα τῆς Μαρτίνας ὡς αὐγούστας καί μετά τό θάνατό του. Αὐτό πρέπει νά γίνει σαφές, πολύ περισσότερο πού εἶναι πιθανό, νά βρεθοῦν πολλοί πού θά θελήσουν νά ἀμφισβητήσουν τή διαθήκη του. Ἔτσι στή διαθήκη μπαίνει ὁ ὅρος ἡ

38. *Ἀ. Τσοπανάκης*, Ὁ δρόμος πρός τή δημοτική. Θεωρητικά καί γλωσσικά προβλήματα. Σχηματισμός ἐπαγγελματικῶν θηλυκῶν, Νέα Ἑστία 102(1977) 113 κἑ.

39. Τό γεγονός ὅτι στό Βυζάντιο δέν ὑπῆρχε εἰδικός τίτλος πού νά προσδιορίζει τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα, πού εἶχε δικαιώματα στήν ἐξουσία, δίνει τήν ἐξήγηση γιά τή χρήση τῶν ἀρσενικῶν τίτλων *«Εἰρήνη πιστός βασιλεύς»* (JGR I.45· πβλ. καί JGR I.49) καί *«αὐτοκράτορες» (Μιχαήλ Ἀτταλειάτης* 18.3 CB· πβλ. *Elisabeth Bensammar*, Titulature σελ. 289-90).

Μαρτίνα νά τιμᾶται *«ὡς μητέρα καί βασίλισσα»*[40]. Τό ἴδιο ἀργότερα ὅταν ἡ Εἰρήνη ἀσκεῖ τήν ἀντιβασιλεία τοῦ γιοῦ της Κωνσταντίνου Στ΄, στά νομίσματά της ὁ τίτλος της εἶναι ΑΥΓΟΥΣΤΑ ΜΗΤΗΡ[41].

Ὡς ἐπιχείρημα ἐνάντια στήν ἄποψη πού ἀναπτύξαμε παραπάνω, ὅτι τό στέψιμο αὐγούστας γινόταν μετά τήν ἀπόκτηση παιδιοῦ, θά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν οἱ πληροφορίες τοῦ Θεοφάνη γιά τήν Εὐδοκία, πρώτη σύζυγο τοῦ αὐτοκράτορα Ἡράκλειου[42], γιά τήν Εἰρήνη, σύζυγο τοῦ Λέοντα Δ΄[43], καί γιά τή Θεοδότη, δεύτερη σύζυγο τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄[44]. Οἱ πληροφορίες αὐτές μποροῦν νά ὁδηγήσουν στήν ἑρμηνεία, ὅτι τό στέψιμο τῶν βασιλισσῶν στίς ὁποῖες ἀναφέρονται, ἔγινε ταυτόχρονα μέ τό γάμο τους καί κατά συνέπεια πρίν ἀπό τή γέννηση παιδιοῦ[45]. Γιά τόν ἱστορικό ὅμως πού ἔχει κάνει τίς παραπάνω διαπιστώσεις καί παρατηρήσεις, γίνεται ἀντιληπτό, ὅτι τά χωρία αὐτά τοῦ Θεοφάνη ἔχουν ἀνάγκη μιᾶς ἄλλης ἑρμηνείας.

Καί στίς τρεῖς περιπτώσεις τό στοιχεῖο πού ὁδηγεῖ σέ ἑρμηνεία γιά στέψιμο εἶναι ἡ ἔκφραση *«ἐστέφθη αὐγούστα»* ἤ *«ἔστεψεν εἰς αὐγούσταν»*. Θά παρατηρήσουμε ὅμως ὅτι στέψη περιλαμβάνουν καί οἱ δύο τελετές, καί ἡ θρησκευτική τελετή τοῦ γάμου καί ἡ τελετή τῆς ἀναδείξεως σέ αὐγούστα (οἱ ἀντίστοιχοι βυζαντινοί ὅροι εἶναι *στέψιμο* καί *στεφάνωμα*)[46]. Θά πρέπει νά προσθέσουμε καί τή σύγχυση πού δημιουργεῖ ὁ τίτλος αὐγούστα, πού μπορεῖ νά σημαίνει τήν ἐστεμμένη αὐτοκράτειρα ἀλλά καί τήν αὐτοκρατορική σύζυγο[47].

40. *Νικηφόρος*, Ἱστορία 27.15-16.

41. Βλ. παραπάνω σελ. 132 σημ. 33.

42. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 299.8-14: *«Εἰσελθών δέ Ἡράκλειος εἰς τά βασίλεια ἐστέφθη ὑπό Σεργίου πατριάρχου ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ ἁγίου Στεφάνου ἐν τῷ παλατίῳ. Ἐστέφθη δέ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καί ἡ μεμνηστευμένη αὐτῷ Εὐδοκία αὐγούστα, καί ἔλαβον ἀφμότεροι παρά Σεργίου πατριάρχου τούς στεφάνους τοῦ γάμου· καί τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ὁμοῦ αὐτοκράτωρ καί νυμφίος ἀναδείκνυται»*.

43. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 444. 15-25: *«Τῇ δέ α΄ τοῦ Νοεμβρίου μηνός τῆς η΄ ἰδικτιῶνος εἰσῆλθεν Εἰρήνη ἐξ Ἀθηνῶν ἐλθοῦσα ἀπό τῆς Ἱερείας ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει δρομώνων καί χελανδίων πλείστων ἐστολισμένων σηρικοῖς παλλίοις, καί τῶν τῆς πόλεως προυχόντων σύν γυναιξί προσαπαντώντων καί προαγόντων αὐτῇ. Καί τῇ γ΄ τοῦ αὐτοῦ Νοεμβρίου μηνός τοῦ πατριάρχου ἐλθόντος ἐν τῷ παλατίῳ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Φάρου ἐγένετο τά πρός αὐτήν Εἰρήνην τοῦ βασιλέως Λέοντος σπόνζα· καί τῇ ιζ΄ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός ἐστέφθη ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ Αὐγουστέως ἡ βασίλισσα Εἰρήνη, καί ἀπελθοῦσα ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ ἁγίου Στεφάνου ἐν τῇ Δάφνῃ ἔλαβε τά τοῦ γάμου στέφανα σύν τῷ τοῦ Κωνσταντίνου υἱῷ Λέοντι τῷ βασιλεῖ.» Νικηφόρος*, Ἱστορία 77.10-12.

44. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 470. 1-7: *«Τῷ δέ Αὐγούστῳ μηνί ἔστεψεν ὁ βασιλεύς Θεοδότην τήν κουβικουλαρίαν εἰς αὐγούσταν καί ἐμνηστεύθη αὐτήν παρανόμων... Τούτῳ τῷ ἔτει, μηνί Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος δ΄, ἐποίησε τόν γάμο ὁ βασιλεύς μετά Θεοδότης ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ ἁγίου Μάμαντος ἡμέρας μ΄»*.

45. Βλ. *P. Speck*, Konstantin VI τόμ. II σελ. 688 σημ. 74.

46. Βλ. *Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή σελ. 68. -Πβλ. ἐπίσης τίς νεοελληνικές ἐκφράσεις «στεφανώθηκαν», «τούς στεφάνωσε», «καλά στέφανα», «στό στεφάνι μου!», πού ἀναφέρονται ὅλες σέ γάμο.

47. Βλ. παραπάνω σχετικά μέ τούς τίτλους σελ. 129 κέ.

α) Ἡ ἔκφραση *«ἐστέφθη αὐγούστα»* μπορεῖ νά ἀναφέρεται καί σέ στέψιμο καί σέ γάμο. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Θεοφάνη στήν πρώτη περίπτωση τῆς Εὐδοκίας θά πρέπει νά περιοριστεῖ στό γάμο της μέ τόν Ἡράκλειο. Τόν περιορισμό αὐτό τονίζει καί ὁ ἴδιος ὁ Θεοφάνης, πού ἐνῶ ἀναφέρει ὅτι καί οἱ δυό τους, Ἡράκλειος καί Εὐδοκία, ἔλαβαν τά στέφανα τοῦ γάμου ἀπό τόν πατριάρχη Σέργιο, στή συνέχεια διαχωρίζει τόν Ἡράκλειο, γιατί μόνον ἐκεῖνος ἀναδείχτηκε καί αὐτοκράτορας καί νυμφίος[48].

β) Στήν περίπτωση τῆς Εἰρήνης ἄν δεχτοῦμε ὅτι τό στέψιμό της συνέπεσε μέ τό γάμο της πού ἔγινε στίς 17 Δεκεμβρίου τοῦ 769 ἐπί τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄, προκύπτει τό ἑξῆς πρόβλημα: Γιατί ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ ἀνάδειξε αὐγούστα τήν Εἰρήνη, ὅταν λίγους μόνο μῆνες πιό μπροστά, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 769[49], εἶχε στέψει αὐγούστα τήν τρίτη γυναίκα του Εὐδοκία[50]; Στούς πρώτους καί μέσους βυζαντινούς αἰῶνες στέφεται μία μόνο αὐγούστα, ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορα· οἱ σύζυγοι τῶν συμβασιλέων δέ στέφονται ἀκόμη[51]. Νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Εὐδοκία εἶχε στό μεταξύ πεθάνει; Ὅμως τό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τό θάνατό της μέχρι τό γάμο τοῦ Λέοντα Δ΄ μέ τήν Εἰρήνη ἦταν πολύ μικρό· ἀκόμη θά ἔπρεπε νά ἦταν περίοδος πένθους γιά τό θάνατό της, ὥστε νά μή δικαιολογεῖται οὔτε αὐτή ἡ τελετή τοῦ γάμου τοῦ Λέοντα καί τῆς Εἰρήνης. Ἄλλωστε τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ Εὐδοκία πέθανε μετά τό θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ καί μετά τήν καθαίρεση τῶν καισάρων υἱῶν της· ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι δέν ὑπάρχει βασιλικός τάφος γιά τήν Εὐδοκία[52].

Θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ Εἰρήνη στέφτηκε αὐγούστα ἀργότερα, ὄχι μόνο μετά τή γέννηση τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄, πού γεννήθηκε στίς 14 Ἰανουαρίου 770[53], ἀλλά καί μετά τή στέψη τοῦ τελευταίου σέ συμβασιλέα τό Πάσχα τοῦ 776[54]. Ἡ τόσο διακριτική παρουσία τῆς Εἰρήνης κατά τή στέψη

48. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 299. 12-13: *«καί ἔλαβον ἀμφότεροι παρά Σεργίου πατριάρχου τούς στεφάνους τοῦ γάμου· καί τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ὁμοῦ αὐτοκράτωρ καί νυμφίος ἀναδείκνυται»*.

49. Βλ. *G. Ostrogorsky*, Die Chronologie des Theophanes im 7 und 8. Jahrhundert, Byz.-neugr. Jahrbb. 7(1930)20.

50. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 443.28-30.

51. Βλ. *Ἰωάννης Ἐφέσου*, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία III. VII (σελ. 102 στή γερμανική μετάφραση τοῦ *J.M. Schönfelder*, München 1862). Βλ. καί *Elisabeth Bensammar*, La titulature, Byzantinon 46(1976)274.

52. *Ph. Grierson*, The Tomps and Obits of the byzantine Emperors (337-1042), DOP 16(1962)34.

53. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 445.12.

54. Βλ. *Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή σελ. 81-82. -Μία ἐξειδίκευση τῶν συμπερασμάτων μου εἶναι ὅτι, ὅταν τό παιδί τῆς αὐτοκράτειρας ἦταν ὁ μελλοντικός διάδοχος τοῦ θρόνου, τότε τό στέψιμό της λάμβανε χώρα συνήθως μετά τή δική του ἀνάδειξη σέ συμβασιλέα. Τό ἀντίθετο ὑποστηρίζουν οἱ *G. Ostrogorsky-E. Stein*, Die Krönungsordnungen σελ. 220-21, οἱ ὁποῖοι ὅμως δέν παρατήρησαν ὅτι ὁ τίτλος αὐγούστα μπορεῖ νά χαρακτηρίζει καί τήν ἁπλή αὐτοκρατορική σύζυγο.

τοῦ γιοῦ της, βρίσκει ὡς μόνη ἐξήγηση ὅτι στό μεταξύ δέν εἶχε στεφτεῖ αὐγούστα[55].

Ἡ τελετή τοῦ στέψιμου συνδέονταν συνήθως στό Βυζάντιο μέ τίς δύο μεγάλες γιορτές τῆς Χριστιανοσύνης, τά Χριστούγεννα καί τό Πάσχα[56]. Εἶναι πολύ πιθανό τό στέψιμο τῆς Εἰρήνης νά ἔγινε τό Δεκέμβριο τοῦ 776[57]. Ὁ γάμος της ἔγινε ἐπίσης Δεκέμβριο[58]. Ἡ σύμπτωση τοῦ ἴδιου μήνα γιά τίς δύο τελετές, τό γεγονός ὅτι τελοῦνται στόν ἴδιο χῶρο[59], ὅπως καί ἡ σύγχιση σχετική μέ τό ρῆμα στέφω καί τόν τίτλο αὐγούστα ὁδήγησαν στήν συνεχή παράταξη τῶν δύο γεγονότων ἀπό μέρους τοῦ Θεοφάνη. Δέν εἶναι ἄλλωστε ἡ πρώτη φορά πού ὁ Θεοφάνης παραθέτει στοιχεῖα διάφορα χρονολογικά στήν ἴδια ἑνότητα τῆς χρονογραφίας του[60].

Σημαντικό γιά τόν ἰσχυρισμό μας ὅτι ἡ Εἰρήνη στέφτηκε μετά τή γέννηση τοῦ Κωνσταντίνου, εἶναι ὅτι στά νομίσματά της τιμᾶται ὡς μητέρα τοῦ Κωνσταντίνου[61].

γ) Στήν περίπτωση τῆς Θεοδότης ἡ πληροφορία τοῦ Θεοφάνη δημιουργεῖ ἐκ

55. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 450.19-23: *«προῆλθε δέ καί ἡ βασίλισσα Εἰρήνη μετά τό προελθεῖν τούς βασιλεῖς ὀψικευόμενη ὑπό τῶν σκήπτρων διά τῶν σχολῶν, καί ἀνῆλθε διά τοῦ ἀναβασίου τῆς Χαλκῆς εἰς τά κατηχούμενα τῆς ἐκκλησίας μή ἐλθοῦσα εἰς τήν μέσην τοῦ ἐμβόλου»*. Ἀντίθετα ὅλες οἱ πηγές τονίζουν τήν παρουσία τῆς Ἰουστίνας κατά τήν ἀναγόρευση τοῦ γιοῦ της Βαλεντινιανοῦ Β΄ (βλ. Φιλοστόργιος IX, 16 σελ. 123.4-5 ἔκδ. *J. Bideg* [GCS, 21] Leipzig 1913: *«ὅν* (Βαλεντινιανόν Β΄) *ἥ τε μήτηρ Ἰουστῖνα καί ὁ κατά Παιονίαν στρατός βασιλέα ποιεῖ»* καί παράρτημα VII 46 σελ. 240. 11-12: *«τόν υἱόν αὐτοῦ, ὡς ἐτῶν δ΄ ἀνηγόρευσαν Αὔγουστον, συμπαρούσης καί Ἰουστίνης, τῆς μητρός αὐτοῦ»*· *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 62.5-7: *«Οὐαλεντινιανόν... ἀνηγόρευσαν Αὔγουστον, συμπαρούσης καί Ἰουστίνης, τῆς μητρός αὐτοῦ»*· πβλ. Ζώσιμος IV 18 ἔκδ. *L. Mendelssohn*, Leipzig 1887 (1963) σελ. 173.29-30 καί *Μιχαήλ ὁ Σύρος* VII 7ἔκδ. *J.B. Chabot*, Paris 1899 τόμ. 1. σελ. 293-94. -Τά παραδείγματα τῆς Κωνσταντίνας, Ἀριάδνης καί Βερίνας ἀποδεικνύουν τή συνταγματική δυνατότητα γιά τέλεση στέψιμου ἀπό τήν ἴδια τήν αὐγούστα· βλ. *W. Ensslin*, Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell, Würzburg 1947=BZ 42(1942)110 κέ., ἐνῶ ἀπό τό λόγο τοῦ Ἰουστίνου Β΄ φαίνεται ὅτι κατά τήν ἀναγόρευση τοῦ Τιβέριου σέ καίσαρα παρευρίσκετο πλάι στόν αὐτοκράτορα καί ἡ αὐγούστα Σοφία· βλ. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 248.20-21. -Πβλ. καί *Ψευδο-Κωδινός*, Περί ὀφφικιαλίων VII (257. 16-25), ὅπου ἐπίσης τονίζεται ἡ παρουσία τῆς αὐγούστας κατά τό στέψιμο συμβασιλέα.

56. *Al. Χριστοφιλοπούλου*, Ἐκλογή σελ. 49.

57. Ἡ Μαρία, σύζυγος τοῦ Λέοντα Γ΄, στέφτηκε ἐπίσης μέσα στό Δεκέμβριο· βλ. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 400.2.

58. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 444.22.

59. Πρόκειται γιά τό χῶρο τῆς Δάφνης· βλ. σχετικό χάρτη στό βιβλίο τοῦ *J. Ebersolt*, Le grand Palais de Constantinople, ὅπου 19 εἶναι ἡ Δάφνη, 19α ὁ αὐγουστεύς καί 19d ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Στεφάνου· βλ. καί *R. Guilland*, Etudes de topographie de Constantinople byzantine [Berliner byzantinische Arbeiten, 37], Berlin-Amsterdam 1969, τόμ. I σελ. 81-82.

60. Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα στίς σελ. 330-332 ὅπου μέσα στήν ἴδια χρονική περίοδο (A.M.6021) μέ ἀφορμή τήν ἀναφορά του στόν πατριάρχη Πύρρο διηγεῖται γεγονότα μέχρι καί τό θάνατο τοῦ Κώνσταντα Β΄. Ἄλλα παραδείγματα ἀναφέρει ὁ *Θ. Κορρές*, Οἱ διώξεις τῶν Παυλικιανῶν ἐπί Μιχαήλ Α΄, Βυζαντινά 10(1980)213 σημ. 36.

61. Βλ. παραπάνω σελ. 132 σημ. 33 καί σελ. 133 σημ. 39.

πρώτης ὄψεως τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ Κωνσταντίνος Στ΄ ἔστεψε τή Θεοδότη αὐγούστα ἕνα μήνα πρίν ἀπό τό γάμο τους (τόν Αὔγουστο ἔγινε τό στέψιμο καί τό Σεπτέμβριο ὁ γάμος).

Δημιουργεῖται ὅμως κι ἐδῶ τό ἑξῆς πρόβλημα: Πῶς ὁ Κωνσταντίνος ἔστεψε τή Θεοδότη αὐγούστα παρά τήν ἀντίδραση πού δημιούργησε ἡ πρόθεσή του νά τήν νυμφευτεῖ; Ὅπως μᾶς παραδίδουν οἱ πηγές ὁ τότε πατριάρχης Ταράσιος ἀρνήθηκε νά τελέσει τούς γάμους καί ἀπείλησε τόν αὐτοκράτορα νά τόν ἀποκλείσει ἀπό τό μυστήριο τῆς θείας κοινωνίας σέ περίπτωση πού θά πραγματοποιοῦσε τό γάμο[62]. Ὁ Κωνσταντίνος τελικά τέλεσε τό γάμο, ὄχι ὅμως μέ τήν παρουσία τοῦ πατριάρχη, ἀλλά τοῦ ἱερέα Ἰωσήφ. Πῶς εἶναι δυνατό νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ πατριάρχης πού τόσο ἰσχυρά ἀντέδρασε στό γάμο τοῦ Κωνσταντίνου, δέχτηκε νά συμμετάσχει στό στέψιμο τῆς Θεοδότης; Κάτι τέτοιο μοιάζει ἀπίθανο· ἐξάλλου στίς κατηγορίες πού ἀπευθύνουν ἀργότερα οἱ Σακουδίτες στόν πατριάρχη γιά τή μεταστροφή τῆς στάσης του, δέν ἀναφέρεται τίποτε γιά στέψιμο. Νά τελέστηκε τό στέψιμο ἀπό κάποιον ἱερέα, ὅπως ὁ γάμος, εἶναι ἐπίσης ἀπίθανο[63].

Ἡ Θεοδότη δέ στέφτηκε ποτέ αὐγούστα. Ἄν τό χωρίο τοῦ Θεοφάνη ὁδηγεῖ σέ μιά ἀντίθετη ἑρμηνεία, ὀφείλεται καί πάλι στή σύγχυση πού δημιουργεῖται ἀπό τήν ἔκφραση *«ἔστεψεν εἰς αὐγούσταν»*. Ἡ πληροφορία τοῦ Θεοφάνη θά πρέπει νά δεχτοῦμε, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ P. Speck[64], ὅτι προέρχεται ἀπό δύο διαφορετικές πηγές καί, ἐνῶ ἡ μία τοποθετεῖ τό γάμο τόν Αὔγουστο, ἡ ἄλλη δίνει τή διάρκεια τῶν ἑορτασμῶν πού ἔγιναν μέ τήν εὐκαιρία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γάμου ἐπί τριάντα μέρες[65] μέσα σέ ὅλο τό Σεπτέμβριο[66].

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀντίδραση κατά τοῦ μοιχικοῦ γάμου ἦταν ἀντίδραση τῶν μοναχῶν μέ ἐπικεφαλῆς τούς Σακκουδίτες, συνηγορεῖ πρός τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ Θεοδότη δέν στέφτηκε αὐγούστα. Ἄν ἡ Θεοδότη εἶχε στεφτεῖ, τότε στήν ἀντίδραση θά συμμετεῖχαν καί οἱ ἄλλοι καθεστωτικοί παράγοντες, ὅπως ἔγινε στήν περίπτωση τῆς Μαρτίνας[67].

62. Γιά τήν ἀντίδραση πού δημιούργησε ὁ δεύτερος γάμος τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄ βλ. *Θ. Κορρές*, Τό ζήτημα τοῦ δεύτερου γάμου τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄, Θεσσαλονίκη 1975 σελ. 263 κέ. καί *P. Speck*, Konstantin VI σελ. 251 κέ.

63. *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 470.25-28. -*Γεώργιος Μοναχός* 770.10-16 ἔκδ. *C.de Boor*, Leipzig 1904.

64. *P. Speck*, Kaiser Konstantin VI σελ. 261.

65. *Θεόδωρος Στουδίτης* PG 99.999-1000. Ἀντίθετα ὁ *Θεοφάνης* 470.7 ἀναφέρει ὅτι οἱ τελετές τοῦ γάμου κράτησαν 40 μέρες *«μ΄ ἡμέρας»*. Θά πρέπει ὅμως νά δεχτοῦμε τήν ἐκδοχή τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη, ὅπου ὁ ἀριθμός τῶν ἡμερῶν μᾶς δίνεται ὁλογράφως.

66. Ὁ *P. Speck*, Konstantin VI σελ. 267 καταλήγει στήν ἑρμηνεία ὅτι ὁ Κωνσταντίνος εἶχε «in August 795 mit großer Zeremonie und mit Krönung der Theodote in Konstantinopel weltlich-offiziell geheiratet und in September dann in Mamas-Palast sich von dem Abt Joseph kirchlich trauen lassen».

67. *Νικηφόρος*, Ἱστορία σύντομος 14.23-25 καί 27.27-28-3. Ὅτι ἡ Μαρτίνα στέφτηκε αὐγούστα ἀποδεικνύει ἡ ἐμφάνισή της στά νομίσματα βλ. *Ph. Grierson*, Catalogue of the

Τέλος ὁ χρόνος ρήξεως τοῦ Κωνσταντίνου Στ΄ νομίζω δέν εἶναι ἄσχετος μέ τό πρόβλημα ἄν ἡ Θεοδότη στέφτηκε αὐγούστα ἤ ὄχι.

᾿Από τό θάνατο τοῦ Λέοντα Δ΄ ἡ Εἰρήνη συμβασίλευσε ἐπί 17 χρόνια μέ τό γιό της Κωνσταντίνο, χωρίς νά δείξει ὅτι θέλει νά τόν παραγκωνίσει ἀπό τήν ἐξουσία, ἄν καί δέν τῆς ἔλλειψαν οἱ εὐκαιρίες: τόν Φεβρουάριο τοῦ 790 ὁ Σταυράκιος ἀποκάλυψε συνωμοσία ὀπαδῶν τοῦ Κωνσταντίνου, πού στρεφόταν κατά τῆς Εἰρήνης. ῾Η αὐτοκράτειρα ἀντέδρασε ἀστραπιαῖα καί κατάφερε νά ἐξουδετερώσει τήν ἀπόπειρα καί νά φυλακίσει καί τιμωρήσει πολλούς ἀπό τούς συνεργάτες τοῦ Κωνσταντίνου, ἐνῶ τόν ἴδιο τόν περιόρισε στά διαμερίσματά του, δέν ἐκμεταλλεύτηκε ὅμως τή δύναμή της, γιά νά ἐξουδετερώσει τό γιό της, ὅπως θά κάνει ἀργότερα. Τό 792 ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης τῶν ᾿Αρμενιακῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀπελευθέρωση τοῦ Κωνσταντίνου καί τήν ἀπομάκρυνση τῆς Εἰρήνης ἀπό τήν ἐξουσία. Καί ὅταν τόν ᾿Ιανουάριο τοῦ 792 κατάφερε μέ τίς παρακλήσεις της πρός τό γιό της αὐτοκράτορα νά ξαναπάρει τή θέση της στό παλάτι, δέν ἔδειξε σημεῖα ἐκδίκησης. ῾Η Εἰρήνη ἀρκεῖται στή θέση αὐγούστας πού τῆς ἐξασφάλιζε τόν ἔλεγχο τοῦ παλατιοῦ[68].

Παρά τό γάμο τοῦ Κωνσταντίνου μέ τή Μαρία, ἡ Εἰρήνη κατάφερε νά διατηρήσει τή θέση αὐγούστας, γιατί ἡ Μαρία δέ στέφτηκε ποτέ αὐγούστα, οὔτε μετά τή γέννηση τῶν θυγατέρων της. ῾Η Εἰρήνη φρόντισε ἡ νύφη της νά εἶναι μιά ἐπαρχιοτοπούλα πού δέν εἶχε βγεῖ ἀπό τήν κάμαρα τοῦ σπιτιοῦ της. ᾿Εγγονή τοῦ ὁσίου Φιλαρέτου τοῦ ᾿Ελεήμονος ἀσχολεῖται μέ τίς προσευχές της, ἐνῶ ἡ αὐλική ζωή τήν τρόμαζε. Θά πρέπει νά ἔνιωθε εὐγνωμοσύνη γιά τήν Εἰρήνη, πού τήν ἀπάλλασε ἀπό τό δύσκολο καί κοσμικό ρόλο τῆς αὐγούστας[69].

῾Ο Κωνσταντίνος φαίνεται ὅτι ποτέ του δέν ἔνιωσε χαρά γιά τό γάμο του μέ τή Μαρία. Εἶχε δεσμούς μέ ἄλλες γυναῖκες καί γρήγορα ἐρωτεύτηκε μιά κυρία ἀπό τήν ἀκολουθία τῆς μητέρας του, τήν κουβικουλαρία Θεοδότη, τήν ὁποία θέλησε νά παντρευτεῖ. ῾Ο γάμος του αὐτός προκάλεσε τήν ἀντίδραση τοῦ πατριάρχη, ἀλλά σύμφωνα μέ τήν πληροφορία τοῦ Θεοφάνη εἶχε τήν

byzantine Coins in the Dumburton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, τόμ. II 1, Washington 1968, σελ. 288 κἑ., καί ἡ ἔκφραση *«ἀνηγόρευσεν αὐγούσταν»* τῆς πληροφορίας τοῦ Θεοφάνη 300. 25-28: *«῾Ο δέ ῾Ηράκλειος τῷ αὐτῷ χρόνῳ ἔγημε Μαρτῖναν καί ἀνηγόρευσεν αὐτήν αὐγούσταν στέψας αὐτήν αὐγούσταν εἰς τόν Αὐγουστέα, στεφθεῖσαν ὑπό Σεργίου πατριάρχου»*. ῾Η ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Θεοφάνη ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ γάμος τοῦ ῾Ηρακλείου καί τῆς Μαρτίνας ἔγιναν τόν ἴδιο χρόνο, τό 614. Στό ἐνδιάμεσο, μεταξύ γάμου καί στέψιμου τῆς Μαρτίνας, γεννήθηκε ὁ πρῶτος της γιός Φλάβιος. Κατά τόν *Νικηφόρο*, ᾿Ιστορία σύντομος 14.18-19 τά πρῶτα παιδιά τῆς Μαρτίνας ἦταν ὁ Φλάβιος καί ὁ Θεοδόσιος, ὁ ὁποῖος πάλι κατά τόν *Νικηφόρο* 21.19-21 τό 628 ἦταν σέ ἡλικία γάμου. ῾Επομένως ὁ Φλάβιος πού ἦταν πρωτότοκος, γεννήθηκε τό 614 καί τό στέψιμο τῆς Μαρτίνας ἀκολούθησε τή γέννησή του. ῾Η βυζαντινή νομοθεσία πρόβλεπε ὡς κατώτατο ὅριο ἡλικίας γάμου γιά τούς ἄρρενες τό δέκατο τέταρτο ἔτος· βλ. ᾿Εκλογή, τίτλ. Β΄ κεφ. α (=J.G.R II 18).

68. *Διονυσία Μισίου,* Στάδια βασιλείας σελ. 141 κἑ.

69. *Διονυσία Μισίου,* Στάδια βασιλείας σελ. 147 κἑ.

ἐνθάρρυνση τῆς Εἰρήνης[70]. Πῶς ἡ Εἰρήνη, ἡ ὁποία ἔμεινε στήν ἱστορία ὡς «Εἰρήνη ἡ εὐσεβής»[71] ὑποστήριζε αὐτό τό γάμο, πού ἀπό τούς μοναχικούς κύκλους τῆς ἐποχῆς θεωρήθηκε μοιχεία;

Κύριος στόχος τῆς Εἰρήνης ἦταν ἡ παραμονή της στή θέση αὐγούστας πού ἐπέτρεπε σ᾿ αὐτήν καί τούς εὐνούχους της νά ἐλέγχουν τίς κινήσεις τοῦ Κωνσταντίνου ἀλλά καί ὅλη τήν πολιτική κίνηση τοῦ παλατιοῦ. ῾Υποστηρίζοντας τό δεσμό τοῦ γιοῦ της μέ τή Θεοδότη, ἐνῶ οἱ κύκλοι της καλλιεργοῦσαν μιά ἀντίδραση ἐναντίον τους, ἔτρεφε τήν ἐλπίδα ὅτι ἐνδεχόμενα τούς δημιουργήσει ἀναστολές καί δεσμεύσεις πού θά τῆς ἐπέτρεπαν τή συνέχιση τῆς παραμονῆς της ὡς αὐγούστα μέσα στό παλάτι[72]. ῾Η Θεοδότη[73] ὅμως δέν εἶχε τό χαρακτήρα μιᾶς Μαρίας. ῾Ως κουβικουλαρία τῆς βασίλισσας ἦταν ἐξοικειωμένη μέ τήν αὐλική ζωή, πού θά τῆς ἄρεζε. Καί δεύτερο καί σπουδαιότερο ἦταν ἡ γυναίκα πού ἀγαποῦσε ὁ αὐτοκράτορας καί πού ἤθελε νά τῆς προσφέρει καί νά μοιραστεῖ μαζί της ὅλες τίς τιμές τοῦ ἀξιώματός του. ῾Η Εἰρήνη γρήγορα κατάλαβε ὅτι δέν μπορεῖ νά τρέφει καμιά ἐλπίδα, ὅτι ἡ Θεοδότη θά παραιτιόταν ἀπό τό ἀξίωμα τῆς αὐγούστας, ὅταν θά μποροῦσε νά τό ἀποκτήσει· καί ἡ στιγμή αὐτή θά ἦταν, ὅταν θά χάριζε στόν αὐτοκράτορα ἕνα παιδί.

Τόν ᾿Οκτώβριο τοῦ 796 ἡ Θεοδότη γέννησε στόν Κωνσταντίνο ἕνα γιό, καί αὐτό σήμαινε ὅτι ὁ καιρός πού θά στεφόταν αὐγούστα καί θά ἔπρεπε ἡ Εἰρήνη νά ἐγκαταλείψει τό παλάτι, δέ θά ἀργοῦσε. ῾Η εἴδηση γιά τή γέννηση τοῦ διαδόχου βρῆκε τήν Εἰρήνη καί τόν Κωνσταντίνο στήν Προύσα, ὅπου εἶχαν πάει γιά λουτρά[74]. ῾Ο Κωνσταντίνος ἀναχώρησε ἀμέσως γιά τήν Κωνσταντινούπολη, *«εὑροῦσα δέ διωρίαν ἡ τούτου μήτηρ προσελάλησε καί ὑπέσυρε δωρεαῖς καί ὑποσχέσεσι τούς ταγμάτων ἄρχοντας πρός τό κ α θ ε λ ε ῖ ν τόν υἱόν αὐτῆς καί μ ο ν ο κ ρ α τ ο ρ ῆ σ α ι αὐτήν»*[75]. Γιά πρώτη φορά μέσα στά 17 χρόνια συμβασιλείας μέ τό γιό της ἐκδηλώνει πρόθεσή της νά τόν παραγκωνίσει[76]. Καί πιστεύω ὅτι δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι

70. *Θεοφάνης* 469.23 κἑ. Κατά τό Θεοφάνη πρόθεση τῆς Εἰρήνης ἦταν νά ἐπωφεληθεῖ τό σκάνδαλο πού θά δημιουργοῦσε ὁ δεύτερος γάμος τοῦ Κωνσταντίνου.

71. *Διονυσία Μισίου,* Στάδια βασιλείας 145 κἑ. ᾿Αντίθετα ὁ *P. Speck,* στό βιβλίο του «Konstantin VI» ἀπομακρύνεται ἀπό τήν εἰκόνα τῆς εὐσεβοῦς Εἰρήνης, γιά νά παρουσιάσει μιά Εἰρήνη πού ἐπιβάλλεται τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων τῆς ἐποχῆς της καί τίς ἐκμεταλλεύεται γιά τίς προσωπικές της φιλοδοξίες.

72. ᾿Ανάλογη πρός τήν περίπτωση Εἰρήνης-Θεοδότης εἶναι ἡ περίπτωση Πουλχερίας-Εὐδοκίας, ὅπου ἐπίσης παρουσιάζεται ἀνταγωνισμός γιά τήν κατάληψη τῆς θέσης τῆς αὐγούστας. ῾Ο *Ch. Deihl,* Figures byzantines σελ. 27-28 (ἑλλ. μετφρ. Στ. Βουρδουμπᾶ, ᾿Αθήνα 1969, σελ. 37-38) σημειώνει τά ἑξῆς χαρακτηριστικά γιά τήν περίπτωσή μας: «Καταλαβαίνουμε ἀκόμα καί τό γιατί ἡ φιλόξενη Πουλχερία, πού κρατοῦσε στά χέρια της τήν ἐξουσία, καί πού ἤθελε νά τή διατηρήσει μέ κάθε τρόπο, διευκόλυνε πρόθυμα αὐτόν τόν γάμο, ὅπου ἡ νιόπαντρη θά τῆς χρωστοῦσε τά πάντα. Ἔγινε νονά της, θέλησε νά πάρει κοντά της τή θέση τῆς θετῆς μητέρας καί πίστευε ὅτι ἔτσι στό ῾Ιερόν Παλάτιον δέν θ᾿ ἄλλαζε τίποτα».

73. Γιά τό χαρακτήρα τῆς Θεοδότης βλ. *P. Speck,* Konstantin VI σελ. 253 κἑ.

74. *Θεοφάνης,* Χρονογραφία 471.8 κἑ.

75. *Θεοφάνης,* Χρονογραφία 471.13-16.

76. Πβλ. *P. Speck,* Konstantin VI σελ. 287.

συμπίπτει μέ τή γέννηση τοῦ ἐγγονοῦ της[77], πού θά εἶχε ὡς συνέπεια τό στέψιμο τῆς Θεοδότης. Χαρακτηριστικό εἶναι ἐπίσης ὅτι ἀπό τή στιγμή αὐτή ἡ ἀντίδραση τῶν μοναχῶν, πού βρισκόταν σέ συνεννόηση μέ τήν Εἰρήνη[78], ἐντείνεται, γιά νά μήν ὑπάρχει τό κατάλληλο κλίμα νά πραγματοποιήσει ὁ Κωνσταντίνος τό στέψιμο τῆς Θεοδότης καί νά δώσει ἀντίθετα χρόνο στήν παράταξη τῆς Εἰρήνης νά πραγματοποιήσει τά σχέδιά της, πού θά καταλήξουν στήν τύφλωση τοῦ Κωνσταντίνου[79].

῾Ως ἄλλο ἐπιχείρημα ἐνάντια στό συμπέρασμά μας θά μποροῦσε νά προβληθεῖ τό γεγονός ὅτι δίπλα στίς αὐγοῦστες μητέρες ἔχουμε ἄλλες γυναῖκες πού στέφτηκαν αὐγοῦστες, ἄν καί δέν ὑπῆρξαν ποτέ τους μητέρες, π.χ. Πουλχερία, Θέκλα. Αὐτές ὅμως οἱ γυναῖκες δέν ὑπῆρξαν οὔτε βασιλικές σύζυγοι· τό δικαίωμά τους νά στεφτοῦν τό ὀφείλουν στή βασιλική τους καταγωγή καί ὄχι στό γεγονός ὅτι εἶναι μητέρες τῶν παιδιῶν τοῦ αὐτοκράτορα.

Οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες ἔστεφαν αὐγοῦστες καί τίς πορφυρογέννητες κόρες τους. ῾Η συνήθεια ὑπῆρχε ἤδη στούς Ρωμαίους καί ἀπό αὐτούς κληρονομήθηκε στούς Βυζαντινούς.

῾Η Ἄννα Κομνηνή μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὅταν γεννήθηκε, τῆς ἀποδόθηκαν ὅλες οἱ τιμές πού ἔδιναν σέ πορφυρογέννητα· μία ἀπό τίς τιμές αὐτές ἦταν καί τό στέψιμό της σέ αὐγούστα[80]. ῾Η πληροφορία τῆς Ἄννας Κομνηνῆς σέ συνδιασμό μέ τήν πληροφορία τοῦ Μαλάλα, ὅτι οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες συνήθιζαν νά στέφουν τά παιδιά τους σέ μικρή ἡλικία[81], καί σέ συνδιασμό μέ τά ἰσχύοντα στό ἀστικό δίκαιο, ὅπου τά τέκνα, γιός ἤ θυγατέρα, ἀποκτοῦν τό ἀξίωμα τοῦ πατέρα τους μόνο σέ περίπτωση πού θά γεννηθοῦν μετά τήν ἀπόκτηση τοῦ ἀξιώματος ἀπό τόν πατέρα[82], μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι οἱ Βυζαντινοί αὐτοκράτορες συνήθιζαν νά στέφουν μόνο τίς πορφυρογέννητες κόρες τους[83].

---

77. Σχέση ἀνάμεσα στή γέννηση τοῦ Λέοντα καί τή ρήξη τοῦ Κωνσταντίνου παρατηροῦν καί οἱ *W. Ohnsorge*, Das Kaisertum der Eirene σημ. 36 καί *P.Speck*, Konstantin VI σελ. 285 κέ., ἀλλά γιά διαφορετικές αἰτίες.

78. Βλ. *Θ. Κορρές*, Τό ζήτημα τοῦ δευτέρου γάμου σελ. 84 κέ.

79. Ἀντίθετα ὁ *P. Speck*, Konstantin VI σελ. 294 κέ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀντίδραση τῶν μοναχῶν δέν εἶχε σχέση μέ τά σχέδια τῆς Εἰρήνης.

80. *Ἄννα Κομνηνή*, ᾿Αλεξιάς VI.VIII 3 (τόμ. II σελ. 61.29-62.7 ἔκδ. B. Leib, Paris 1943).

81. *Μαλάλας* 429.3-5: *«τά τέκνα αὐτῶν ἐκ παιδόθεν ἔστεφον οἱ πατέρες καί μετ᾿ αὐτῶν ἐβασίλευον»*.

82. Βασιλικά VI 1,28 (ἔκδ. Ι.Δ. Ζέπου, ᾿Αῆναι 1910, τόμ. I σελ. 252): *«Οἱ τοῦ συγκλητικοῦ ἤ τοῦ λαμπροτάτου υἱοί ἤτοι θυγατέρες ἰδιωτεύουσιν, ἐάν πρίν ἤ ἐπιβῇ τοῦ ἀξιώματος ὁ πατήρ αὐτῶν, ἐγεννήθησαν»*.

83. Δέ συμφωνῶ μέ τήν ἄποψη τῆς *Elisabeth Bensammar*, La titulature σελ. 278, ὅτι οἱ Βυζαντινοί ἀπό τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. χαρακτηρίζουν μιά ἁπλή πριγκήπισσα ὡς βασίλισσα. Ὅταν οἱ πηγές χαρακτηρίζουν μιά αὐτοκρατορική κόρη ὡς αὐγούστα ἤ βασίλισσα, σημαίνει ὅτι ἡ κόρη αὐτή ἔχει στεφτεῖ. ῾Η παρατήρηση τῆς Bensammar καί τά παραδείγματα τῆς Ἄννας

Τό συμπέρασμά μας ἐπιβεβαιώνεται καί στήν πράξη: ῾Ο Μ. Κωνσταντίνος ἔστεψε αὐγούστα τήν κόρη του Κωνσταντίνα[84]. Αὐγοῦστες στέφτηκαν ἐπίσης ἡ ῾Ονωρία[85], κόρη τῆς Πλακιδίας, καί ἡ Πουλχερία[86], κόρη τοῦ ᾿Αρκάδιου.

῾Ο ῾Ηράκλειος ἔστεψε τρεῖς κόρες του, τήν ᾿Επιφανία[87] ἀπό τόν πρῶτο του γάμο καί τήν Μαρίνα καί ᾿Αναστασία ἀπό τόν δεύτερό του γάμο μέ τήν Μαρτίνα[88]. ᾿Επίσης ὁ Θεόφιλος ἔστεψε αὐγοῦστες τίς κόρες του Θέκλα, ᾿Αναστασία καί Μαρία[89], ὁ Λέων Στ´ τήν κόρη του Ἄννα[90] καί ἀργότερα στά χρόνια τῶν Κομνηνῶν ὁ ᾿Αλέξιος τήν κόρη του Ἄννα[91] καί ὁ Μανουήλ τήν κόρη του Μαρία[92].

῾Η Αἰ. Χριστοφιλοπούλου ἀναρωτιέται πότε στέφτηκε αὐγούστα ἡ Θεοδώρα ἡ Πορφυρογέννητη τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἡ ὁποία δέν ὑπῆρξε ποτέ βασιλική σύζυγος. Διατυπώνει τήν ὑπόθεση, ὅτι καί οἱ δύο πορφυρογέννητες ἀδελφές, Ζωή καί Θεοδώρα, ἐνδέχεται νά στέφτηκαν ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς συμβασιλείας τοῦ Βασιλείου Β´ καί Κωνσταντίνου Η´. Τό συμπέρασμά μας βοηθᾶ, ὥστε ἡ ὑπόθεση αὐτή νά περάσει στό ἐπίπεδο τῆς ἀπόδειξης[93].

᾿Ελπίζω νά ἀπάντησα στό ἐρώτημα πού ἔθεσα στήν ἀρχή αὐτῆς τῆς μελέτης, ποιές καί πότε στέφτηκαν αὐγοῦστες. Τώρα μποροῦμε νά προχωρήσουμε στή σύνταξη τοῦ καταλόγου τῶν βυζαντινῶν αὐγουστῶν, πού ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν περαιτέρω ἐξέταση τοῦ θεσμοῦ τῆς βυζαντινῆς αὐγούστας.

καί Μαρίας Κομνηνῆς πού δίνει (σελ. 278 σημ. 35), δέν μποροῦν νά εἶναι πειστικά, γιατί, καί ὅταν ἀκόμα οἱ πηγές ἀναφέρονται στή γέννηση καί τά παιδικά χρόνια τῶν πριγκηπισσῶν, ἔχουν γραφτεῖ, ὅταν πιά οἱ κόρες αὐτές ἔχουν στεφτεῖ αὐγοῦστες.

84. *Φιλοστόργιος* III 22(σελ. 49.10-12).

85. Γιά τήν ῾Ονωρία βλ. J. B. Bury, Justa Grata Honoria, JRS 9 (1919) 1-13.

86. *Πασχάλιο Χρονικό 571.14· πβλ.* E. Stein - P.J. Palanque, Historie du Bas. Empire, τόμ. I De l'état romain à l' état byzantin (284-476), Paris 1959, σελ. 275.

87. *Πασχάλιο Χρονικό* 703.2-8· *Θεοφάνης* 300. 13-14.

88. *Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος*, Περί βασιλείου τάξεως II 29 (II 630. 5-9 CB).

89. *Ph. Grierson*, Catalogue of the byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection τόμ. III 1 σελ. 428.

90. *Λέων Γραμματικός* 274. 3 CB· *Συνεχιστής Θεοφάνους* 364. 14-16 CB· *Ψευδοσυμεών* 703.13 CB· *Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχοῦ* 860.5 CB· *᾿Ιω. Σκυλίτζης* 180.9-13 ἔκδ. I. Thurn Berlin 1973. ῾Η Ἄννα ἀποτελεῖ μιά εἰδική περίπτωση, γιατί δέν εἶναι γνήσια πορφυρογέννητη· βλ. *W. Ohnosorge*, Die Heirat Kaiser Ottos II mit der Byzantinerin Theophano, Brauschweigisches Jahrbuch 54 (1973) 32.

91. Βλ. παραπάνω σημ. 80.

92. *Κίνναμος* 118. 21 CB.

93. *Αἰ. Χριστοφιλοπούλου*, ᾿Εκλογή σελ. 113-14· πβλ. καί *Elisabeth Bensammar*, Titulature σελ. 283 σημ. 63.

DIE EPISTULA SYNODICA DES SOPHRONIOS VON JERUSALEM IM CODEX PARISINUS BN GRAECUS 1115

RUDOLF RIEDINGER

Der Cod. Paris. gr. 1115 (a. 1276) zählt zu den bekanntesten und wertvollsten griechischen Handschriften, die wir besitzen. Zu dieser theologischen Sammelhandschrift, von der wir den Anlaß ihrer Entstehung immer noch nicht kennen[1], versuchte Th. Schermann schon vor 80 Jahren eine Inhaltsangabe zu liefern[2], und neuerdings versprach auch R. Devreesse eine Analyse, die leider nie erschiennen ist[3]. Auch J. Paramelle plante eine eingehende Untersuchung und übergab mir dafür Kopien derjenigen Abschnitte, die sich auf das VI. oekumenische Konzil (Konstantinopel, 680-681) beziehen[4]. Diese Handschrift war auch früher schon für die Edition von

---

1. K.-H. Uthemann Konnte zeigen, daß die Kopie des Leon Kinnamos aus dem Jahre 1276 ihrem aktuellen Anlaß in der Auseinandersetzung um das 2. Konzil von Lyon (7. Mai - 17. Juli 1274) gehabt hat. Vgl. *K.—H. Uthemann*,... Annuarium Historiae Conciliorum...

2. Vgl. *Th. Schermann*, Die Geschichte der dogmatischen Florilegien vom V.-VIII. Jahrhundert. Leipzig 1904, und die Rezension dieses Buches von F. Diekamp in der Theologischen Revue 4 (1905) 445-450, außerdem den sehr instruktiven Vergleich des Paris. gr. 1115 mit dem Cod. Arundel 529 (Addit. 10 445), α. 1111, bei *E. Zettl*, Die Bestätigung des V. ökumenischen Konzils durch Papst Vigilius, Bonn 1974, S. 36-44.

3. Vgl. *C. Mango*, La culture grecque et l'occident au VIIIE siècle. in Settimane di studio del centro Italiano di studi sull'altro medioevo 20 (1973) 710-713 (Die Feststellung Mango's, daß die Florilegien in den Akten der Lateransynode von 649 keinen Rückschluß auf eine römische Bibliothek dieser Zeit erlauben, hat sich bestätigt). -*C. Mango*. The availability of books in the Byzantine Empire, A.-D. 750-850. in Byzantine books and bookmen, Dumbarton Oaks 1975, S. 33-34, und *H. Belting - G. Cavallo*, Die Bibel des Niketas. Wiesbaden 1979, S. 13-14. -Den Hinweis auf diese drei Titel verdanke ich meinem Freund *O. Kresten*.

4. Es handelt sich dabei um folgende Stücke:

1. f.60v - 69r: Epistula Agathonis (Mansi XI 233 A - 260 B). Hier weist der Parisinus auf f. 63r, 5. Zeile von unten, dieselbe Lücke auf wie Mansi 241 A 7, die der lateinische Text von Mansi 239 D 11-15 füllen kann. Andererseits ergänzt der Parisinus f. 67r, 6.-4. Zeile von unten, eine Lücke, die Mansi 253 D 2 andeutet, ohne sie zu füllen.
2. f.69r - 73r: Epistula Agathonis (Mansi XI 286 B - 300 A).
3. f.73v - 86v: Epistula Sophronii (Mansi XI 461 B - 509 A).
4. f.86v -87v: Confessio Macarii et Stephani (Mansi XI 365 D -369 C).
5. f.197v - 198r = Mansi XI 452 A - 453 B.
   Die Confessio des Petrus Nicom. wird als die des Papstes Agathon ausgegeben (vgl. *E. Zettl*, S.40). Der Parisinus füllt die Lücke bei Mansi XI 452 C 2 - D 5 in den Konzilshandschriften MTO (vgl. Anm. 8).
6. f.201r - 203r: Epistula Sophronii (Mansi XI 465 B - 496 D). Der Text enthält sehr viele große und kleine Lücken, aber auch Zusätze, er scheint ähnlich gekürzt wie die Nebenüberlieferung des Sophronios-Briefes (Anm. 10).

Konzilsakten verwendet worden[5], ihre Bedeutung konnte sich jedoch erst erweisen, als wenigstens Teile davon mit einer hinreichenden Anzahl anderer Überlieferungen verglichen werden konnten, die für sich genau zu datieren sind.

Die Epistula Synodica des Sophronios von Jerusalem (634-638, Sophronios stirbt ein Jahr nach der Eroberung Jerusalems durch die Araber, CPG 7635) war sowohl an den Partiarchen Sergios von Konstantinopel (gest. 9.12.638) als auch an Papst Honorius (gest. 12.10.638) gerichtet worden[6], aus den Akten des VI. Konzils kennen wir freilich nur ihre Ausfertigung an Sergios (Mansi XI 461 B - 509 A). Etwa in den Jahren 635-636 dürfte sie sowohl nach Konstantinopel als auch nach Rom gekommen sein, zu einer Zeit, als diese drei Patriarchen noch lebten, der Absender und die beiden Adressaten, die im Jahre 638 in geringem zeitlichen Abstand aus dem Leben scheiden sollten.

Die lateinische Übersetzung der Akten des VI. Konzils, die in den Jahren 682-701 in Rom hergestellt wurde, besitzen wir in einer ausgezeichneten Überlieferung[7]. Dasselbe kann man von der Überlieferung des griechischen Originals leider nicht sagen. Zum einen geht diese nicht unmitelbar auf Authentica der Konzilsakten selbst zurück, sondern auf eine Kopie, die der Archidiakon Agathon vor der Vernichtung durch Kaiser Philippikos-Bardanes gerettet hatte und im Jahre 713 publizierte. Zum anderen besitzen wir von dieser Kopie nur noch drei unabhängige Textzeugen aus dem 13.-15. Jahrhundert[8], denn die Handschriften des 16. Jahrhundets, die sich in italienischen Bibliotheken finden, dürften sämtlich Abschriften des Turiner Codex sein[9].

---

5. Zur Benutzung durch die alten Drucke vgl. Anm. 4. - Von der Beteiligung an den Bänden der ACO berichtet *R. Schieffer*, Index generalis tomorum I-IIII. (ACO IV 3,1) Berlin 1974, S. 36.

6. Vgl. Photios, Cod. 231, ed. Henry 5 (1967) 64-65.

7. Vgl. *R. Riedinger*, Die lateinischen Handschriften der Akten des VI. Konzils (680/681) und die Unzialkorekturen im Cod. Vat. Regin. lat. 1040. in Römische Historische Mitteilungen 22 (1980) 37-49, und ders., Kuriale und Unziale in der lateinischen Überlieferung der Akten des VI. oekumenischen Konzils (680/81). in 'Αντίδωρον, Hommage à M. Geerard, 2. Bd. (1983).

8. M = München, Cod. gr. 186 (a. 1445/6) ff. 131r-298v.
T = Torino, Cod. gr. 67 (s. XIII) ff.1r-207v.
O = Ochrid, Cod. gr. 84 (s. XIII) pp.1-141.
Zum Münchener Codex vgl. die Beschreibung von *O. Kresten*, Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidoros von Kiev. Österr. Akademie d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Denkschriften 123. Band, Wien 1976, S. 111-113.

9. Von den Handschriften des 16.Jahrhunderts wurden bisher folgende für den Sophronios-Brief dazukollationiert:
Milano, Bibl. Naz. di Brera, Cod. A.F.X. 47 (s. XVI),
Bologna, Bibl. Univ. e Communale, Cod. A—I—10 (s.XVI) und
Bologna, Bibl. Univ. e Communale, Sod. A-I-11 (s.XVI).
Der Turiner Codex und diese drei Handschriften weisen unter anderem folgende gemeinsame Fehler auf:

Unter diesen Umständen mußte alles getan werden, um die so unsichere griechische Überlieferung wenn nicht abzusichern, so doch besser abschätzen zu lernen. Aus diesem Grunde wurden nicht nur die von J. Paramelle aus dem Cod. Paris. gr. 1115 (hier nach Leon Kinnamos mit K bezeichnet) gelieferten Texte dankbar kollationiert, auch die Sonderüberlieferung der Epistula Synodica wurde soweit möglich herangezogen[10]. Neben Textvarianten, wie sie in allen Überlieferungen auftreten, fand sich hierbei etwas Überraschendes: Anstelle des Textschlusses bei Mansi XI 508 B2: ἀντιβολῶ δὲ δικαίως... (bis 509 A2, für Textlücke 508 DE besteht in den Handschriften kein Anlaß), der sich auf konkrete Verhältnisse bezieht, die nur für Sergios zutreffen, gibt es in der Separatüberlieferung der Synodica einen Briefschluß, der sich in allgemeineren Formullierungen ergeht[11]. Obwohl nun der Name des Honorius

---

Sophronios-Brief		lat. Übersetzung		Tor. Mil. Bo.
ἀπερίγραπτον	—	*incircumscriptum*	—	ἀπερίγραφον
ὅτε		*cum*	—	ὅται (!)
ἄφθαρτον	—	*incorruptibilem*	—	ἄφραστον
συνεγράψαντο	—	*conscripserunt*	—	συνετράψαντο

10. Von dieser Sonderüberlieferung wurden kollationiert:
L = Leiden, B.P.G. Cod. 60 A (s.XIII-XIV), ff. 119v-141r, (die Codd. Vat. gr. 727 [s. XVI] und Matrit. Bibl. Nat. 4669 [s. XVI] sind Kopien dieser Handschrift).
F = Firenze, Plut. LXXXVI-6 (ş.XI-XII), ff.74v-91r und
V = Roma, Cod. Vat. gr. 1116 (s.XIII), ff.140r-147v.
Athen, Bibl. Kolybas, cod. 127 (s.XVIII) ff. 129r- 136v,
Athos, Vatopedi Cod. 594, ff.184-207,
Paris. gr. 1371, ff. 9-24.
Außerdem gibt es eine Reihe von Handschriften, die einen auffallend geringeren Umfang des Synodica-Textes aufweisen. Obwohl bisher nur der Vind. theol. gr. 200 und der Druck in ΝΕΑ ΣΙΩΝ nachgeprüft werden konnten, wo die Synodica ähnlich wie in K ff.201r-203r verkürzt wiedergegeben wird, dürfte es sich dabei um eine alte (Cod.Vat.gr.2200!) Kurzfassung des Briefes handeln:
Cod. Vat. gr. 2200 (s.VIII-IX), p. 481-491,
Cod. Hier. Sabba 281 (s.XIII), ff.245-247, = ΝΕΑ ΣΙΩΝ 77 (1922) 178-186,
Cod. Vindob. theol. gr. 200 (s. XVI), ff.140r-147v,
Cod. Utrecht, Bibl. univ. 3 (gr. 7), ff.105-110,
Cod. Vat. Palat. gr. 367, ff.1-4,
Cod. Patmos 174, ff.255-260.
Von diesen Handschriften ist bisher nur die Signatur bekannt.

11. Dieser Schluß hat folgenden Wortlaut: ἀντιβολῶ δὲ τοὺς πανϊέρους ὑμᾶς, ἁγιώτατοι, ταῦτα πρὸς τῆς ἡμῶν ταπεινότητος τὰ συνοδικὰ δεχομένους χαράγματα θᾶττον ἀντιγράψαι φίλα ἡμῖν καὶ τριπόθητα γράμματα, τὰ τὴν μὲν θεόσδοτον ῥῶσιν ὑμῶν τοῖς μετρίοις ἡμῖν εὐαγγελιούμενα καὶ χαροποιοῦντα πλουσίως ἡμᾶς καὶ εὐφραίνοντας ἐπὶ τοῖς τῆς ἡμετέρας ἀπαγγέλμασι ῥώσεως, ἔπειτα δὲ καὶ πίστιν ἡμῖν τὴν ὀρθὴν εἰσφαιδρύνοντα καὶ τὸ ἦθος τῆς ψυχῆς ἐκλευκαίνοντα καὶ τὴν ποιμαντικὴν τὰ ἐνθάδε Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος τῶν ὅλων ποιούμενα ποίμνια. πᾶσαν τὴν σὺν τῇ πατρικῇ ὑμῶν μακαριότητι θεοφιλῆ καὶ φαιδρὰν ἀδελφότητα πλείστας ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἐγὼ ὁ ταπεινὸς καὶ ἐλάχιστος καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ πάντες ἀδελφοὶ προσαγορεύομεν.

weder am Anfang[12] noch am Ende dieses Briefschlusses fällt, konnte es kaum einen Zweifel daran geben, daß damit die Ausfertigung des Briefes an Papst Honorius, wie sie Photios kennt, identifiziert war.

Wir haben also für die Epistula Synodica vier seit alter Zeit getrennte Überlieferungen gefunden, die untereinander verglichen werden können:

1. den griechischen Text der Konzilsakten (an Sergios),
2. den lateinischen Text der Konzilsakten (an Sergios),
3. den griechischen Text von K (an Sergios) und
4. den griechischen Text der Ausfertigung an Honorius.

Die Sehnsucht nach einer «Leithandschrift», nach einer «führenden Handschrift» ist für jeden, der sich mit Textgeschichte befaßt, eine Illusion, denn jede Handschrift und jede Überlieferung weist Fehler auf, und ist deshalb allein für sich unfähig zu leiten. Es ist jedoch mitunter sehr schwer, solche Fehler zu finden, und noch schwerer ist es, zu beweisen, daß es sich dabei um Fehler handelt. Zunächst werden hier drei Beispiele für gemeinsame Fehler in allen drei griechischen Überlieferungen angeführt:

1. *Τί* οὖν ἐκεῖνος ὁ ἀθλητής φησιν ὁ ἀδάμαστος τῶν ἡδόντων
quid ergo ait ille decertator indomitus mutationem
παθῶν τὴν μετάβλησιν...
passionum aspiciens...

Das gibt nur lateinisch einen Sinn, griechisch nur dann, wenn man τῶν ἡδόντων = ἰδών τῶν = *aspiciens* gegen die gesamte Überlieferung korrigiert (der Druck fügt *«iucundorum»* hinzu).

2. ἐν ταῖς κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ἁγίαις < τοῦ Θεοῦ > ἐκκλησίαις
in sanctis dei per totum orbem ecclesiis
κεκράτηκεν
tenuit

Hier wird *dei* = < τοῦ Θεοῦ > nach ἁγίαις zu ergänzen sein, das in allen drei griechischen Überlieferungen fehlt.

3. Auch im Briefschluß an Sergios gibt es einen Fehler (MTO + K):
καὶ θᾶττον ὡς ἡμᾶς ἀντιπέμψατε
et ad nos celeriter remittite

ὡς muß πρὸς = *ad* heißen.

An diesen drei Stellen fanden also nur noch die lateinischen Übersetzer in Rom den richtigen Text in ihrer griechischen Vorlage.

Viel leichter ist es, Übersetzungsfehler dieser lateinischen Übersetzer zu finden, von denen nur drei besonders eindrucksvolle genannt werden sollen:

1. καὶ διαφόρους θεοὺς ἐκτεχνάζεται
atque diuersos deos officinatur

12. Die Überschrift lautet lediglich: Συνοδικὸν τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Σωφρονίου τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς ἁγίας Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν πόλεως.

ἐκτεχνάζομαι (aussinnen, sinnreich erfinden - devise a plan) wäre mit *commentor* oder *concinno* wiederzugeben (τέχνη = *artificium*). *officium* ist die Übersetzung von τάξις, und *officiosius* wird einmal für ἐργωδέστερον gesetzt.

2. χαρακτήρων εὐαγγελικῶν
euangelicorum configurationum speciminum

Hierbei handelt es sich um eine Doppelübersetzung, in den Drucken mit einem *et* verbunden und vertuscht, in dem Sinne, daß die Übersetzer zwei Wörter zur Auswahl stellten (oder sich selber korrigierten), die Kopisten aber beide Wörter abschrieben. Vermutlich versuchte man hier *speciminum* durch *configurationum* zu ersetzen.

3. μαθήσοισθε = *adicietis*

Das soll, wie bereits von den Drucken korrigiert, *addiscetis* heißen; dieser Fehler ist, wie mancher andere, nur mit dem besonderen Aussehen des römischen Autographs der lateinischen Übersetzung (vgl. Anm. 7) zu erklären (wie in dem Beispiel: πρὸς αὐτοῦ = *ab eo = ad eo).*

Bis hierher wurden nur Beispiele dafür angeführt, daß einerseits die lateinische Übersetzung der Akten fehlerhaft ist (was leicht verständlich ist), daß aber auch der griechische Text, der durch drei Überlieferungsstränge bezeugt wird, Fehler aufweisen kann.

Wer den Sophronios-Brief innerhalb der Konzilsakten zu edieren hat, ist zunächst geneigt, seine lateinische Übersetzung auf den griechischen Text dieser Akten zu beziehen. Vor einem solchen Schluß warnt freilich schon die Tatsache, daß unser griechischer Aktentext auf den Archidiakon Agathon (713) zurückgeht, die lateinische Übersetzung der Konzilsakten jedoch bereits in den Jahren 682-701 in Rom hergestellt wurde. So einfach, wie sie zunächst erscheint, wird diese Überlieferungslage also nicht sein. In dieser Unsicherheit kommen die beiden anderen griechischen Überlieferungen zu Hilfe, der Cod. Paris. gr. 1115, der im Jahre 1276 von einer Handschrift «in einer alten römischen Bibliothek» abgeschrieben wurde, und die Sonderüberlieferung des Briefes an Papst Honorius. Beide griechischen Traditionen gehen von Rom aus, genau so wie die lateinische Übersetzung dieser Akten. Das Datum dieser Übersetzung ist überliefert (682-701), und wir können auch von der Ausfertigung des Briefes an Papst Honorius zunächst einmal annehmen, daß sie das Exemplar des Sophronios-Briefes vertritt, das in den Jahren 635-636 in Rom eingetroffen war. Wir besitzen also in den vier Traditionen für den Text des Sophronios-Briefes Testvarianten, die nicht nur sicher erkennbar, sondern auch datierbar sind.

Bei der Prüfung dieser Varianten stellte sich zunächst heraus, daß die lateinische Übersetzung nicht auf die Textform zurückgeht, die Agathon bietet. Aus zahlreichen Belegen werden hier nur einige besonders einsichtige (zum Teil mit Maiuskelfehlern) genannt, bei denen MTO gegen K und LFV und die lateinische Übersetzung stimmen:

MTO	K und LFV	lat. Übersetzung
λαμβάνει	— μανθάνει	— *discit*
κηρύττειν	— κρατεῖν	— *tenere*
ὥσπερ	— ὅπερ	— *quod*
καταλλήλως	— κατάλληλα	— ΚΑΤΑΛΛΗΛΑ

(hier wird im lateinischen Text das griechische Wort in Maiuskelbuchstaben hinzugefügt)

MTO: Εὐφράτης ὁ Περσικός

K + LFV: Εὐφράτης ὁ Περατικός

= *Eufrates transmarinus* (der Beiname des Peraten Eufrates wird übersetzt!).

Auf der anderen Seite spricht für den Zusammenhang von MTO und K gegen LFV am stärksten die Tatsache, daß auch K denselben Briefschluß an Sergios aufweist wie die griechische Überlieferung der Akten. Aber die lateinische Übersetzung bezeugt, daß sie keineswegs überall dort den Text von K wiedergibt, wo K mit MTO geht:

MTO und K	LFV	lat. Übersetzung
ποιότητι	— ποσότητι	— *quantitate*
μύησις	— μήνυσις	— *instructio*
τοὺς ἄθλους	— τοῖς ἄθλοις	— *praemiis*
τὰ ἱερὰ	— τὰ ἱερὰ καὶ θεῖα	— *sacra et diuina*
ἄγω	— προσάγω	— *offero*
μετὰ τρία	— μετὰ τὰ εἰρημένα τρία	— *post haec tria*

An diesen Stellen wird also derjenige Text übersetzt, den allein die Honorius-Überlieferung (LFV) bietet. Die Überlieferung LFV ist außberdem dadurch bemerkenswert, daß sie Spuren einer Kapiteleinteilung des Sophronios-Briefes bewahrt hat (marginale Zwischentitel) und an vielen Stellen den Text durch kurze Zusätze interpretierend erweitert.

An keiner einzigen Stelle wurden beim Lateiner Lesarten gefunden, die nur K allein aufweist, denn die beiden folgenden Übereinstimungen erklären sich bereits orthographisch, weisen allerdings auch auf die erstaunlich gut konservierte Selbständigkeit des griechischen Textes in K hin:

MTO und LFV	K	lat. Übersetzung
ἤ	— εἰ	— *licet*
δίκαιος	— δικαίως	— *merito*

Überall sonst zeigt die lateinische Übersetzung, daß die Sonderlesarten von K Fehler seiner eigenen Tradition sind. Diese Fehler in K reden allerdings eine bemerkenswerte Sprache. Zum Beispiel schreibt K zweimal statt προ- προσ- und statt γινο- oft γιγνο- und verwechselt bei seinen Fehlern häufig die Buchstaben E-Y-O, M-N, O—Ω—A, Θ—P, T—Γ, Ψ—Λ und N—K—Λ. Auch wenn man die Bedeutung dieser Verwechslungen nicht überschätzen wird, ist eine davon doch bemerkenswert:

MTO und LFV	K	lat. Übersetzung
παρεισφέροντες	— παρεκφέροντες	— *subintroducentes,*

denn daß in der Maiuskel des 7.—8. Jahrhunderts ΕΙΣ mit ΕΚ verwechselt werden kann, läßt sich leicht belegen[13]. Wenn die fünf Aberrationslücken in K mit je 33, 31, 31, 27 und 40 Buchstaben etwas über die Zeilenlänge eines Ahnen von K aussagen, dann dürfte diese bei 31-32 Buchstaben gelegen haben. Es handelt sich also um relativ kurze Zeilen, was entweder auf eine Maiuskel-Handschrift oder auf eine zweispaltige Minuskel-Handschrift schließen läßt. Damit demonstriert K sehr individuelle Eigenschaften, geht aber nur gemeisam mit MTO oder mit LFV in die lateinische Übersetzung ein.

Aufgrund der Tatsachen, die sich aus dem Alter der verschiedenen Überlieferunsträger und aus deren Trenn- und Bindefehlern ergeben, lassen sich zu der Qualität des Textes unseres Sophronios-Briefes in K gewisse Schlüsse ziehen. Die beiden Fassungen seines Synodalbriefes, die Sophronios als neubestellter Patriarch von Jerusalem an Sergios von Konstantinopel und an den Papst Honorius schickte, unterscheiden sich am deutlichsten durch ihre jeweiligen Briefschlüsse. Der Briefschluß an Sergios nennt die Namen der Überbringer und konkrete Situationen, ist also individuell gehalten[14]. Der Briefschluß an Honorius läßt erkennen, daß sich Sophronios zwar höflich an die Gepflogenheiten hält, aber auch, daß der römische Papst für ihn nicht nur geografisch weit entfernt ist. Die beiden Papyrusexemplare mit den Brieftexten wurden natürlich von der Kanzlei des Sophronios ausgefertigt und können bei aller Akribie der Kopisten nicht bis zum letzten Buchstaben identisch gewesen sein.

Während der Brief an Honorius in Rom schon deshalb gut konserviert, wurde, weil es dort um 636 nur wenige gab, die als Beamte des Papstes

13. Beispiele etwa im Cod. Vat. 9113 (= Tafel II bei *R. Devreesse*, Introduction à l'étude des manuscrits Grecs, Paris 1954) und bei *L. Politis*, Nouveaux manuscrits grecs découverts au Mont Sinai, Rapport préliminaire. In Scriptorium 34 (1980) 5-17. Tafel 1 (c) Johannes Klimakos (s. VIII), Tafel 2 (a) Johannes Chrysostomos (s. VII-VIII) und Tafel 2 (b) Psalterium (s. VIII).

14. Zu der Frage, ob Kaiser Herakleios ohne den Rat seines Patriarchen Sergios handelte, als er Sophronios als Patriarchen von Jerusalem bestätigte, und zu den Spannungen zwischen diesen drei Männern vgl. *J.L. van Dieten*, Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715), Amsterdam 1972, S. 37-38.

griechisch verstanden[15], diente das Exemplar an Sergios nicht nur zur Verlesung auf der 11. Sitzung des Konzils am 20. März 681, nach der der Kaiser das Konzil verließ, sondern wurde auch fünfmal kopiert, als man nach Abschluß des Konzils den Repräsentanten der 5 Patriarchate je ein Exemplar des griechischen Aktentextes aushändigte (Mansi XI 681 D - 684 A). Daß nur das römische Exemplar unversehrt erhalten blieb, ergibt sich aus der relativen Abgeschiedenheit seines Bestimmungsortes, denn die drei Exemplare für Alexandreia, Antiocheia und Jerusalem haben ihren Bestimmungsort schwerlich erreicht und sind vermutlich noch in Konstantinopel selbst zusammen mit dem Exemplar für die Kaiserstadt vernichtet worden, als Kaiser Philippikos-Bardanes die völlige Austilgung des VI. Konzils befahl (Mansi XII 192 E und 204 AB).

Unter welchen Umständen Agathon, der schon während des Konzils als Diakon[16], nun aber als Archidiakon des Patriarchen Johannes VI. genannt wird, seinen Konzilstext rettete, wissen wir nicht mehr im einzelnen[17], es dürfte aber sicher sein, daß dieser seine Rettung nicht ohne Schäden überstehen konnte.

Alle hier benutzten Handschriften (MTO - K - LFV) stammen erst aus dem 12.-15. Jahrhundert und können schon deshalb nicht die Qualität ihrer Vorgänger besitzen. Aus den genannten Umständen dürfte aber auch hervorgehen, daß die Tradition des Briefes an Honorius (LFV) in sich besser sein muß als die von MTO (Ausgabe des Agathon), denn sie überlebte in einer Stadt, die von den Ereignissen nach dem Konzil im Osten des Reiches unberührt blieb. Auch beim Einzelvergleich dieser drei griechischen Überlieferungen mit ihrem Fixpunkt, der alten lateinischen Übersetzung, hatte sich dieselbe Folgerung ergeben. Wie aber haben wir die dritte Überlieferung in der Handschrift K zu beurteilen?

Wir haben gesehen, daß von den Sonderlesarten dieser drei Überlieferungen nur diejenigen aus dem Briefe an Honorius (LFV) allein als solche in die lateinische Übersetzung der Jahre 682-701 eingegangen sind, denn sowohl MTO als auch K haben als einzelne Überlieferungen keinen Niederschlag in der lateinischen Übersetzung gefunden. Wie haben wir die herausragende Stellung von LFV zu verstehen? Sollen wir annehmen, daß die lateinischen Übersetzer neben dem griechischen Text der Konzilsakten auch das römische Honorius-Exemplar benutzten, als sie den Sophronios-Brief übersetzten (dann

15. Die sprachliche Situation im Rom des Papstes Honorius läßt sich am besten an der theologischen Qualität und Terminolgie seiner beiden Briefe erkennen. Vgl. *G. Kreuzer,* Die Honoriusfrage im Mittelalter und in der Neuzeit, Stuttgart 175, S.56-57 und 60-64.

16. Vgl. Byzantinische Zeitschrift 66 (1973) 137.

17. Von Agathon haben wir einen Epilogos überliefert (Mansi XII 189-196) und vom Patriarchen Johannes VI. einen Brief an Papst Konstantin I. (Mansi XII 196-208 = *V. Grumel,* Reg. Nr. 322).

würde es sich bei dieser Übersetzung um eine Kompilation handeln), oder benutzten sie bei ihrer Arbeit gelegentlich eine ältere lateinische Übersetzung, die zwischen 636 und 682 in Rom angefertigt worden war?[18] In den Jahren 646-649 gab es in Rom immerhin Maximos den Bekenner mit seiner Mönchsschar, welche die griechisch-lateinischen Akten der Lateransynode von 649 herstellten und denen mit Sicherheit auch die Synodica des Sophronios bekannt und wichtig war[19]. Diese Frage läßt sich mit unseren Voraussetzungen nur stellen, aber nicht beantworten.

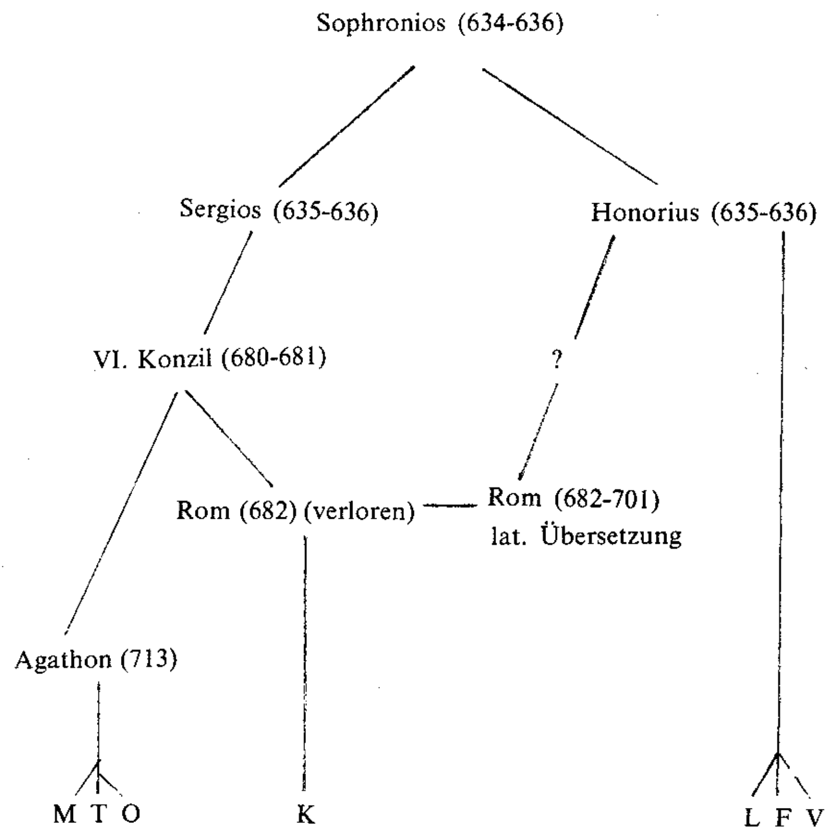
Genaueres kann man nur von der in K erhaltenen Textform des Sophronios-Briefes –und damit wohl auch von allen anderen Teilen des VI. Konzils in dieser Handschrift– sagen. Denn diese Texte dürften nicht Abschriften irgendeines griechischen Exemplars der Konzilsakten aus dem 7.-9. Jahrhundert sein, sondern die einzigen direkten Kopien des griechischen Aktentextes für Rom, die nach nur wenigen Zwischengliedern auf uns gekommen sind. Vermutlich stand dem Verfasser der römischen Vorlage des Paris. gr. 1115 noch das römische Authenticum der griechischen Akten selbst zur Verfügung. Der Ursprung der Texte des VI. Konzils im Paris. gr. 1115 «aus einer römischen Bibliothek» und ihr hoher textkritischer Wert sind also auch durch die Überlieferung des Sophronios-Briefes bestätigt worden. Für die Datierung dieser Handschrift gibt es mit dem *terminus post quem* 682 allerdings kein neues Argument.

18. Daß man ältere lateinische Übersetzungen griechischer Konzilstexte erneut nach den Originalen überarbeitete, wenn man deren Übersetzungen für ungenügend hielt, habe ich in Annuarium Historiae Conciliorum 9 (1977) 269-282 gezeigt. In Kürze wird man auch sehen können, daß die Kanones der Lateransynode von 649 in einer älteren und in einer korrigierten jüngeren lateinischen Übersetzung erhalten sind. Daß man auch ältere lateinische Übersetzungen von Heiligenviten mehrfach neu bearbeitete (nicht neu übersetzte), erweist neuerdings auch die Vita Pelagiae: Pélagie la pénitente, Métamorphose d'une légende. ed. P. Petitmengin etc., I. Band, Paris 1981. Es kam wohl in jedem Falle darauf an, ob man das griechische Original zusammen mit einer älteren lateinischen Übesetzung gerade zur Hand hatte und außerdem auch den griechischen Text besser verstehen konnte als sein Vorgänger, denn an geplante und systematische Bemühungen, wie sie möglich sind, wird man nicht denken dürfen.

Dafür, daß der lateinische Text des Sophronios-Briefes auf eine ältere Übersetzung vor dem Jahre 682 zurückgeht, könnten unter anderen zwei Eigentümlichkeiten in diesem lateinischen Text hindeuten: Das Verbum *patrare* (für δρᾶν) gibt es in den Akten der Lateransynode und in denen des VI. Konzils nur im Sophronios-Brief und zwar 5 mal (sonst schreibt man für δρᾶν *operari* und *efficere).* Außerdem wird πρεσβεύειν nur im Sophronios-Brief (offensichtlich falsch) 4 mal mit *obsecrari* übersetzt (sonst schreibt man dafür *praedicare, confiteri* und *pronuntiare).*

19. Vgl. zuletzt *R. Riedinger,* Sprachschichten in der lateinischen Übersetzung der Lateranakten von 649, in Zeitschrift für Kirchengeschichte 93 (1982) 180-203.

Skizze dieser Überlieferung

B. VARIA

ΤΟ Γ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Γιά τρίτη φορά φέτος ὀργανώθηκε στή Θεσ/νίκη στίς 29 καί 30 Μαΐου ἀπό τήν Ἑλληνική Ἱστορική Ἑταιρεία Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο.

Μιλώντας κατά τήν ἔναρξη τοῦ συνεδρίου ὁ Γεν. Γραμματέας τῆς Ἑταιρείας χαιρέτησε τό γεγονός ὅτι τά μέλη τῆς Ἑταιρείας στήν πενταετία ἀπό τήν ἵδρυσή της ὀκταπλασιάστηκαν· οἱ 22 ἱστορικοί πού ἀποτέλεσαν τά ἱδρυτικά μέλη τῆς Ἑταιρείας τό Νοέμβριο τοῦ 1976 αὐξήθηκαν σέ 170. Ἔτσι ἡ Ἑλληνική Ἱστορική Ἑταιρεία πού ἔχει γιά ἕδρα της τή Θεσσαλονίκη, περιλαμβάνει στούς κόλπους της τώρα τή μεγίστη πλειοψηφία αὐτῶν πού ἀσχολοῦνται μέ ἱστορικές ἔρευνες καί ἐργασίες στήν Ἑλλάδα. Ἐπί πλέον συγκαταλέγει μεταξύ τῶν μελῶν της καί ἀρκετούς ξένους ἱστορικούς.

Τά θέματα τοῦ συνεδρίου τῆς Ἑταιρείας ἀναφέρθηκαν κυρίως στό ἑλληνικό ἱστορικό παρελθόν χωρίς βέβαια νά ἀποκλεισθοῦν καί θέματα ἱστορικῆς μεθοδολογίας καί στοχασμοῦ, ὅπως ἐπίσης καί θέματα ἀπό τήν ἱστορία ἄλλων λαῶν πού ὅμως ἔχουν σχέση μέ τήν Ἑλλάδα καί συντελοῦν στό φωτισμό καί τή διερεύνηση πολλῶν ἐπί μέρους σημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Στό φετινό συνέδριο ἔλαβαν μέρος 70 περίπου ἱστορικοί ἀπ᾿ ὅλη τήν Ἑλλάδα μέ ἀνακοινώσεις ἀπό τήν προσωπική τους ἐρευνητική ἐργασία.

Οἱ ἀνακοινώσεις αὐτές κάλυψαν καί τίς τρεῖς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀρχαία, μέση καί νεώτερη καί προκάλεσαν ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις.

Στό σημεῖο αὐτό θά ἔπρεπε νά τονισθεῖ τό γεγονός ὅτι στήν πραγματοποίηση τοῦ συνεδρίου συνέβαλε καί τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί Ἐπιστημῶν πού χάρη στό ἐνδιαφέρον τῆς κ. Μελίνας Μερκούρη, ἐπιδότησε τήν Ἑλληνική Ἱστορική Ἑταιρεία μέ 150.000 δρχ.

Παραθέτουμε, μέ ἀλφαβητική σειρά, τούς ἱστορικούς πού μίλησαν στό συνέδριο καί τά θέματα τῶν ἀνακοινώσεών τους:

Κ. Βακαλόπουλος: «Ἱστορική ἐξέλιξη τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Βορειοδυτικῆς μείζονος Μακεδονίας κατά τήν περίοδο τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853-1856)».

Ἔ. Βρανούση: «Προβλήματα τῆς βυζαντινῆς παρουσίας στήν περιοχή τοῦ Δούναβη-Πρόδρομη ἀνακοίνωση».

Β. Δημητριάδης: «Τοπογραφικά τῆς Θεσ/νίκης κατά τόν 15ο αἰ.».

Γ. 'Ιωαννίδου: «Τά βαυαρικά δάνεια καί ἡ ἐπέμβαση τοῦ καγκελλαρίου Βίσμαρκ στήν ἑλληνοτουρκική διαμάχη σχετικά μέ τή διευθέτηση τῶν συνόρων τό 1878-81».

Β. Κατσαρός: «Ἄγνωστο βυζαντινό μοναστήρι στήν Κακή Σκάλα τῆς Κλόκοβας».

'Ι. Κολιόπουλος: «Σώματα ἀτάκτων στούς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες τῶν 'Ελλήνων 1821-1912».

Β. Κοντορίνη: «Τό Σκυθικό βασίλειο τῆς Κριμαίας καί ἡ Ρόδος τόν 2ο αἰ. π.Χ.: Οἱ ἐπιγραφικές καί ἀρχαιολογικές μαρτυρίες».

'Α. Μαρκόπουλος: «Οἱ ἐπιστολές τοῦ «'Ανώνυμου καθηγητῆ» τοῦ Λονδίνου».

Δ. Μισίου: «Δῆμοι καί Δημοκρατία στό Βυζάντιο».

Ν. Μοσχονᾶς: «'Η διπλωματική ἔκδοση τῶν βενετικῶν δουκικῶν γραμμάτων τοῦ 'Ιστορικοῦ 'Αρχείου τῆς Κέρκυρας (1563-1791)».

Δ. Ναστάσε: «Μία «ἄγνωστη» ἀθωνιτική μονή τοῦ 10ου αἰ.».

Β. Νεράντζη: «Ἕνα συνοδικό ἔγγραφο τοῦ Νοεμβρίου 1367».

'Ι. Παπαδριανός: «'Η πρώτη μετάφραση ὁλόκληρης τῆς 'Οδύσσειας τοῦ 'Ομήρου στά σερβικά (1881)».

Κ. Παπουλίδης: «'Η Ρωσία καί ἡ 'Ελληνική 'Επανάσταση τοῦ 1821-1822».

Κ. Πάτελος: «'Η πολιτική τοῦ Βατικανοῦ στά Βαλκάνια κατά τόν 19ο αἰ.».

Χ. Πατρινέλης: «'Ο ἑλληνισμός κατά τά τελευταῖα προεπαναστατικά χρόνια».

Μ. Πελεκίδου: «Οἱ Πρωτοβουλγαρικές ἐπιγραφές».

Π. Πετρίδης: «Νομιμότητα καί ἐπέμβαση στήν Εὐρώπη πρίν ἀπό τήν 'Ελληνική 'Επανάσταση (1815-1821».

Δ. Σαμψάρης: «'Από τό μελλοντικό Σύνταγμα (corpus) ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας».

Κ. Σβολόπουλος: «Καθοριστικοί παράγοντες καί ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς τῆς 'Ελλάδος: ἐκτιμήσεις καί ὑποθέσεις μέ ἀφορμή τήν Κρητική 'Επανάσταση (1866-1869)».

'Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα: «'Η συνομωσία τοῦ 'Ιωάννη Δριμέος ἐναντίον τοῦ 'Ανδρόνικου Β΄».

Κ. Χατζόπουλος: «Οἱ συμφωνίες μεταξύ Φιλικῆς 'Εταιρείας καί τῶν πολιτικοστρατιωτικῶν κύκλων τῆς Βλαχίας στίς παραμονές τῆς ἔκρηξης τῆς 'Επανάστασης τοῦ 1821».

Γ. Χιονίδης: «'Ο Βεροιώτης μοναχός καί ὅσιος Νικόλαος ὁ νέος, τρίτος μυροβλήτης τῆς Θεσ/νίκης (13-14 αἰ.) καί τά σχετικά προβλήματα».

Κ. Χρυσοχοΐδης: «Συμβολή στά οἰκονομικά τοῦ πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων (16ου ἀρχές 18ου αἰ.)· Πρόδρομη παρουσίαση ὑλικοῦ».

Στό τέλος τῆς δεύτερης ἡμέρας τοῦ συνεδρίου, ὁπότε ἔγινε καί ἡ ἀνασκόπηση τῶν ἐργασιῶν του, τονίστηκε ἡ σημασία πού ἔχει ἡ τακτική ἐπαφή τῶν ἱστορικῶν καί ἡ ἀνταλλαγή ἀπόψεων γιά τήν πρόοδο τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν στήν 'Ελλάδα καί ἀποφασίστηκε ὁμόφωνα νά συνέλθει τό Μάϊο τοῦ 1983 στή Θεσ/νίκη μέ τίς φροντίδες τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορικῆς 'Εταιρείας τό Δ΄ Πανελλήνιο 'Ιστορικό Συνέδριο.

Κέντρο Βυζαντινῶν 'Ερευνῶν
Θεσ/νίκη 1982

'Ε. 'Εμμανουήλ-Κορρέ